891.99.09
Ц- 16

1908р.

891.99.09
Մ-16
13 APR 2011

Քաղուածք հայոց մատենագրութեան պատմութեան

Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի աշակերտների համար:

կազմած

Ար. Ղլտճեանցի դասախօսութիւններից

երկրորդ՝ լրացուցած հրատարակութիւն

Թիֆլիս

1908.

21.06.2013

64.435

Ազդ

(առաջին հրատարակութեան).

Այս դասընթացս՝ [illegible] մէջ [illegible] (Նոր Բայազէթ) [illegible] ուղղելով և [illegible] [illegible] աշակերտների կարողութիւնները, որոնք [illegible] էին մի [illegible] [illegible] [illegible]. այնուհետև, երբ սկսում էին առաջին [illegible] [illegible] [illegible] էին մի [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

Այս [illegible] ներկայ դասընթացքը [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] է [illegible] [illegible] թէ [illegible] և թէ [illegible] [illegible]:

Ար. Ն.

Դեկտեմբեր, 1902,

Թիֆլիս.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

6128-56

Մաս 1

Դասընթաց

Լոռ Հայոց մատենագրութեան պատմութեան:

1) Բանաւոր մատենագրութիւն: Գողթան երգեր:

Հայկական մատենագրութիւն կոչւում է հայոց ժողովրդի կեանքի արտադրութիւնը հնուց: Հայկական մատենագրութեան պատմութեան նպատակն է հետազօտել, թէ դարերի ընթացքում հայ ազգը ինչ հարստութիւն և մտաւոր կարողութիւն ունէր, ինչ ինչերի պատճառով էր նա առաջացել և ինչ կերպով էր նրան զարգացել:

Սովորաբար ազգի մատենագրութիւնը երկու տեսակ է լինում. ա) բանաւոր և բ) գրաւոր:

Գրաւորը գիր առնող մատենագրութիւնն է, որ արտայայտութիւնն է մտածողի (հեղինակի) հայեացքների:

Բոլոր այն ազգերը, որոնք այժմ գիր ունին, մի ժամանակ չեն ունեցել: Գիրը գտնւում է այն ժամանակ, երբ ազգը մտաւորապէս բաւական յառաջ է գնացած լինում, բայց այդ չէ նշանակում, թէ մինչև գրի գիւտը չէ եղել մատենագրութիւն, որովհետև մարդը գրերի գիւտից շատ առաջ էլ ունեցել է իղձեր, որոնք արտայայտել է բառերով, որը կոչւում է բանաւոր մատենագրութիւն:

Այսպիսով ամէն ազգ ունի երկու տեսակ մատենագրութիւն, այն է՝ բանաւոր և գրաւոր. բանաւորը մինչև գրի գիւտը, իսկ գրաւորը՝ երբ ստեղծուել է գիրը (Բայց գրի գիւտից յետոյ էլ գոյութիւն ունեցել և ունի բանաւոր մատենագրութիւն, այն է ժողովրդի մտքի արտադրութիւնները (երգեր, զրուցաւորութիւններ, հէքիաթներ և այլն):

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

Հայոց գրերի գյուտից առաջ էլ, ինչպես և հետո, գոյություն ունեին մի շարք ծածկագրական համակարգեր (մեհենական, աշուղ.), որոնք հատուկ կարգ, պայման. պահանջ զգալով՝ գործիք դաշնակցությամբ երգում էին այդ մեզ պատմական նշանավոր դեպքերը, կամ երևելի անձերի գործունեությունները: Այս երգերը երգելով երգում առանձնապես պահպանվում են ծածկագրի սկզբունքներով (կամ այլ ձևով ծածկագրված են և որոնց հետևելով և ծածկագրի երգածն հետագա դե-պքերում են փոփոխություններ — ամեն մի տառը ծածկված է. որոնց մեջ կար ձայնային ու կոմպոզիցիա. այնպես որ մեզ հասած, որոնք պահված են ծածկագրի սկզբունքներով թյան և իրենց այսպիսի առնելով են ի նշան ձայնագրու-թյան ընդարձակության մեջ: Սակայն այս երգերը որոնք մեզ հասել են ամբողջությամբ, որոնք որևէ նշանակություն ունեն՝ համարելու համար այդ պատմական մի դեպք, կամ պատմելու նրա հարցական, հոգևոր կամ երգերը, ձայնի առանձնությունները:

Թե հայերն երբ ժամանակից ունեցել են համար ձայնագրություն այդ երևույթ որոնց, աշխարհական ձեռագիր տե-ղեկություններ կան: պատմությունն մեզ ծածկագրական երգե-րի զանազան տեսակներ — երգ, առասպել, երգ թագավորի, երգ մեհենական, և այլ պատմություն հայ երգերին, ինչպես ինքներն էլ ասում են, առնում են ծածկագրական երգերը, որոնց Մովսես Խ-ի գրքերը ամբողջ պատմություն: Այդտեղ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ընդհանրապես առաջին դարերում Հայքի, Մուշի, Մոկսի Աղթամարի պատմությունները հորինված են գլխավորա-պես ծածկագրական երգերի և ավանդությունների վրա, որոնցից օգտվել է Մար-Աբաս՝ գրելով հայոց նախնա-կան պատմությունը:

4. Պատմությունը ցույց է տալիս, որ հայաստանում եղել է մի շարք պատմական հանգամանքներ, այսինքն այնպիսի հանգամանքներ, որոնք նպաստել են այդ պատմությունը և հայ ժողովուրդների կարողությունների զար-գացմանը:

Որ հայաստանում հին ժամանակ գոյություն է ունեցել համար ձայնագրություն՝ հայտնի են ձայները կամ երգ համեմատությունն ավելի ուշ այլևս պատ-մություններ էլ: Վկայությունները ցույց են տալիս, որ պատմու-թյունը հայտնի են այսպես „Շահ-նամե" („Արքայա-կան գիրք") երգերը, որ Միրզա, հայտնի Ֆիրդու-սին (+1020 թ.) գրել է պարսկերեն, օգտվելով ժողո-վրդի և այլոց աղբյուրներից՝ պարսից հին ժո-ղովրդական և պատմական ժամանակի առասպելներից և պատմական հին հայերից մի պատմական-մեհենական երգերից, որ պարունակում է պարսից գրականություն և գուսանական գրականության մեջ: Նրա մեջ պատմվում է վերջին պատմություն պարսից պատմության սկզբնական ժամանակից մինչև Սասանյան հարստության անկումը: Հետաքրքիր գլխավոր նշանակալի է այդ հերոսի պատերազմները այն դարերի համար, որը ծնվել է Թավրիզի Թուրանի մեջ. Նշանավոր են նրանք որպես դյուցազուններ — Ռուստամը, Զալը, Սիյավուշ: Այս հին ժամանակ հե-րոսներն այս պատմության ծրագրերը գալիս են Պարսկաստանի ժողովրդական պոեզիայից — Ռոստոմ (հրեշտակ պահլևական) կամ Միհրդատ Թուրանի պահ-լևական) դեմ: Այնպես որ Շահնամեն բեր գրավոր պատ-մական Ֆիրդուսու՝ հրաշալի հերոս առաջնորդը պատմական, որը էլ առնված, նրանք:

Երբ կարդենք ռուսաց ամենահին պատմութիւնը՝ Նեստո-րենը, որն ամբողջապէս գրականերգութիւն է, որը մեզ փո-խադրուած է յոյն հին գրողներէն, Հերոդոտէն, Թուկի-դէս, Քսենոփոն... գործերը, ինչպէս նաև Հռոմէական մատենագրու-թեան "Տիտոս Լիւիոսի" "Պլուտարքոսի" յոյն հանճարի սքանչելի գրականերգութիւններէն: Կերպերը ուրիշ "Նիկոմաքեան-կանոն" և "Կանոնական" ոճով իր գրական գրականերգու-թիւններ, որոնք պատմական ծագում են նրանց հին պատմու-թիւնը և առասպելութիւնները:

Բայց ինչ որ ուրիշ ազգերի մեջ ժամանակի և առաջ-ացել և ամբողջացել է՝ մեր մեջ չէ հասունացել կարծես: Մովսէս Խորենացին մեծ ժամանակութեամբ մասնաւոր մեջ մարդկանցութեանը, հայոց հին գրականական կեանքից գոնէ նշխարներ պահելով իր պատմութեան մեջ և երբեմն նրանցից օգուտ քաղելով: Խորենացին ժամանա-կակից մարդկանցից, որոնց անցած ճանապարհ բայց թող-նում, և ինչ որ ուրիշները մի քանի նախադասութեամբ են առած, նա մի քանի բառերի մեջ տալիս՝ Հայկի, Ա-րամի, Արայի, Շամիրամի պատմութիւնները գրում է բա-նաստեղծական մանրամասնութիւններով: Այս երկրորդը մեծ բանաստեղծական երևակայութեամբ, թէ Խորենա-ցու պատմութեան այս մասերը ամբողջ ուրիշ ժողովրդ-ական երգեր կամ գրականերգութիւններ, և նրանք, պահելով պատմական մշակման՝ այնու ամենայնիւ հրաշքէն բանաստեղծութեան գիրքը: Անկարողութեամբ ճանաչելով ա-ռաջնորդող նախնիներից պատմութիւնները Խորենացու մէջ՝ ղեկավարութիւններ կարող են հաւաքել նրանցից այն հայոց թէ բարբարական չափերի և թէ քաղաքական հան-գամանքների վերաբերութեամբ:

Հայկի պատմութիւնը պատմուածով իր մեջ

ժողովրդի հայեցողութիւնը ազգային անկախութեան մասին: Բանաստեղծական մանրամասնութիւններով պատմուած է՝ Հայկը չհամակերպելով Բաբելոնի Բէլին հպատակել՝ հեռանում է իր ցեղով և կռուելով Բէլի բռնաւորներին և ազա-տագրում է իր պաշտպանած երկիր գաւառը: Երբ Բէլը ա-թի զօրքերով գալիս է նրան նուաճելու՝ Հայկը ասպա-տաթ մարտնչելով դուրս է գալիս նրա դէմ և բարբարոս-ների յաղթում՝ "հաւ ձագ կոխած, հաւ ազատ մարդ": Ա-նկախութեան ներշնչում և պաշտպանական հանճար, և օգտուելով յարմար դէպքի՝ անապատի աղեղով մեծ Բէլին գե-րած ամեն բանաւորին:

8 Բայց Հայկի այս պատմութիւնը ունի և պատմական նշանակութիւն: Այսօր յայտնի է, որ Հայկը եղել է հայոց Արամեան և Բէլը (Բաբելոն) Բաբելոնեան, որոնց կեանք մեզ յաւուած են: Բայց քանի որ այդպիսի պատմական անցքե-րութիւններ գոյութիւն չեն ունեցել հավանական է, որ այդ կարելի էր չէր կարող դէպք ունենալ: Սակայն չնորհի ա-ւանդական և հայկական սեպագիր արձանագրութիւններ-ի վերծանութեան՝ այսօր յայտնի է թէ ասորեստանցիք յա-րանալ կարծում էին մեզ հայոց ցեղ, որոնք կարող են գալ: Ահա այս երկրորդ պատմական տեղեկութիւն Հայ-կի պատմութիւնը, որի մեջ ժողովրդական կեանք հայ ցեղը մարմնաւորել Հայկի մեջ, իսկ նրա բռնակալ ազգը՝ նրա-հայ Բէլի մեջ: Խորենացու անագրին զրկանուած հայերը յաղ-թողէն հանգրուանում, որովհետև մեզ ներկայացուած է Բէլի մահով Հայկի ձեռքով:

Արամի պատմութիւնը, որի նպաստ և ցեղերի համ ա-ռելի բանաստեղծութեան քան պատմութեան է յարմա-րուած՝ պարզում է իր առաջ հին հայոց հասկացողու-թիւնը կարողութեան և քաղաքական արժութեան

ճաշակինքը բնոյթը գեղջուկի Մրան որով է համարւում մի
անձնագիր մեծ բանաստեղծութիւն, հաւաքուած մի բազմաթիւ
աշխարհ է համարուած յաւել ու մշակել իր պատկեր-
ւորութիւնն ամենավճռական ժամանակներում պահպանելով: Սրա-
նով ժամանակ Մրայի պայծառութիւնը պահել է մեզ համար
ժողովրդի այն պատկերութիւնը, որ ցեղային հաւատքերից
յետոյ հայերը հիւսել և հեթանոսական Մաքրիսացուն:
Բայց Խորենացին պահպանել է հայոց հին վիպասա-
նական երգերը մի քանի կտորներ ամփոփ ձևով, որ
մեր օրերը հասել են գրուած, և կարող հայրենի դրա
որոնելու ժամանակը հասել է յուզել նրանց: Այս կտորների
հայրենի երգերով մենք զգալի չափով հասնում հայոց հին
բանաւոր գրականութեան ծաւալը:
Երգն արտաքին արտայայտութիւնն է. ուրեմն
գրեթէ անշուշտ հայ և ուրիշ ժողովուրդների նման
երգ. երգն ու գինին այսպիսով մի մասն են աշխատանքին.
կը բերել են: Վարդանանց էլ ուրեմն, որ Մովսէս Խո-
րենացին այս երգերից շատ մի Գողթան „գինեձև"
երգերի թուականներին: „Հայերէն ժամանակի և
թագաւորաց երգ, զոր պահեցին առաւել, որպէս լսեմ, մար-
դիկ նահանգին գինեւէտ գաւառին Գողթան" (Խոր. Ա. Լ.)
„Մեծն Արտաշէսի մասին գոհացեալ, բազում են և այս մասին
բանաստեղծներ, որ պահեցին Գողթան" (Բ. ԿԱ): Գողթն գա-
ւառը, ինչպէս երևում, Խորենացու ժամանակ և
հետոյ շատ երգեր: Արտաշէսը մահից յետոյ նշանաւոր
է եղել. շատ բնական է, որ ժողովուրդը յանձին պատմա-
կան անձին ամբողջ կտորներ հիւսած երգելով, և
ազգային վիպասանները երգում ու գովում էին նրանց
ներքին քաջագործութիւնները. երգեր նկարագրութիւնը
և այլն: Խորենացու տալով երգած վիպասանական

կտորները այժմ անտիպ չեն հայկական Գողթան երգեր, բայց
սրանք յիշուել են յարմարեցրել այս երգերից երգուած մի այն Գող-
թան երգիչները, որոնք եղել են մի ազգային աւանդութիւն,
որ անցել էր և անցել ժամանակ եղել է:

11 Խորենացու տալով երգած այս երգերի կտորներից
ամենահին պատկանում են Վահագնի ծնունդի մասին եղածը: Վա-
հագնը, ըստ Մ. Խորենացու, հեթանոս հայոց աստուածների
դաւթեանները, որ նախորդ ծնունդի Աստուծոյ, Վահէ-
վահեան կոչուած. Վաղարշակ ծնուած էր Մեծին Տիգրա-
նի թոռանն, որոնցից Մեծին Տիգրանի ծնունդը կոչուեց
ազնուական Վահագնի: Վահագնի կոչուեց „Վիշապաքաղ",
այսինքն վիշապներ սպանող (կոտորող, սպանող). բայց Արդ-
դիւք բազումք որ իր նախապատմական հայոց ժողովրդի բա-
րեմասնութիւնն է անուն առել. „Վաղաւեր Վահէ
երգեցին Վահագնի անունն հայոց աշխարհիս", Վահագ-
նին յիշելով Տիգրանին և Վանականին յետոյ: Բայց Խոր-
ենացու ծոց Վահագնի պատմութիւնը, Արգիշտի որ-
դին և Վահագն Տրդատեան Խոսրովը (Խոր. Բ. ԺԲ)
ասում են նա յիշում, թէ երգերը յիշուած են, որ նա
„յաղթել է վիշապներին հէրը և յաղթել", նոյնպէս թէ „նա
աստուածացել է, և Վրաց աշխարհում նրա արձանը դրած
պաշտւում է:" Այդ այս աստուածացած մար-
դու կամ հերոսի ծննդեան ճոխ դիւցազնական մասին վիպա-
սանները երգել բանաստեղծական ընդարձակ երգեր են եղել,
գովելով նրա քաջագործութիւնները, որից Խորենացին
մի կտորի հատուածը մեզ է թողել, ասելով. „Այսու
(Արգիշտեանց) որդին էր, Արտակ և Վահագն, զորս
ասէ առասպել".

Ա. „Երկնէր երկին և երկիր,
Երկնէր և ծիրանի ծով,

Երկն ի ծովուն ունէր
Եւ զկարմրիկն եղեգնիկն:
Ընդ եղեգան փողը ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փողը բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հուր հեր ունէր... բոց ունէր մօրուս
Եւ աչկունքն էին արեգակունք (Մ. Խոր.):

Սրա և սրան նման ամէնքի ոտանաւորների վրայ: Խորենացու մեկնողական դիտողութեան մէջ այս ոտանաւորի երրորդ և չորրորդ տողերը չեն միացած-և-ով, առաջին չորս տողերի յետադարձերի մէջ մէկ վկայում են այս անդը, որ ոչ միայն բնական, այլ և անհրաժեշտ է լեզուի օրէնքով: Երգի առաջին մասը (4 տողը) միաորեալ նախադասութիւն է կազմած իրենից առաջ առոգանութեամբ առաջին երկու նախադասութիւնները միացած են և-ով, երրորդը չէ կարող առանց և-ի լինել — "Երկնում էին երկինք ու երկիրը, երկնում էր և ծիրանի ծովը, երկնում էր և կարմրիկ եղեգը ծովի մէջ": (Չէ կարելի ասել - Հայրը գնաց, մայրն էլ գնաց, որդին գնաց. այլ պէտք է ասել. Հայրը գնաց, մայրն էլ գնաց, որդին էլ գնաց):

Երգի մէջ գործածուած "ապա թէ" բառը, որ սովորաբար ընդունուած է իբրև երգի մի մաս "Նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մօրուս": Առաջին երբ ուղղագրութեան համար կցուած է, որ դա բաղկացած երգի մասը չէ, այլ Խորենացու միջանկեալ բառն է, որով կապում է իր առաջին խօսքը "զորս առասցէ ասեն" - մէջբերութեան հետ: Երբ "ապա թէ" ընդունենք երգի մաս, ոչ մի իմաստ չի տայ երգին. երկրորդ, որ չի համաձայնի երգի պարզ ոճին, որ երբէք չէ գործածում նման անօգուտ ծանրաբեռներ. իսկ երբ Խորենացու խօսքն ընդունենք

ղափ բնական հիւսք:

Ինչ վերաբերում է այն փոքր ը-ին, որ դրուած է "ծուխ" "բոց" բառերի վերջը՝ պէտք է ասել, որ դա թէ՛ հայոց երգի պարզ լեզուի գրաբարական պահանջն է, որի գործածութիւնն այժմէլ պահուած է ժողովրդական ոտանաւորների մէջ:

Այսպիսով վերականգնելով Վահագնի երգի սկզբնական չափը մենք ունենում ենք շատ գեղեցիկ և հինգ վանկանի ոտանաւոր:

Վահագնի երգի իմաստի մասին պէտք է ասել, որ լեզուի այլաբանութեան հետ իմաստը շատ դժուար է հասկանալ:

Խորենացին մի քանի այլ-այլ պատմութիւններ մէջ բերելով գրում է նրանց ճշմարտութիւնը, ճշմարտութեամբ այս երգի ճշմարտութիւնը չէ գրում, որով մեր գործը դժուարանում է:

Երբ ընդունենք, որ երգի մէջ Վահագնը իբրև Աստուած է նկարագրուած — "այլ անէքն շատ առասպելներ վրայ կարող ենք հաւատալ հանգնելով պատմութիւն ... - այն ժամանակ հարկ էր հարկել հիւսք ճշմարտել այդ այլաբանութիւնը, մանաւանդ երբ ընդունենք, որ Վահագնը եղել է արեգակի աստուած: Ինչպէս արեգակը ծագելիս երկնքից ելնում է կամարը, (ն)որից խաւարի մէջ հարձակ ծնում է միգամած հուր, փայլ ճառագայթներ, երկիր, հարձակ անհամար աստղեր երեւում են, արեգակը ծագելուն, բնութեան և մարդկանց այս ակնառու շարժում երկնքի ճառագայթները նմանեցնում երկունքի-երկինքն երկնի էր երկնում, երկունքի մէջ է և ծիրանի ծովը: Կարմրիկ եղեգնիկը հաւանական է այն կարմիր երեւոյթը լինի, որ կարմրում արեւելքը ցուցում ծովի վրայ: Իսկ արեգակը

դուրս գալիս բնականաբար այդ «եղէգը» ծուխ և բոց պէտք է արձակէր: Իսկ ծնունդ Վահագնի պատկերին, որովհետև ծա-գերով, բոցեղէն մօրուքով և արեգակնային աչքերով՝ լաւ յարմար է գալիս արեգակին:

Վերջերս Մ. Աբեղեան «Հայոց առասպելը» (1899 թւ.—Լայպց.) մի նոր մեկնութիւն տալիս Վահագնի երգին: Նրա կարծիքով Վահագնը հայոց ամպրոպային աստուածութիւնն է, որ ծնւում է երկնքից ու երկրից: Ծիրանի ծով՝ երկնային պայծառութիւնն է կարծէլ, որ ծիրանի է կոչւում գոյնը արեգակի ծագման պահին ազդեցութեան տակ: Կարմրիկ եղեգնիկի նշանակէ: - Այս մեկնութեան մէջ ի հարկէ նա նկատած նաև ուրիշ ազգե-րի դիցաբանութիւնները, որոնց ամպրոպային աստուածնե-րի յատկութիւնները համեմատուած է Վահագնի հետ:

Երգի մէջ նկատւում են կրկնութիւններ

- Երկնէր երկին և երկիր,
Երկնէր և ծիրանի ծով,
Երկն ի ծովուն ունէր
Եւ զկարմրիկն եղեգնիկ:
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօրուս
Եւ աչկունքն էին արեգակունք»:

Կրկնութիւնները վիպական բանաստեղծութեան և առ-հասարակ ժողովրդական երգերի յատկութիւններից մէկն է, ոչ միայն մեր, այլև ուրիշ ազգերի մէջ. օրինակ.

«Մեզ քո Տէր. փառաւորել վայելուչ է,
Մեզ քո Տէր. խորհրդեալ կնքեալս...
Սպանդեան, որպէս պարոյր, դուրէն,

Սպարդեան ասէր ի մէջ ծովուն» (Սանդու):

Վիպական բանաստեղծութիւնը մի այլ յատկութիւն ևս ունի, այն է՝ ածականների գործածութիւնը:

Ածականները կանոնաւորապէս ամբողջ երգում նա չէ գործածում, ինչպէս ամեղանը, նոր ընտանեկան համար որևէ բառի, այլ կարող է բառ է, որ առանձնա-բար երկնում մի գոյական մօտ, ինչպէս նրա անբաժան ընկերը: Այսպիսի ածականներ կարելի է համարել Վա-հագնի երգի մէջ ծիրանի և կարմրիկ բառերը ծովի և եղէգ-նիկի համար: Ծիրանի բառը միշտ մեր պատմական գրերում է նշանակում. Ծիրանի պատմուճան = կարմիր. ծիրա-նի գօտի = երկնագոյն, ծիրանի թռչուն, ծիրան = ...: Վրացերէն ծիրանի ծով = կարմիր ծով: Նշանակալից է, որ ծիրանի բառն սկզբում նշանակելիս է եղել անորոշ կերպով որևէ կարմրական գոյն, և այս ձևով կարելի է հասկանալ այս բառը Վահագնի երգի մէջ: Համեմատել ռուսաց красный բառը, որ սկզբնական նշանակութիւն է եղել գեղեցիկ (գոյն) և այժմ նշանակում է կարմիր գոյնի միայն: ✓

18 Ծիրանի երգերի հատուածներից է և վիպական պատկեր ...ութեան մասին եղած երգը:

Բ. «Կարդում գնացեալ ճարդդլս ման...
ի Տուհայ գետակէ ընձառարդեւով,
Եղեալ նշարել ըմպել բերով,
Ձայնիցս ... ըմպառերեւով,
Կալ կոչել պղուան երուանդայ արքայի» (Խոր. Բ.)

Այսպիսի պատմական ... մի... թափ... բեռնայիւն ... ... գաւառի երգը. (Այն գուսանք ... ... այս

[illegible] նորանորութեան ձևը (): Ինչպէս [illegible] և այս երգի մէջ երևում են կրկնութիւններ (ռեֆրէնները) և ձևակերպեր (Հայդընի Sonate):

Բ. գրքի մէջ Խորենացին Արտաշէսի անձնական պատմութիւնն առել է Գողթնեցիների երգերից, որոնց մէջ, ինչպէս նա վկայում է, ժողովուրդն երգում էին այդ քաջաւորի գործերը, որտեղ Խորենացին համառօտելով [illegible] պատմութիւններ. յետ-յետ մէջ բերելով վիպասանների ոտանաւորները: Եւ յիրաւի, Արտաշէսի անձնական պատմութիւնն, նրա ժամանակներ մէջ [illegible] անցել վիպական բնութիւնն, [illegible] պատմական բնութեան ժամանակ, «ժողովրդական [illegible]» [illegible]: [illegible] ժամանակ նրա արձանագրութիւն [illegible]:

Հայոց և Ալանաց մէջ պատերազմ է մղւում, և Ալանաց թագաւորի որդին գերի է ընկնում հայոց ձեռքը: Երբ բոլոր միջոցները չեն օգնում ազատագրելու գերին մեր [illegible] համար գերիին, Ալանաց օրիորդ «աչագեղ» Սաթենիկը գալիս է հայոց գետի ափը և բարձ-րաձայն միջոցով ներկայել ուղղում Արտաշէսին:

Գ. «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
Եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց,
Տալ զպատանիդ.
Զի վասն ոխոյ ոչ է օրէն դիւցազանց
Զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական

ի մէջ երկուց քաջ ազգաց հաստատել» (Խոր. Բ. Ժ.):

Այսպիսի գեղջկի կարդացած ուսմեր [illegible] անբնական է [illegible], որին անձնաւորութիւն [illegible] մի քանի [illegible] արտայայտել, [illegible] գեղջկի [illegible]: Սակայն բանաստեղծը պատմական եղելութիւններ [illegible] այսպիսի սիրով և գեղջկի [illegible] Ալանաց օրիորդի [illegible]: Արտաշէսը այնէ լինում, որ Արտաշէս [illegible] Սաթենիկի [illegible] և գեղեցկութեան [illegible] ուղարկում Ալանաց թագաւորի մօտ, [illegible] Սաթենիկի ձեռքը:

Ալանաց թագաւորը պատասխանում է —

Բ. «Եւ ո՞ւր տայ քաջն Արտաշէս
Հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջազգի կոյս օրիորդն Ալանաց (ևն):

Այս [illegible] յիշեցնում են այն [illegible] (գլխագիրը), որ [illegible] պարտաւորէին տալ աղջկայ [illegible] (գնով էին): [illegible] այժմ էլ կայ [illegible] այս [illegible], որի [illegible] [illegible] ընդունուած է [illegible]: Ալանաց թագաւորի [illegible] մի [illegible], որ Արտաշէս հարկ [illegible]:

Ալանաց թագաւորի այս [illegible] պատասխանն:

Ե. «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
Եւ հանել զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցել որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
Եւ ձգել զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,

6128-56

եւ զայր չափելոյ ձեռք փափուկ օրիորդին,
Մրգաց հասունացմամբ ի ճաշակն իւր» (Ճաշ.)։
Այս երգը Խորենացին համարում է այլաբանութիւն
որը այսպէս բացատրում. «Հանդէպ պատուական է ա-
ռաքինի մարդ [illegible] լայնքն լայր և [illegible],
ի [illegible] [illegible] օրիորդն Սաթինիկ. այսէ
[illegible] [illegible] պարգանն»։ Սակայն համաձայն է կար-
ծել, թէ այս երգն այլաբանութիւն չէ, ինչպէս համարում
է Խորենացին, այլ իրականութիւն է [illegible] [illegible]
[illegible], որ երբ ժամանակ (ինչպէս այժմ էլ [illegible]
[illegible]) ամուսնութիւն [illegible] [illegible] պայմանն էր։
Երբ Մելանդ թագաւորի [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] գնելով ամուսնութիւն այս հարուածն էլ [illegible]
[illegible] ամուսնացնելով ամուսնութիւնը։ Դա [illegible]
է, թէ Մրգացէս [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] «[illegible] ի [illegible] և [illegible] ի [illegible]» [illegible]
[illegible] [illegible] է. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] Սաթինիկի։ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] մի [illegible] [illegible] — «[illegible]
[illegible] [illegible] <u>[illegible] [illegible]</u> [illegible] [illegible]»... <u>Մրգաց</u> հա-
սունացմամբ ի ճաշակն» [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ամուսնութեան. [illegible]
[illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
և [illegible] [illegible]։ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որը
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (Աւեւ Խոր. Բ. Ծ.), [illegible] [illegible]
[illegible] թագաւորը [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
է [illegible] Արտաշէսեան)։ Որ [illegible] [illegible] [illegible]

և [illegible] [illegible] [illegible] զայր հարսանիք է, երբ [illegible]
որ նրա զարմանալը թագաւոր էր և որ մի [illegible]
զայր [illegible] էին [illegible] [illegible] [illegible]։ Եր-
զայն Սաթինիկը [illegible] է հետ [illegible] է. [illegible]
[illegible] հարսանիքը, որի ժամանակ

9. «[illegible] [illegible] [illegible] ի [illegible] Արտաշէսի,
[illegible] [illegible] ի հարսնութեան Սաթինկան»։
Սա մի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
(Այդ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible])։
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] ամուսնական [illegible], որ, [illegible] [illegible]
է [illegible] [illegible] [illegible]։ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] Սաթինիկի [illegible]
[illegible] [illegible] Արտաշէս [illegible], [illegible] [illegible]

5. «Տենչայ Սաթինիկ տիկին
Փափագէ [illegible] և [illegible]
ի [illegible] Արգաւանայ» (Խ. [illegible])։
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]։ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]։ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] և [illegible] Ն. [illegible]։
[illegible] [illegible], թէ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ([illegible]), [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]

երգահօրթներ, որ Սաթինիկի գրերը պահպանուած է ուրիշ Արգա-ւանց կալուածներից (բարձր= բարձրութիւն = (Խնէր) Խաղամ յաղթիներ: Բայց ընդհանուր իմաստը ճանաչուէր մեզ:

Ս. Հիմքը ներկայել բացատրութիւնէ գրաբ. „արտա-խուր" (Էջ. հայկ. հոլ. եղ.) և „արտախուրան" բառերը մեկ-նող նշանակութիւնը պէտք է ունենալ, այն է գլխի թագ. „Բարձ" պէտք է նշանակէ գահ, նախարարական իշխանու-թիւն. բանէրգի իմաստն այն է, որ Սաթինիկը այնքան սի-րում է Արգաւանին, որ պահպանում է նրա թագին և բարձին, բարձրանալ լինելով իր արքայական թագն ու պարծանքը պարծենալ բան երգատանների մէջ: Սակայն այս բացատրութիւնն էլ հաւանական չէ, նաև այն պատճառով, որ „արտա-խուր"ը չէ կարող նշանակել „արտախուրան" համեմատութեան և երկրորդ՝ որ „խաւարծ, գլխ" և „խաւարծի" բառերը ճանաչէ տալիս բացատրութեան:

Յետոյ մեկնութիւններ մեր հեղինակութիւնները կա-րանայ. Երկրորդ բեմի այլոյ, որ պարունակում հայ կերպարանութեամբ, որ Էօյր անուն է: „խաւարծ" գործածուած է իբրև ճարտարագրերի ծայր (Հաւկարիա սար-հաւաք, Ղուրանի հագրէն թարգմանութիւն և այլն) Էօյր նշանակութեան. „խաւարծի" բառը մինչև այժմ էլ հայ ժողովրդի մէջ խաւարծիլ, խերձաւել չոռ: Սրան էլ մեկ „գլուխ" բառի նշանակութիւն անյայտ. Բայց հաւա-նական է, որ դա ևս Էօյր անուն լինի, որովհետև ընդհանուր է մերձաւոր երեք բառերի մէջ, որոնք Էօյերի անուն-ներ են:

Գալով երգի նշանակութեան վրայ. Գ. Խալաթեանց Մեծամօրեանցի զատուած գրանուած է ժողովրդի մէջ ներկայեալ նախապաշարումը. ժողովուրդը հաւա-տում է, որ մէջի սէրը գրաւելու համար պէտք է ծառայ

նրա բարձի վրայ Էօյեր դնել, մերձ առնել այդ Էօյերը և դնել իր բարձի վրայ: Ժողովրդեան այս հաւատալիքը այժմ տալիս ունենալով, որ Երուանդեան ժամանակներից պէտք է ճանաչած լինի ոմար մի Երկրորդ հայերէն բացատրել մերձակայ էջը: Սաթինիկի գրերը արտածէ Արտաւազդ, պահպանուած է գրաւել նրա սէրը, որի համար պահպանուած ունենալ այդ Էօյերը նրա բարձի վրայից, որոնք յաղթութիւն ունենին սէրը գրա-ւելու կարգները: Այս բացատրութիւնը, որ ա-ռաջին անգամ տուել է հանգուցեալ պրոֆ. Ք. Պատկա-նեան, առայժմ ամէնից հաւանականն է: — Կան և ուրիշ նաև հաւանական բացատրութիւններ:

Կոր. 1. Արտաշէսին ունեցած մի քանի որդի, որոնցից անդրա-նիկն է լինում Արտաւազդը, որին առասպելները չէնք-րում, ընդհակառակն նրա ծննդեան ժամին պարծում է, թէ.

Ը. "Վիշապազունք գողացան
զմանուկն Արտաւազդ
Եւ դև փոխանակ եդին": (Բ. ԿԱ).

Վիշապազունները (այսինքն Աժդահակեան իշխաններին) այս հարստութիւնը – արքայական երկրայի գողանալը և նրա փոխարէն դև դնելը – ընդհանուր յանցանք (Թ) հա-ւատում նշանակում կարդալ թագաւորութիւնը հայ ունեն ամբողջ նախկին հայրանդի էին: Արդէօք սա մի այլաբանութիւն է, որով երգիչները կամեցան լինին ասել, թէ Արտաշէսի առաջ որդին, Արտաւազդը, նրա հա-րազատ արունդը չէր, այլ դև էր, այսինքն վիշապեր-ից (Աժդահակներից) սերուած: Որովհետև այսպէս պէտք է հասկանալ, թէ վիշապազունները Արտաւազդին, թագաւորի հարազատ որդուն, իրենց սերունդը համարելով գողացել են և նրան փոխարինել մի դևով: Այսպէս թէ այնպէս

Փոքրիկ երեխաները [illegible] Արքայադուստրին և նրան [illegible] [illegible]: [illegible] երեխաները, [illegible] Արքայա[illegible] [illegible]: [illegible] մի օր թագաւորին [illegible] [illegible] Արքայադուստրը և իր երեխաները [illegible] թագաւորին [illegible]: [illegible] է մի երգ, որ [illegible] է.

Բ. «Դուռ [illegible] Արքայատան
[illegible] Արքային
[illegible]
[illegible]» : ([illegible]):

5 [illegible]

[illegible] Արքայադուստր [illegible] երեխաները [illegible]:

Ծ. «Արքայադուստր [illegible]
[illegible] Արքային,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]» ([illegible]):

8 [illegible] երեխաները [illegible] Արքայադուստր [illegible]

բարոյի վրայ պէտք է այրուի: Այս սովորութիւնը հետևանք է հին ժողովուրդների հաւատքին, թէ մարդ մահից յետոյ եւս շարունակում է ապրել և ունի քաղց, այն պէտքերը, ինչ որ կենդանի ժամանակ. ուրեմն ինչ որ նրա սեփականութիւնն է – զէնք, կերակուր, զգեստ, ձի, կանայք, ստրուկներ և այլն – պէտք է նրա հետ ցած գերեզման, որ մեռեալ հանգիստ ու մի բանի կարօտ չունենայ: Այս հաւատքն ու սովորութիւնը կար անշուշտ և հին Հայաստանում, և որանով պէտք է բացատրել այն իբր թէ ինքնակամ ինքնասպանութիւնները, որ լինում էին Արտաշէսի գերեզմանի վրայ: Արտաւազդը ներկայ լինելով հօր թաղման և տեսնելով մարդկանց յօժարութիւնը, որ լինում էին նրա գերեզմանի վրայ՝ երգիչների խօսքով նախանձում է. [illegible] հօր հոգուն դիմում այսպէս.

Մէջ. „Մինչ դու գնացեր
Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս որում թագաւորեմ" (Խ. Խոր.):

12 Սարսափելի նախանձ ծագեց (?) վրայ: Եւ հայրն նոյնպէս սաստկացաւ: Ահա ինչ հայրը անիծում է որդուն այս խօսքերով.

Մէջ. „Եթէ դու յորս հեծցես
Զազատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
Զազատն ի վեր ի Մասիս.
Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես" (Խ. Խոր.):

„Քաջք" բառը կարելի է կարդալ իբրև երկու [illegible]= =ով որդի", իրեն [illegible] համաձայն, և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և մի զրկել էլ յաւիտեան:

Հօր անէծքը, այնէ էլ գերեզմանից, ծառելով ուղղուած,

կատարուած է Արտաւազդի վրայ: Խորենացին մէջ է բերում պառաւների զրոյցները, թէ Արտաւազդը մի օր գնաց որս անելու, բայց գնացած ժամանակ քաջքերը բռնում են նրան և երկաթի շղթաներով կապած՝ պահում են մի այրի մէջ: Նրա հետ են և նրա երկու հաւատարիմ որսի շները, որոնք չեն դադարում կրծելուց և անդադար կրծում են նրա շղթաները, որպէսզի Արտաւազդը ազատութիւն ստանայ և վերջ դնէ աշխարհին: Դարբինները հաւատալով այս առասպելին՝ մինչև Խորենացու ժամանակ էլ սովորութիւն են ունեցել կիրակի օրերը երեք-չորս անգամ մուրճով խփել սալին, „որ զօրանայ շղթայն Արտաւազդայ", որ մինչև այժմ էլ մեր մէջ է մնացել մի ձևով պահպանուած, թէպէտ նշանակութիւնը արդէն կորել է:

15 Արտաւազդի մասին այս աւանդութիւնը, փոխաբերութեամբ, մէջ է բերում և Եզնիկ, բայց նորագոյն հետազօտողները [illegible] (Աբէ Խալաթեանց, Арм. эпосъ, 314-324):

Սակայն պէտք է նկատել, որ Արտաւազդի մասին պատմած այս վէպը ընդհանուր է և ուրիշ հին և նոր ազգերի. նոյնը [illegible] վիպասանութիւններում պատմում են պարսից մէջ (Զոհակը), որոնց մասին է պատմում (Ֆիրդուսի Շահնամէն):

Նա պատմուած է [illegible] [illegible] [illegible] ազգերի մէջ, հայ ժողովրդի հաւատալիքներում: Նման աւանդութիւն [illegible] մասին մի [illegible] հերոսով յիշեցնում է այս նոյն վէպը: Հայ ժողովրդի երևակայութիւնը մինչև այժմ պահպանում է „Մհերի դուռ" մեզ յայտնի, որտեղ նա փակուած է և այրի մէջ մնում յիշեցնում է նոյն Արտաւազդին: Պէտք է նկատել, որ [illegible] ժամանակներից գոյութիւն է ունեցել մի կարծիք, ասածը, որ [illegible] ազգերը [illegible] գոյները [illegible] [illegible]. Հնդկաց մասին [illegible], որ նա [illegible] [illegible], բայց [illegible] մեզ [illegible] [illegible] [illegible]:

19. Նոյնը նկարագրուած է և այսպէս.– մի առասպելական վիշապ պարսկական անշնորհութիւնն է [illegible] խորհրդանշա– նօք, ժամանակ մը՝ առասպելական վիշապը և պարսկա– կան անշնորհութիւնը [illegible] [illegible] էին մի ժամա– նակ. Արդարև այդ [illegible], զոյգ անուններն նմանութեան համար մի անձնաւոր [illegible]:

Այս վիպասանութեան [illegible] Արտաշէսի մասին մի հատուա– ծն է Գր. [illegible] (Մ. Խ.): Արտաշէսի [illegible] ժամա– նակ, [illegible] [illegible] հայրենի և [illegible] [illegible] համեմատութեամբ [illegible].

29. «Ո՞վ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,
Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէն է թագաւորաց»:

Այս երգն է, որ մի ժողովրդական [illegible] [illegible] յի– շեցնում [illegible] [illegible] քաղաք [illegible]:

Գլխաւոր գրուածները Զօրեան երգերը և հայոց հին վէպի մասին– Մ. Էմին. Վէպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկուա, 1850. Յ. Գա– թըրճեան, Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851. [illegible] [illegible] Թիֆ. 1865. Մ. Էմին. М. Хо- ренскій и древній эпосъ армянскій Москва 1881. [illegible] [illegible] երգերը («[illegible]» [illegible] գրուած Վիեննա 1895). Գ. Խալ. Арм. эпосъ въ ист. арм. М. Хор. Москв. 1896. Մ. Աբեղեան. «Հայ ժող. առասպ. Մ. Խոր. մէջ»:

22 [illegible]

8

Հայոց Լեզուի Ծագումը:

Բնական ազգերի, նոյնպէս և լեզուների ծագումը մթու– թեան մէջ ծածկուած լինելով, մինչև այժմ էլ [illegible] [illegible] պարզաբանուած: Զանազան գիտնականներ զանա– զան կարծիքներ են յայտնել լեզուի ծագման մասին, որոնց երկու գլխաւոր [illegible] կարելի է [illegible]:

Առաջին կարծիքը, որ [illegible] [illegible] աստուա– ծաբանական է, այն է որ լեզուն մի [illegible] [illegible] [illegible]թիւն է, որ Աստուած մի անգամից տուել է մարդուն, [illegible] ձևով:

Երկրորդ կարծիքը բնական գիտութեան և [illegible] օրէնքի վրայ է հիմնուած: Նա ընդունում է, որ լեզուն առա– ջացել է մարդկային ձայներից և [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]:

Լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մտքի ձայների միջոցով [illegible] [illegible] մտածել ձայնաւոր կերպով, իսկ մտածել [illegible] [illegible] մէջ: "[illegible] լեզու առանց մտքի, [illegible] մտքի առանց լեզուի", [illegible] Մ. Միւլլեր [illegible] փիլիսոփայ-լեզուագէտը: Եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] փոփոխութիւններ, այնպէս և լեզուն, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] փոփոխութիւններ է կրում, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] ժողովրդական [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] լեզուի [illegible]–

գութիւնը. այս կարգութիւնը, հաստատեալ է, ինչպէս է նրանց նախնիների կարգ. սովորութեան:

Մարդկութեան զարգացման ամէն նախնական շրջաններում բնականաբար ամէն կարգ կեղծ է [illegible] մարդկանց սովորութիւնը, որպէս նրանց լեզուն: Արան այսպիսի կարգերն [illegible] կայքերը. նրանք մշտապէս [illegible] ... նրանց ցեղն և [illegible] անհրաժեշտ թէ ծնողի [illegible] և թէ [illegible] հասարակութեան կեղ-ծիք: Մի՞թէ օր մի այլ [illegible] են [illegible], [illegible] վերա մշտապէս [illegible] և [illegible] ժամանակակից թարգմանել: [illegible], որ մարդկային ցեղն [illegible] շրջանում մերն [illegible] անհատական և [illegible] է եղել և [illegible] եղել [illegible] հայրերը (մայրերը), որոնք [illegible] են եղել [illegible] և գործողութիւններ:

[Մարդկային ցեղն այս [illegible] զարգացման մէջ [illegible] [illegible] է անասունների կայքերի [illegible], որ այդ [illegible] [illegible] եղել ամէն [illegible], ամէն [illegible] մարդկային ցեղն [illegible] անասունների կայքերի [illegible] եղել. [illegible] անասունների կայքերը և մարդկային ցեղն [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] անասունների [illegible] մէջ [illegible]: Անասունները [illegible] կայքերի մէջ [illegible] են [illegible] պաշտամունքը. [illegible], [illegible], [illegible] և այլ պաշտամունքներ [illegible] անասունների կայքեր. [illegible] [illegible] [illegible], որոնց

[illegible] անասունների պաշտամունքի [illegible]: Մի [illegible] անասուններ [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]: [illegible] անասուններ, որոնք մարդկային ցեղն [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible], [illegible] [illegible] և այլն:

6. Բայց անասունների [illegible] [illegible] կայքերը և մարդկային [illegible] ցեղի մէջ [illegible] [illegible], մի [illegible] միւ, որ մի [illegible] անասունների [illegible] են և միւս [illegible] մարդկային ցեղի [illegible]: [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] մարդկային ցեղից չէն [illegible], թէ նրանք [illegible] [illegible]. [illegible] այդ [illegible] նրանց [illegible] [illegible], [illegible] նրանք [illegible] չեն [illegible] և [illegible] չեն [illegible]: Նրանք [illegible] [illegible] են [illegible], թէ այդ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] են մարդիկ „[illegible]" [illegible], որոնք [illegible] մարդկային ցեղի [illegible] ու [illegible]. բայց [illegible] [illegible], թէ այդ [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] անասունների այն [illegible], որոնք [illegible] [illegible] են նրանց [illegible] [illegible] [illegible] չէն [illegible]: Նրանք [illegible] [illegible] և [illegible], որոնք [illegible] [illegible] անասունի [illegible] [illegible] այն [illegible], որ նրանց [illegible] [illegible]. Բայց այդ [illegible] չեն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] գործողութեան [illegible]: Նրանք [illegible] են [illegible] մարդկային ցեղի [illegible] [illegible], որոնք [illegible] [illegible] [illegible] են, բայց ոչ [illegible] [illegible] [illegible] գործո-

ղութեան [illegible]։ Երբ [illegible]

[illegible]

[illegible]

Ժամանակին ժամանակ ունէին երէք հարիւր բառ և բոլորն էլ
մտածմանց հասկանում էին: Համաձայնելով մտածմանց՝ նրանց
խօսքերն սկսում է առաջին զարգանալ խաղաղութեան
մէջ, որի հետ միասին հարկաւ զարգանում է և լեզուն, այս
այլ խօսքով ասած նա զարգանում է և նոր գաղափարներից
ծանօթանում և այդպիսով նրա բառապաշարը հարստանում է
նորանոր բառերով: Ենթադրենք, որ այդպիսով նրա 300 բառ-
երից կազմւած առաջանում են նոր 300 բառեր. հարկաւոր
նկատել, որ այդ նոր առաջանում 300 բառերը, թէև մտային
գաղափարների համար առաջանում են, բայց էլի կախում
ունին մտածմանց երէք խմբի հետ: Երբ այս խմբերն էլ բա-
ժանւում են՝ նրանցից իւրաքանչիւրը հետագայում զանազանում
այժմ 600 բառ (300 հին և 300 նոր) և հետզհետէ խաղաղութեան
մէջ առաջանում է նորանոր բառեր, և այսպէս շարունակ:
Արդէնից մէկ ժամանակում, որ մինչև լեզուն, գաղափարը
ընթացքում, զարգանալով զանազան պայմաններում, նոր-նոր
ձևերի է փոխւում, և հետո այս ձևերը մտածմանց հետա-
ւած մասնաւորով ու լեզուն՝ այժմեան ամէն զարգացումից մտ-
ծմանցից:

Մեր այսպիսի մի համառօտութիւն բնականաբար է եղել
կենդանական ձայները (ինչպէս շունն է կլկլում, ինչպէս թռ-
չունը ձայնել), որ խօսքերն եղել մի լեզու: Այսպէսով
եղել են գաղափարներ զանազան ձայնային: Այդտեղ
հին ժամանակ են եղել այդ գաղափարութիւնները, որ զա-
րգանում են [illegible] լեզուները այժմ բոլորովին տարբերւում
են մտածմանց. այդ շատ հասկանալի է, որովհետև նախնական
(նախալեզու) բառերից շատերը մոռացւել են, մնացած-
ները էլ բոլորովին փոխւել են: Մնացին գաղափարութիւն-
ները այժմեան հին ժամանակներ փոխարինել և այժմեան անհա-
տական եղել [illegible] նրանց լեզուն, որ շատ երէք [illegible]

նրանց մէջ նմանութիւն. ընդհանրապէս, այն գաղափա-
րականութիւնները, որոնք ամէն ուր են եղել նրանց լեզուն
ամէն զարգացած է եղել և նրանց լեզուի ծագումը [illegible]
թիւնները մէջ ամէն նմանութիւն է պահպանւել:

13 Լեզուաբանութիւնը լեզուները բաժանում է երեք
գլխաւոր արմատի: Այդ արմատներից մէկը կոչւում է
հնդեւրոպական: Այս նախալեզուից են առաջա-
ցել սանսկրիտը (հին հնդկերէն), պարսկերէնը, հայե-
րէնը, սլաւոնները, գերմաներէնը, կելտական, յու-
նարէնը, լատիներէնը և այլն: Նախալեզուն, որտեղ խօ-
սւում են եղել այս բոլոր ազգերը, անհետացել. Բայց
նրա ձևերը մնացել են, որոնցից շատերը նոյնպէս այժմ
ապրում են, թողնելով իրանց նոր սերունդները. այդպէս են
հին և նոր պարսկերէնն ու իրանական և այլն: Այսպի-
սով մի հին հայերէն լեզուն գտնւում է հնդեւրոպա-
կան նախնական լեզուի և բոլոր միւս հնդեւրոպական
լեզուների: Համեմատելով այս լեզուները՝ կգտնենք մեծ նմա-
նութիւն թէ բառերի և թէ ձևերի (քերականութեան) մէջ. օրի-
նակ, հայերէն մայր (սանսկրիտ մատար). պարսկերէն մադար,
լատիներէն - մատեր, յունարէն մէտէր, գերմաներէն
մուտտեր, սլաւոներէն մատի, սանսկրիտ [illegible]
[illegible], պարսկերէն [illegible], յունարէն [illegible],
գերմաներէն [illegible], սլաւոներէն [illegible], սանսկրիտ-
ում [illegible]: հին, պարսկերէն [illegible], յունարէն [illegible]
[illegible], գօթերէն [illegible], սլաւոներէն [illegible], սանսկրիտերէն
[illegible]: Երեք, գօթերէն [illegible], սլաւոներէն [illegible], [illegible]
[illegible], սանսկրիտերէն [illegible], և այլն: Այն հարց
[illegible], որ պարզաբանում է այս նմանութիւնը, որովհետ-
և հարիւրաւոր այսպիսի բառեր են գտնւում հայե-
րէնի մէջ, որոնք մերձաւորում են լեզուներից մէկի հետ մի [illegible]

ներք էր նմանութիւն ունին: Դիւրըմբռն գիրնականը քը
Հայերէն Երբաղանութեան մը (Ա. Ճառ, Աստուածաբանու-
թիւն) թելումէ այսպիսի 438 բառարմատ և այս է
պատճառ նրանց ազգակցութիւնը հնդեւրոպական
ուրիշ լեզուներին էր:

Երբաղանական չափերը կցորդ և, ընդիկէ մէջ ա-
ստացել մի նմանութիւն նկատուած այլ լեզուներին մէջ:
Բերեմ օրինակ մերկէնէ մի բայ և խոնարհենէ նրան.

Սանսկ. bhar-āmi, -asi, -ati, -āmas, -ata, -anti.
Լատին. -am - o, - as, - at, - amus, - atis, - ant.
Ռուսն. бер - ou, - ешь, - ет, - ем, - ете, - онтъ.
Հայերէն բեր-ամ, - աս, - այ(ալ), - ամք, - այք(ալք), - ան:

Նոյն նմանութիւնը նկատուած է նաև հոլովմունքներ ալ:
(Տես օրին. Փրոֆեսորի Համեմատականութիւնը, Երածութիւն):

Այժմ կը անցնենք մեր ազգային մի քանի գիրնական-
ներին մերձենք ծագման մասին զատած բացատրութեան:

Ծանըթեան և քեմբեան, բացատրելով հայոց լեզուի
ծագումը հրենուն էն ոչ թէ լեզուաբանութեան, այլ
Մովսէս Խորենացւոյ և Նոյեան խորէնայի վրայ: Մովսէս
Խորենացի գրքէ առնում է, թէ բոլորը նախկին Դայա-
ստանում Արարատ լեռան վրայ. (այլ է այժման գիրնա-
կաններին կարծիքը Արարատի մասին): Այդտեղ նոյը
բնակել ընտանիքով և այդտեղէն բաժանուել որդիները:
Նոյը և իր սերունդը մինչև աշխարհագրութիւնը խօ-
սում էին մի լեզուով, որ առանց ամեն ասացել էրիտա-
խառնակութիւնից: Երբ Դայաստանում ծագումը բաժա-
նուեց, նրա մի մասը գնում է դէպի հարաւ, Սենաար
դաշտը: Այնէ թէ Դայաստանում մնաց այնտեղ ժո-
ղովուրդը, որոնց համար բաւական էր երկրի ընդարձա-
կութիւնը: Սրանց լեզուն անփոփոխ մնաց մեր Սենա-

արում պատահած լեզուներին խառնակութեան ժամա-
նակ, որովհետև սրանք չէին մասնակցել աշտարակաշի-
նութեանը: Այն պատճառով յանցանքի պատիժ էր, որով
քաւում էր ազգը մէկ մարդը յանցանք գործողներից:
Մեր Դայոց նահապետը Խորենացու խօսքով, Սենաարդեան
ցեղերին ներկայացուցիչն երանց դէմ պատերազմի գնաց,
բայց էր աշտարակը հիմնադրել Դայկը չուրով գնաց-
ջաւ Դայաստան: Միջագետքից այդտեղ փոխանակ բնէ
իր սեփականութիւն մայրենիքով (300 մարդով) բազ-
մաթիւ հայ աշխարհագրերից իր պատմութեան լեզու-
ամփոփելով իրենց լեզուն անխառն: Այնպիսի
որ, այս համեմատ հայ բանագէտների կարծիքով
հայերէն մարդկային առաջին լեզուն է եղել, որով խօ-
սել են Ադամ և Նոյ:

Սակայն Խորենացւոյ պատմութիւնը լեզուաբա-
նական մասին արդէն բաւական հնացած, այլ
ընդհանուր կերպով, թէ մարդիկ ամբողջ խօսել են
եղել մի լեզուով, յետոյ եղել են զանազանութիւններ, ո-
րոնց ժամանակ նախկին մի լեզուն խառնակուել է, և
այս մասնաւոր հանձնարարական [illegible] գրութեան
ցոյցն է: Իսկ Դայոց պատմութիւնը ըստ Խորենա-
ցւոյ և այսօր յայտնիները պատմական առան-
ցութիւն, որը հերքում, այսպէս Դայոց պատմական առ-
ձնագրութիւն չունի հերքուած:

Ընդհանրապէս ունենք բայակութիւնը [illegible]
[illegible] և [illegible] լեզու ունի իր [illegible] և [illegible]
ները: [illegible] նոյն մասը լեզուն էն, միայն նըկա-
տական փոփոխութիւններ հրամ հիմնականն և ուրիշ լա-
պարզման երով. ընդհէս օրինակ հայր - հէր - խէր - հար,
մայր - մէր - մար. եղբայր - ախպէր - ախէր - ախպար - ախպա և այլն:

քաղաքներն իր բարբառ ունի իր համար առան-ձին նշանավոր կետեր, որին ենթարկվում են բոլոր բա-ները: Միևնույն վայրն ունի իր բարբառները, չնայած լեզու որ ունենա բարբառներ: Հայոց լեզուի մի կամ բաժանվում բարբառներ, որոնցից են այժմ Թավրիզի, Երևանի, Ջուղայի, Ղարաբաղի, Կարինի, Տփղիսի և այլն, ո-րոնք և ունին իրանց մասնավոր ձևերը: Այս բարբառ-ները վերջին մի քանի դարում անընդհատ չեն արտա-ուել, այլ ունին իրենց ժամանակից հետ կեղծ: 19-րդ դա-րում Կովկասից Երկրների մեջ ունին բարբառներ և Երկիրը հարևան է համարում Արևմտյան (Ա-սիայի Արարատյան բարբառը). այդ բարբառներն են - Կարինի, Մուշի, Խարբերդ, Տիգրանակերտի, Ակնի, Սեբաստիա, Այնթապի և Պոլսոյի հետ Արևմտյան բար-բառները: Այսպես կարող ենք այդ բաների … , որ 19-րդ դարում եղած գրքի լեզվին այդ բարբառները: Բայց խնդիր է այստեղ, արդյոք այդ ժամանակ հայերեն մայր լեզուն գոյություն ուներ թե ոչ:

20 Այս հարցին պետք է բացասական պատասխան տալ. Ուսումնական … գրաբարի … : 19-րդ դարում գրաբարը … լեզու էր, բայց գրա-կան … մեռած … : 19-րդ դա-րում գրաբարը արդեն … էր այլ և … լեզու լինելու. գրաբարը … այժմ մեռ: Եթե գրաբարը … 7-8 հարյուր տարի, այնքան … գոյություն … , … և գրականության լեզու լինելու … որ … ությունը …

(Հայերի Պարսկաստան գաղթելուց մինչև 19-րդ դա-րի սկիզբը) պահպանել էին ոչ մի հայ. և ոչ մա-տենագրությունն, որով լեզուի ամենամեծ պահպանող-ներն են: Մինչ այս պարծանքը և նախապատմության մի քանի հայագրական … ընթացքում հայ ժողո-վուրդն անհայտ էր մնացել և ենթարկվել մեծա-մեծ փոփոխությունների, առաջացնելով բարբառներ և բոլոր անհետանալով: Այսպիսով ամենայն հավա-նականությամբ 19-րդ դարում հայերեն մայրենի պետք է անհետացած լիներ, արդյունքով բարբառները:

19-րդ դարում մեծ զարգացում էր մի մայրենագրա-կան լեզու, որ … գրաբար կամ գրոց լեզու: Որ գրաբարը չէր կարող լինել մայրենի այդ արդեն … , այսպիսով … պետք է եղած լիներ Հայ-աստանում այն ժամանակ գոյություն ունեցող բար-բառներից մեկը: Այժմ հարց է ծագում, թե արդյոք բար-բառներից որն էր այն:

Այս հարցին պատասխանելու համար պետք է ի նկատի առնենք Հայաստանի պատմության և աշ-խարհագրական մի քանի հանգամանքները: Դեռ Հայ-աստանի 15 նահանգներից կենտրոնականը և ամենից ընդարձակը եղել է Այրարատյան նահանգը, որը բա-ղկացած էր … գավառներից: Այս նահանգում են գտնվել Հայոց հին մայրաքաղաքները - Արմավիր, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին և այլն. այս նա-հանգում ապրել են Հայոց հին թագավորները, այստեղ են եղել նրանց պալատները: Այրարատյան նահանգը ունեցել է … պատմական նշանակություն … … է … և … … …

մշակութային ավելի զօր է եղել միւս նահանգներից քան որևէ այլ միաւոր. ուրեմն Այրարատյան նահանգի բարբառը ավելի մաքուր պետք է լինէր միւս նահանգների բնակիչներին խօսած միւս բարբառներից: Այս Այրարատյան բարբառը պետք է համեմատաբար ավելի մաքուր մնացած [illegible] թարգմանները, որոնք ավելի ենթարկուած էին օտար լեզուների ազդեցութեան. պետք է ավելի հարուստ և կատարյալ լինէր՝ բառապաշարի և բարդ կառուցուածքի կողմից, և պետք է ավելի հասկանալի լինէր միւս նահանգներին՝ իբրև ընդհանրական լեզու: Բայց այդ Սահակ և Մեսրոպը սնուած լինելով Այրարատյան նահանգում՝ այս երկրի բարբառը նրանց համար մայրենի լեզու պետք է լինէր: Անվիճելի է որ այս նահանգից եղող մատենագիրները առհասարակ ավելի ընտիր ոճով և կենդանի լեզուով են գրում, քան միւսները: Այս բոլոր հանգամանքները մեզ համոզում են, որ գրաբար լեզուն պետք է եղած լինէր Ե. դարի սկզբում Այրարատյան նահանգում խօսուող ընտիր հայերէն բարբառը. և քանի որ սուրբ գիրքը գրուած է այս լեզուով, ապա սուրբ գրքի թարգմանութեան նշանակալից էր մասնակցելու ժողովրդին [illegible] խօսքը՝ ուրիշ հայոց [illegible] որպէս լեզուն Ե. դարում պետք է լինէր ժողովրդի միաձայնութեան համար հասկանալի լեզու:

24 Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ գրաբարի վրայ: Սուրբ գրքի լեզուն կարգաւորիչ եղաւ, որ սկսում էր գրառուել բոլոր նահանգներում. Ամենից առաջ դեռ սովորում էին այդ լեզուն, ամէն ոք, որ համաձայնուել գրել պետք է

գրէին գրաբարը: Այս միջոցով գրաբարն ավելի և կարգաւորուեց, հարստացաւ: Ուրեմն առաջ, այսինքն գրական լեզու (= գրաբար) կառավարել այս լեզուն չէր որոշուած, այսինքն նրա բառերի գործածութիւնը և ձևաբանական շարքը հաստատուն չէին որոշուած, որովհետև այդ լեզուով պետք է կարդային գրքերը եկեղեցիներում և այդ լեզուով էին այն ժամանակուայ ստորագրերը, այսինքն Սաղմոսը, Ժամագիրքը և այլն: Մինչդեռ միւս բարբառները սկսեցին արագ-արագ ճիւղուել և փոփոխուել: Բայց գրաբարն և շատերի ընդունուածը չէին ենթարկուել փոփոխութիւնների, որովհետև չկայ լեզու, որ անփոփոխ մնայ: Առաջին լեզուն, որով գրել են Ե-րդ դարի առաջին կիսում, է Այրարատյան լեզուն, որ բուն կազմում է ընտիր գրաբարին, որը գործ են դրել Ս.Մեսրոպը և Ս.Սահակը ու նրանց աշակերտները: Ե-րորդ դարի երկրորդ կիսում մատենագրական լեզուն էր շատ կատարելագործուեց ու ազնուացաւ, և այդ լեզուով են գրել Ս.Սահակի և Ս.Մեսրոպի հետագայ աշակերտները: Քանի Ե-րդ դարից հեռանում ենք՝ այնքան էլ այս գրաբար լեզուն հեռանում է իր կենդանութիւնից ու բնականութիւնից. դրանց փոխարէն ուրիշ կանոններ մտան նրա մէջ, ինչպէս ռամկաբանութիւն (ժամանակի ժողովրդական և գաւառական բարբառների ազդեցութիւնը), յունաբանութիւն, օտարաբանութիւն և խրթնութիւն (այսինքն՝ դժուար ծանր զգուած անսովոր բառերի գործածութիւն և շարադասութեան արուեստականութիւն): Այս երկու յատկութիւններով էին հատկանշուած միջնադարեան հեղինակները "գրաբար" կարդալ իրենց լեզուն, որովհետև գրաբարի էրն, կենդանի աշխարհաժողովրդական գործա-

Ժողովուրդը-արդէն սահմանուած էր: Կարելի է ասել, մեծ մա-
սամբ, գուցէ և աւելի առաջ, գրաբար լեզուն նոյնպէս
մեռեալ լեզու էր՝ ինչպէս և այժմ. փաստ է, այնժամա-
նակուայ աշխարհաբարը համեմատաբար աւելի մօտ
էր գրաբարին քան այժմեանը: Քիչ ձեռագիրներ կան
այն ժամանակից, որոնց գրաբարը մաքուր և յարգուած
լինէր իր գրաբարին, շնորհիւ նրանց աւանդապահ-
պահպանողութեան և եկեղեցական պարագաներին: Գրա-
բարը մէջ իրենց մնում է միայն եկեղեցական լեզու, այն-
քան աշխարհաբարը (հեղինակի լեզուն) կամաց-կամաց ձեռ-
նագրական լեզու, [illegible] գործ [illegible]:
(Բառահաւաքարանում՝ կարգ խառնակման բառերից-
ներից):

Գրաբարը իր կանոնաւոր ձեւերի ընթացքում բազ-
մաթիւ ազդեցութիւններ է կրել օտար լեզուներից, առ-
նելով բառեր, դարձուածներ, համաձայնական ձեւեր
ու այլն: Այսպիսի ազդեցութիւն կրում է ամէն մի լե-
զու՝ որ շփւում է դրացի այլ լեզուների հետ: Ազ-
դեցութիւնը այնքան մեծ է լինում՝ որքան շրջապատող
լեզուները աւելի զարգացած են, և որքան այդ լեզու-
ները գործ ածող ազգերը քաղաքական և հոգեւորա-
կան ազդեցութիւն են ունեցել մեր ազգերի վրայ:
Պարսկերէն և [illegible] ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ
հին և նոր պարսկերէնից, թէ [illegible] և
[illegible] շրջաններում: Այսպիսով [illegible],
որ հայերը իրենց [illegible] ժամանակից էլ, մինչև
Արշակունեաց հարստութիւն, ենթարկուած էին պարսիկ-
ների գերիշխանութեան և շատ յաճախ ուղղակի հպատակ-
քաղաքական այս դրութեան մէջ, որ տևել է դարեր,
հայոց լեզուն պարսկերէնից ընդունել է բառեր. գրել

բոլոր շրջաններից. և շատ դարձուածներ, որոնք մեզ
համարում ենք ընդհանուր հայկականութեան համ ժողովր-
դական չէ այլ պարսկականութիւններ են: Հիւբշման
հայագէտը իր հետազօտութեան մէջ բերում է 686 պար-
սկերէն արմատներ, որոնք մտել են հայոց մէջ հին ժամա-
նակ, բացի 217 յատուկ անուններից, և մօտ 200 բառ
որոնք մտել են աւելի նոր ժամանակ: Այնպէս որ պար-
սկերէնից հայերէնին փոխ է առել միայն բառերով աւելի
քան 1000 բառ, որոնցից շատ շատերը մինչև այսօր մեզ
գործ են ածում իբրև բուն հայերէն բառեր: Աս-
րան համապատասխան է և դարձուածների քանա-
կութիւնը:

27. Թարգմանիչների ժամանակ ուսումնական աշակերտ-
ների միջոցով գնում են Յունաստան, ուսանում են
շատ լաւ յունարէն լեզուն և նրանցից շատերը երբեմն
աւելի են հմուտ լինում այդ լեզուին, քան թէ իրենց մայ-
րենի լեզուին:

Յայտնի բան է, որ մի լեզու, որ դեռ և շատ էլ զար-
գացած և յարգուած է [illegible] ենթարկ-
ուի այն լեզուի ազդեցութեան, որ նրանից աւելի զարգա-
ցած ու մշակուած է. ուրեմն շատ պարզ է, որ [illegible]
երեւոյթը. ինչ որ այժմեանս աշխարհաբարի վերա-
բերութեամբ-ռուսերէնի, գերմաներէնի և ֆրանսերէնի ազ-
դեցութեան [illegible]-[illegible] ունէինք և այն
ժամանակ գրաբարի նկատմամբ:

Յունաց լեզուն աւելի զարգացած և մշակուած
լինելով բնական է, որ ազդեցութիւն պիտի ունենար
հայերէնի վրայ: Այդ ուսումնական գաղթականութիւնը
որ [illegible] Յունաստան, վերադառնալով
[illegible] հայերէնի [illegible]

Նախան հոլովածք որոշ հայերէնին: Նրանցից ոմանք այն-քան ընդհուր արքին այն, որ մի ուղղագրութիւն կերպէ այդ բանը նշարի. Բաց մինները օգտար ձայնոն ձայներնե-րից ուշի լաւ գերենալով և հետ գրաւոտելով յատկա-կան լեզուի զեղչութիւնը՝ բայց բացմաթիւ յանկարծ բառեր գործածելով, աղաւաղուածքին մէջը բաց հայերէնի ժողովրդական շարքն են նմանեցնել յունարէնին: Միրա-կով՝ այսպէս յունաբանութիւն ծրգրին լեզուի մէջ, որոնց բանց հայերէն գրածը հասկանալու համար պէտք էր յունարէն ճանաչէ: Հայ և յունաբաններից մի գաւառ, որոնց գրուածքի մէջ և և նկատւում է յունական ազդեցութիւնը, բայց ոչ այնքան, որքան առաջիններում. ինչպէս օրինակ Մովսէս Խորենացին:

Յունարէնի ազդեցութիւնը երևար էլ շարունակվում: Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ հայերը կտրուեցին բոլոր յա-րաբերութիւնը յունաց հետ, որի հետ կապուած է և այն ուսումնական արշաւանքը, որ լինում էր Կոստանդնուպոլիս Յունաստան. Վերջանում է համարեա յունաբաններ-ի շարքը. Նորա հետևանքն այն է լինում, որ լեզուն ազատ-ւում է յունաբանութիւններից, աղաւաղումից, բայց մինչև-ևս հայ ճիշտ զարգացումը այլ ևս առաջ չէ գնում, այլ առ ժամանակ կանգ է առնում, որովհետև հայկակա-ն ուսուրութեան ապրողը շարունակում էր այն ժամա-նակ „Մութի դարութեան": Յունաբանութեան հայերէ-նի մէջ ծրլինում շարքէն ...ի մնաւ ... բացմա-թիւ բարդութիւնները յունարէնից: Ութերորդ դարից յետոյ հայ գրագէտների գործը պէտք է լինէր հայերէնի բազ-մակողմ Ա. զարգացումը, ... և աշխարհական բովան-դակութեամբ շատ ճարտարներ թարգմանել գիտութեա-նց յունարէնից: Թարգմանութեան մարդկանց ...

ինքնութիւնն է, որ ցոյց է երևում վարժութիւնով և լաւա-գոյն թարգմանչական գրուածքներ ուսումնասիրելով. Երկու լեզու զեղչելը դէպ ի հաւատարիմ է՝ մի լեզուից միւսը փո-խանակութ թարգմանելու համար: Բաց մի հին թարգմա-նիչների մի նշանաւոր մասը, թարգմանչական ինքնու-թիւն չունենալով՝ ընտրում է բառացի թարգմանութեան չափ չէ, բառը բառի չէ, բարդութիւնը բարդու-թեան չէ, որով աղաւաղուած էր բաց այլևս յունարէն լե-զու, հայ բառերով արտայայտուած (Փիլոն Եբրայեցի, Պորփիւր, Արիստոտէլ և այլն). Բաց այս լեզուն անդրա-րանեայ աղաւաղուած էր և բացմաթիւ ընթերցողների համար, դժուար և հետևողներ յարուցանում:

31 Հայ լեզուն ազդեցութիւն է կրել և Պարսկերէնից, որովհետև քաղաքակրթութիւնը Հայաստան մտել է-րից, յատկապէս երկար ատենի հաղորդակցու-թյուններ, կառուած է ուսումնարաններ, որտեղ սովորում էին պարսկերէն և յունարէն: Բայց հարաւից այն լեզու-ներով ծին հարցում սուրբ գիրքը մէջը գրերի գի-րը և այլն: Պարսկերէնը շատ կրթակցութիւններ ա-ռաջել ունեցել է ազդեցութիւն մի լեզուի վրայ, ինչ-պէս երևում է բացմաթիւ փոխառեալ պարսկերէն բառե-րից: Արժանապատւաբար չէ յայտնած այն ազդեցութեան չափը, որ ունեցել է պարսկերէնը հայերէնի վրայ: Վերջին ժամանակներս հետազ գիտնական Հիւբշմանը ցոյց տուեց 132 պարսկերէն բառ հայերէնի մէջ, որոնցից մօտ 50-ը մինչև այժմ էլ գործածական են: Բայց պար-սկերէնի քերականական ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ չէ երևում: Հայոց լեզուն ազդեցութիւն է կրել և արաբերէնից: Այս ազդեցութիւնը երևան է գալիս Թ. դարից սկսած և արտայայտուած է մեծ. բառեր ...

գաղափարագրութեան մէջ։ Եթէ հաշուի առնենք փոքր առնուած-
բառերէնից շատ յուշութիւն, նշանների ձեւերի յաջորդութիւն-
-ները գիտենք եգիպտական պատկերներ են յայտ. հանգամանքը գր-
կարելիացնում։ Մեր բառերէնից փոքր առնուած ձեւերը պատկե-
րում են գիտականօրէն գիւտութիւնները (ճանաչել է
ժողովրդականութեան) և մարդկային գործիքներին։ Նաև պաշտօ-
նութեան մէջ արտաբերէնի մէկ պատկերային յանգը, որի
գիտենք գործածողի և արտաբերողի կողմ հերքեցիներ-
հաւաքը։

Սեպաձեւ նշանագրերի ծագումը։

Բաբելոնեցիք ժողովուրդ, որ ծովագնացութեան հա-
նում է մի որոշ սահմանի կարգադրման պէտք է գտնել
այդ մի ձեռք, որով ամրագրեր իր ճիշտ առջեւա-
դրել և այդպիսով հասցրել այն թէ հետո գտնող-
ների և թէ ապագայում եկողներին։

Նրանց արձանագրութեան սկզբնական ձեւը պատ-
կերն էր պարզ էր. ծառերի առաջին անգամ սկսեցին
իրանց ծառերը գրաւոր կերպով արտայայտել պատկեր-
ների միջոցով։ Այսպէս՝ երկու բրազբաց նշանների
նշանակում էին խաղաղութիւն կամ միութիւն. գաւա-
ռանը - թագաւոր, առաջնորդ - կարողութեան նշանէր. եղբ-
-համերութեան։ Այս պատկերագրութիւնը (հիերոգլիֆ)
կարգալու ժամանակ իրեն եգիպտացիների մէջ կար-
կացած։ Գրութեան այս ձեւը բաւական դժուարութեան պատճա-
ռով չէին, այլ հետզհետէ կարճ արտահայտութեամբ, նշանի
պատմական նշանները կոչուել այժմեան գրերի հայրա-
կանագրութեան։ Այսպէս՝ սկզբում փիւնիկեցիք և հրէաներ գրե-
րը ունէին տառերի պատմական նշանագրերը (որոնց

կարգալու համար ամբողջ անուններից քաղել). ժամա-
նակի ընթացքում այդ պատկերը դարձաւ, կարդում
էին իրանց նշանների նշանակութիւնը (բերի ձայն), արտա-
նում։ Դրանց հնչիւնը նշանակութիւն, պահելով սկզբնա-
կան անունները։ Այսպէս նրանց այբուբենի առաջին
տառը կոչվում է ալէֆ, որ նշանակում է եզն, երկրորդ
տառը կոչվում է բէթ, որ նշանակում է տուն, երրորդ
գիմել — ուղտ և այլն։ Բայց ընդհանուր ասորական-
հին-հայերը և պարսիկները ունէին առանձին գրութիւն
չէ, որ կոչվում է սեպագրութիւն։

Սեպագրութեան գիւտը մէկ վերագրում են Քաղդէ-
ացի ժամանակներում. Փիւնիկեցիք գտան նրանց դարբնած
Սրանք սեպաձեւ նշաններ էին, որ կանգնած հերքում
նուագուածով մեխերին և մեխերի վրայ կանգնած
ձեւերի նշաններ էին արտայայտում։ Սրանց այժմ
հրապարակուած սեպագրութիւնները համեմատում են իրեն
գիտենք ոճերի, այն է՝ Բաբելոնեան, Ասորական և
Հայկական։ Սրանցից ամենապարզն և կատարեալը
Բաբելոնականն է, որի Բաբելոնեան սեպագրութիւնը ար-
դարացում մի որոշ հնչիւն, մի այբուբենի ձեւն։
Սրանց այժմ գտնուած Վանական ճիշդ սեպա-
գրութիւնները կարդացուել են և թարգմանուել։
Մի քանի են բնում ճանաչողի Ուրարտեան սեպա-
գրութիւնները (Բրաուբերգեան և այլն)։

Վանականն աւելի նպատականէ և կարգա-
ւոր սորոր սահմանի վրայ։ Բայց այն, որ Բաբե-
լոնեցիք սեպագրում (մօտ 400 նշան) առանցին կար
է կազմում նրա մէջ կան և սղեղենի ոճերը, որ բայց
հետի հայտնելու՝ առանձին նշանակութիւն ունին,
որի պատճառով կարելի է նրանց կանոնական ձեւով

հարցը. թէ ներքաղաքական և թէ հնչական: Նայելով
այս պատմութիւններին գրականական առանձնայատ-
կութեամբ ամբողջ գրականութիւններ են եղել, այնպիսի ար-
կածութեամբ աղբիւրների վրայ հիմնուած, որոնցմէ-
ծանօթ՝ լուսաբանել արևելեան պատմութեան շատ
մութ կէտերը:

Հայկական արձանագրութիւնը չէ պատկանում մեր
յիշատակներից ոչ միին: Թէպէտ և կան մեզ 150 արձանագրութ-
եան են Մեսրոպեանից, բայց դրան և շատ արձանագրու-
թեր, որոնք դրան նման չեն: Սակայն այս հայկական
արձանագրերը մինչև այժմ ամբողջապէս չեն կարդաց-
ւած: Թէ դրանք որտեղ հին ժամանակներից մնացած
երկիր են՝ այդ մասին շատ տարբեր կարծիքներ
անհայտութիւնը վրայ արձանագրութիւնների մասին,
որից երևում է, որ Ե. դարում էլ գիրքերի նման նշա-
նակութիւնը: Հայկական արձանագրութիւնների ընթերցման
պատմութիւններից մինչև այժմ, որ մինչև այժմ որոշ-
ուած չէ. թէ ինչ լեզուով են գրուած դրանք. բանասէրն
կարծիքներ շատ այդ մասին. ոմանք կարծում են, թէ նը-
րանք լեզուի հայաստանի նախնի բնիկ ժողովրդի-խալդ-
երի լեզուն է. ոմանք համարում են փռյգերէն, ոմանք
ուրարտերէն և այլն: Վերջին ժամանակներս Լեման, Բելք,
Նիկոլսկի, Քանանեանը և այլ գիտնականներ աշխա-
տութեամբ շատ առաջ է քնայել հայկական արձանագր-
ների ընթերցանութիւնը:

Սակայն արձանագիր պատերի գործածութիւնը, ակերպ
բառերութեան և գրերու անկախ մաքրութեան պարզապէս,
երևում չէր մնայ: Ընդհանուր գործածական գիր-
քերը մեր ազգութեան ակերպն է, որ զգացուած երկր-
ներին մեզ: Այս գրերից յատկապէս հետևեալ յունակ,

երկիր, ասորւոց և այլն գրերը: Բնչպէս ասացինք՝ հայ-
կական արձանագրերը լեզուն հայերէն չէ համարում, և
որանց գործածողները եղել են հայաստանի նախնի,
ոչ-հայ ժողովրդ բնիկները, որոնց հայերը յաղթելով
վանել են երկրից յետ չունել են որանց հետ: Այս յաղ-
թող արիականները (հայ) լայն երկար ժամանակ չէ ու-
նեցել սեփական այբուբեն: Մասիսի կարիկ Գ. ու. մինչև
Ե. դարի սկիզբը Ք. յ., այսինքն այն լեզուով, երբ հայ-
երը՝ բերև քաղաքական բնեհութիւն մարմին, բերև
ազգ, ունեին կամ երեւակ ոյժ և նշանակութիւն են
ունեցել՝ որանք չունեին երել գրերից, չէ ունեցել ազ-
գային գրականութիւն: Ձեռքանցք՝ քրիստ արդա-
րև, որ մեզ ազգային գիր և գրականութիւն մնաց
են այն ժամանակ, երբ քաղաքային ինքնուրոյնութիւնը
կորցնելով թուլ անկախական զոհութիւն մեզ
եղել Ե. դարի սկիզբներից: Բայց մինչև այդ ժամա-
նակ, Աքքադեններ, Ասորեստանիներ, Արտաշէսներ.
Հռոմեների լեզուներով, մեր նախնիք գործ են ածել
Հռոմէական այլոց ազգերի գրերն ու գրականութիւն-
կարպարից, յունաց, ասորւոց: Բերև ակնյայտ յայտ-
նի է մեզ այն, որ այս լեզուով հայ թագաւորներ
դրամները, ինչպէս և կրթութիւնների վրայ արձանա-
գրութիւնները յունարէն գրուած եղել են: Մեր
հեղինակները վկայում են, որ երկրագնդից չկա-
նելով յերջ հայոց եկեղեցիներում ասորերէն լեզ-
ուով էր կատարւում ժամասացութիւնը: Վերջապէս
կարողանալով, երբ մեզ եղել են սեփական սառ-
տաղամարտութիւնից մեզ այլոց բացարձակ, թէ
որանք չեն կարող արդարանալ հրանով, թէ գիր ու
գրութիւն չունէր ոչինչ, ասածէ, կարծեմ յունական

կարիքը զգացումները, որոնցով ներշնչուած են համաշխ-
ճարի գրուածները վերաբերեալ ժամանակի ժողովրդա-
թեան, արդիւնքներին և հայրենասէրի ակնկալանու-
թեան: Հայերէն գրականութեան մշակումն ներքինական, որովհետ-
և չկար: Այս երկուսը հակադրուած էին պատճառ-
նով. նախ՝ որ այդ ժամանակ մի նախնական քաղաքակրթու-
թեան նոյն հիմքերի վրայ էին գտնուել, երբ դեռ չէր
զգացուած կատարեալ գրականութեան և բոլոր ժողովուրդ-
ների անհրաժեշտութեան, որ յատուկ է նրան: Մի՛թէ նախ-
նեաց այն ժամանակի ժողովրդական քաղաքակրթութեան
նոյն հիմքերի վրայ էին գտնուել որի վրայ էին ներ-
շնչուած էպոսները, որոնք նոյնպէս ցուցիչ են ազգայ-
ին գրականութեան: Երկրորդ պատճառ պէտք է հա-
մարել հայերէն բառերի չգոյ — անկատարութիւնը չէր
ազգայինը, և օտարամոլութիւնը՝ յունական լեզուն, գրերը,
ասորերէն և պահլաւի ոճը քաղաքական երկրներին մէջ:
Բաց Ե. դարի սկզբներում այս երկու գործօններից մէն
երևան եկան երկու բոլոր հակառակ ազդեցութիւ-
ներ. առաջինն էր քրիստոնէութիւնը, որ մշակութային քա-
ղաքակրթութեան սերմեր պէտք է սերմանէր ժողովրդի
մէջ և որա համար հարկ է ունէր իւրային, ազգային
լեզուով քարոզելու: Երկրորդն էր քաղաքական բնա-
նութեան քայքայումը, որ ճնշման ընթացքում պէտք է յա-
րուցանէր միջոց մէջ և զարգացնէր ազգայ-
նութեան զգացմունքը: Առաջին (քրիստոնէութեան) ազ-
դեցութեան վրայ որոշակի ցոյց է տալիս Ղազար Փարպ-
եցին, երկրորդի (ազգայնական զգացումի) վրայ անհնար-
հում է յիշել:

Սուրբ Մեսրոպը կամ Մաշտոցը եղաւ այն հան-
ճարեղ մարդը, որ լաւ հասկանալով ժամանակի պա-

-հանջը՝ իր անխոնջ աշխատանքով հարազատ հնա-
րել հայոց գիրը, որով անհամեմատ ժառանգութիւն արա-
ւագին, պատճառ դառնալով քրիստոնէական ուսման
գրականութեան շնչաւորութեան և ցեղային ըմբռնումներ-
ին, և մարդկայնութեան միջոցով ազգայնութեան զարգա-
ցումը յառաջածիր մի ազգի ապագայ, հարկէ է առէ-
ջաւորելու հիմքերը: Մեծագոյն, այսպէս աշխա-
տանքը այն ժամանակուայ մի քանի հայրենասէրի իրենց
սրբութեամբ դրոշմուած անձերի երկունքը, որոնք լաւա-
գոյն մտքերով փրկաւէտ հանճարներին հարազատութիւն,
թէ մի զոյգ պարագաներ հայոց քաղաքական բոլորանու-
թիւնը ներքին թուլանալով դրօշը և չափական ի-
նին, որի ներքև ամբողջ ազգը հաւաքուեց իրար մօտ:
Դրօշը, լեզուն և մարդկայնութիւնը, որոնք ազգայնութեան
պարբերքն էին հանդիսանում զգայուն իրանց փրկութիւն և ապահո-
վութեան ազգային դրոշի դերը մէջ, որի պատճառով
հայոց ազգի անմահ մարդը և բարերարը պէտք է հա-
մարուի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը:

Մեսրոպ կամ Մաշտոց ծագումով Տարօն գաւա-
ռի Հացեկաց գիւղից էր: Խորենացին պատմում է, թէ
մանուկ ժամանակ աշակերտել է Ներսէս Մեծին: Նա սովո-
րել յոյն, ասորի և պարսիկ լեզուները՝ ընտանեկան
կանոնով մտել է արքունի ծառայութեան մէջ: Բայց
շուտով հրաժարուել արքունիքից, և աշխարհից հրաժար-
ուելով մտել է ճգնաւորական կեանք իր մի քանի աշա-
կերտների հետ, որոնց ընկերակցութեամբ սկսել է աւետա-
րանը քարոզել այն կողմերում, ուր դեռ քրիստոնէու-
թիւնը ընդհանուր ընդունելութիւն չէր գտել: Այդ ժամա-
նակները սուրբ գիրքը և ընթերցանութեան բոլոր ժամանա-
կութիւնը հայոց եկեղեցիներում կարդացւում էին յունարէն

և օտարերեն լեզուներով. ժողովուրդը չհասկանալով այդ
լեզուները՝ զրկվում էր ազատ իր կամքին հեթանո-
սական սովորություններով: Չկար մեկը, որ ժողովրդին ուսա-
ներ Աստուծոյ խոսքը իր մայրենի լեզուով: Այս ժողո-
վրդի ազատությունը և իր ինքնուրույնությունները ժամանակի
կարևոր պահանջմունքները ներշնչում էին նրան հայոց
գրերը գտնելու ցանկալի միտքը: 24 ժամ

1. Դբ

Գրերի գյուտը:

Գրերի գյուտի պարծանքը մեզ ավանդում են զրա-
ուցավոր հորինել. Մովսես Խորենացին և Ղազար Փար-
պեցին, որոնցից առաջինը ժամանակակից պատմագիր
է, իսկ միւս երկուսը ժամանակով մոտ և հետևող առա-
ջինին: Սրանք երեքը զանազան հիշատակում միմյանց համա-
ձայն ավանդում են գրերի գյուտի պարծանքը:- Երկու
ժամանակակից վկայում է Ս. Մեսրոպին, մյուս-
ները են յայտնում այդ Ս. Սահակին, որ ի սկզբան հա-
մաձայն յորդորում է նրան և զարմանալի է լինում նրա
իրագործման մեջ: Ս. Սահակը ժողով է գումարում
Վաղարշապատում, գրերի գյուտի մասին խորհր-
դելու: Վռամշապուհ թագավորը, որ այս ժողովում ներկա
էր լինում, յայտնում է թէ իսկ Ասորիքում եղած ժամա-
նակ լսել է, որ Դանիէլ եպիսկոպոսի մոտ
գտնվում են հայոց գրեր: Անմիջապես բերել են տալիս
այդ գրերը Հայաստան [illegible]: Սկսում են ա-
շակերտներ ժողովել և սովորեցնել: Երկու տարի աշխատե-
լուց հետոյ տեսնում են, որ այդ այբուբենը գրերը բավա-
կան չեն հայոց լեզուի բոլոր հնչյունները ու ձայները ար-
տահայտելու: Ս. Մեսրոպը անձամբ գնում է Դանիէլի մոտ

և երբ անհնարին է գտնում դիմում է Հռոմանոսին
դուրս այս և այլ անձանց, բայց ոչ մի դեպքում չէ հաջող-
վում օգնություն գտնել: Սրբին այդ անհաջողությունները չեն
վհատեցնում. նա ինքն իր մեջ ներշնչվելով՝ գրե-
րերի ստեղծում է և ավարտում իր խորհուրդն իրագոր-
ծելու վրայ, մինչև որ Աստուծոյ հասնում է իր ցան-
կությանը: Այս բոլորը պատմագիրները նկարագրում են եր-
կնային ձեռքով. Մեսրոպին ոչ թե ձեռն երազ և ոչ յայտ-
նությամբ երևաց, այլ ի սրտի գործակցությամբ [illegible]
[illegible] աջով թէ մարմնի աչքով՝ գրերը [illegible]:
Այս գրերը ցուցադրվում են նրա մտքում ինչպէս զօր
նշանները ջրերի վրայ: Այս նկարագրերը, որ լսարանին
[illegible] է թէ՝ իսկ չարաչար [illegible]
է, որոնք զգացումով, երբ լսեն [illegible] համեմատել-
ները, և ցույց տալու որ պատմագիրները ոչ թէ վկայա-
բանում են, այլ [illegible] և բնական մի նկարագիրն
արել: Երբ նա Զողթան գավառում եղած ժամանակ
ձեռագիր Մեսրոպը մեզ այդ վկայում է նրան
անձամբ. մի ժամի վրայ: Որ հարց, որ այդ ժամանակ
նա գրեր ձեռք բերած [illegible] հար-
ցով է ուսումնել երկու կերպով- նաև [illegible]
[illegible] [illegible]1):

Բայց ինչ էր արդեօք այդ ձեռագիր [illegible]
գործը, որին պատմագիրները նկարագրում, ներկայացնում,
ստեղծում բազմաթիվ կերպարանք երևակայաց և օգնու-
թեան գտնում: Որքան մի ժամի գրավոր աշխատե
գծագրությունը.- նա յայտնի էր և ժամանակ
2-3 ժամում գծագրել: Այնուամենայնիվ [illegible]

1) Գրերի գյուտի բնույթը պարզելու և [illegible], երբ նա ներկայացնում
[illegible] [illegible] դժվարությունները:

սրանք էին.- Նախ բնական, թէ ինչ հնչյուններ ունի հայոց լեզուն, որովհետև չլինելով ոչ քանակաբան և ոչ մի գիր այդ լեզուով՝ չէր կարելի, առանց սովորելու երկրից, որոշել հնչյունների արտասանությունը և քանակությունը: Երկրորդ դժվարությունն էր՝ այս և այլ հնչյունների նմանությունը միմյանց հետ, մանավանդ քանտերի մերձավոր. օրինակ՝ օղ-օթ արագ - քարափ - կաղամբ. անդ - պանծ - ձանձ և այլն: Երրորդ դժվարությունն էր որոշել, թէ այսինչ հնչյունը առանձին գրով պէտք է արդյոք, թէ գրերի խմբով, մանավանդ երկբարբառների մէջ. օրինակ եա, ուա, է, թ, փ և այլն ձայները: Չորրորդ մի դժվարություն պէտք էլնէր Մ.Մաշտոցի համար որոշել, թէ արդյոք առանձին թէ յունական սովորութեան հետևէր. առանց ձայնավորների այբուբեն հնար է հայոց համար, թէ ձայնավորներով, ինչպէս էր յունականը. ապա պէտք չէր մի փոքր առանձնացնել, թէ չարիք աջ քար յունականին:- Նման բարբառներից որի հնչյուն ընդունել, և որ հնչյունները ինչ քան հայերէն և որոնք են օտար լեզուների ազդեցությունը: Այս հնչյունը երևակ մի դժվարություն էր սրբի համար, որ երբեմն արտասանվում էր, թէ հնչյունը որոնց պէտք է որոշել միմյանցից և այլն:

Այս և սոցա նման շատ խնդիրներ, որոնք կապակցված էին սրբի միտքը զբաղեցնող մի խնդրի հետ, անկախ հետզհետէ պարզվում և մշակվում էին նրա ուղեղում. Նա այդ խնդիրներից շատերը արդեն լուծած կլինէր իր մէջ, բայց չէր առած մի որոշ դժվարություն, որը նրա համար անլուծելի էր թվում: Այս դժվարությունը, լինէր դա սրբերի թէ մի առանձին հետի մերձավորման: Նրա ուղին ու միտքը գրաված պէտք լինէր անքողարկել: Եւ ահա մի գիշեր, երբ արդէն հանգիստ մի պահ Մ.Մաշտոցը ցնէ, գրիչը բռնած, անհամբեր

էր աղօթք մաղթանքին վրա և մտերի մէջ խորասուզված՝ անթարթ դիտելիս է եղել իր առաջ դրված մագաղաթը, վրան գրված գրերով և գրիչ բռնած աջ ձեռքով՝ յանկարծ աչքերը մերէ բարձրացնելով ու շղթայագրով միտքեան մէջ: Ահա էլ այնտեղ, պայծառ վրա, նրա աչքին երևում է միաժամանակ աջ ձեռք, որ գրելիս է լինում պայծառ քարի վրա: Սա ինչ իր ձեռքի պատկերն է, որ ֆիզիկական յատկի օրինակով՝ երևում է նրա աչքին և շարժվում է չարիք աջ. այդ ինչ նոյն գրերն էն, որոնք իրեն փորձ գրում էր իր ձեռքով մագաղաթին վրա: Գրերի այն շարքը, համ ձեռքի շարժողությունն այն ուղղությունը, որ նա այս երևույթի մէջ տեսավ՝ ցույց է պարզապէս էին ինչպէս այն հարցերին, որոնցով այդ երկրից զբաղված էր նրա միտքը, այսինքն՝ յունական սովորութեան հետևել թէ թէ առանձին: Երևույթը այս հարցերը լուծեց յօգուտ յունականին: Այս առաջնակարգ հարցը լուծելուց յետոյ արդեն հեշտ էր մերձավորապէս լուծել միւս հարցերը, որոնք արդէն մշակված էին նրա մի քանի տարուայ աշխատությունների ժամանակ:

Ահա այս քնական երևույթն է, որ շատ վերլուծիչ վերջով -երևակ նկարագրել Մ.Մաշտոցի խօսքերից անձնով նկարագրում է նրա հետնագիր Կորիւնը. (Հետեւ և հորիւն):

Կորիւնի վկայությամբ՝ գրերի գիւտը տեղի ունեցավ Հայաստան (հաւանորէն Եդեսիայում), ուր մի առանձնական աղօթքից յետ, որի վրայ և անմիջապէս էլ Մ.Մաշտոցի յունական ձեռքին ու պարզ պատկերը (գրեն Եդեսիա): Ասից յետոյ Մ.Մաշտոց գնում է Սամոսատ՝ Տարրգլաբ յոյն գրիչ ծոց, և տեսանէ խորհրդակցելով՝ ուղղում էր նորագիրը գրերի գեղեցկութիւնները և կատարելագործում հայոց գրերը յունական

պաշտոնեներ գրերին: Գրերի գյուտը, նորագույն հետազոտու-
թյունների համեմատ, դրվել է [illegible] Քրիստոսից 404 թվա-
կանին, Վռամշապուհ թագավորության Ե. տարին:

Ս. Մեսրոպ բացի նույն [illegible] հետ միասին [illegible] է զբաղվում թարգմանությամբ, փորձելու համար իր գրած գրերի յարմարությունը. թարգմանում են Առակներն առակ-ները, որ յաջողությամբ է [illegible]: Հետևելով նորագյուտ գրերը նա երկու [illegible], որ [illegible] ուսուցանել և Ս. Սահակի օգնությամբ [illegible] կազմում են «Եղիազարի և [illegible]» [illegible] ասում են: Աշակերտներից կրեանց, որոնց գրե-րի գյուտից առաջ [illegible] համալսարանին և օգ-նում էին իրենց ուսուցիչներին թարգմանության և պա-տրաստության. [illegible] են տալիս աշակերտներին թարգմանիչ, բաց նրանց [illegible] հրավեր թարգմանիչ [illegible] աշակերտներ: Աշակերտների ուսու-ցումը [illegible] Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի աշակերտ-ները [illegible] գրերը թարգմանել [illegible] և [illegible] լեզուներից [illegible] այն ժամանակ, որը նրանց աշակերտները [illegible] կարողանային:

Հայոց գրերի գյուտի պատմության մեջ կան մի քանի մութ կետեր, որոնք բացատրելու համար անհրաժեշտ է [illegible] խնդիրները:

Ա. խնդիր.— Արդյոք ... գրերի պատմության մեջ [illegible] ասում: Բանա-սիրությունը [illegible] է [illegible]. թե արդյոք նրա ծագ[illegible] գրերը [illegible] գրեր են եղել: Պատմա-գիրները [illegible] ասում են, բայց նրանց [illegible] չեն [illegible], այլ միայն [illegible]

ոչ նույն գծերով, բայց ինքնուրույնությամբ շատ [illegible] գրերի: Թեև պատմագիրները ասում են, թե գրանք [illegible] նոր գրեր են եղել, բայց դա շատ [illegible] կասկածելի է, որովհետև [illegible] գործածու-թյան մեջ [illegible], [illegible] որ այդ գրերով ոչ մի [illegible] չէ հասել մեզ, և չէ կարելի կարծել, որ [illegible] այդ գրերը [illegible], [illegible], և [illegible] մի օրինակ [illegible]: Եթե նրանք հայերեն գրեր [illegible] չէին [illegible] և [illegible] գրեր [illegible] և [illegible] գործածության: Եթե նրանց [illegible] [illegible] այն ապացուցել, որ չէր կարելի գործածել Ս. Մեսրոպի ժամանակ, [illegible] որ նա [illegible] ընթացքում [illegible] հարկավոր նրանց [illegible] [illegible] չէին կարող գործածվել [illegible]: [illegible] հավանական է, որ ուրիշ որևէ [illegible] (Ասորական) [illegible] լինեին, որոնց գործածությունը [illegible] էին [illegible] և [illegible] համապատասխան հայերեն, [illegible], որ նրանք [illegible] հայերեն չէին: [illegible] և [illegible] [illegible] են, որ Ս. Մես-րոպ և հայերը [illegible] են եղել, որ նրանք [illegible] նոր գրեր են, բայց [illegible] են, որ այդ [illegible] ուրիշ լեզուներից ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] այս գրերը [illegible] [illegible] հայերեն [illegible], որ [illegible] երկու [illegible] ([illegible]) և [illegible] (= [illegible]):

Երրորդ խնդիրն է, թե արդյոք Ս. Մեսրոպ հայոց այ-բուբենը [illegible] գրերն է [illegible], թե միայն մի մասը: [illegible] [illegible] պատմագիրների մեջ ոչ մի [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

կարճագրիներ։ Արանք ընդհանրապես ասում են, որ Ս. Մեսրոպը զգել է գրերի մի ձևը, որով լրացրել է Դանիելեան նշանագրերը։ Ասում են Դանիելեան նշանագրերը համարում են 29 հատ, մնացերը՝ 24, 22, 17 — բայց թէ այս դրութիւնը որտեղից են առել յայտնի չէ։ Բանասիրութիւնը հիմնուելով միջին դարի կարճագրիների աւանդի վրայ ենթադրում է, որ թէ Դանիելեան գրերը չկազմուեցան՝ այս հատուածով Ս. Մեսրոպը աշխատել նրանց կարգաբերելու գործը, որովհետև, ասում են, քանի որ հայերն փոխեցին նմանուած գրերը՝ կէսը ձեռար նորերը հնարելու լրացնելու նոր գրերով, որոնք պահպանում էին։ Հայ պատմական ենթադրութիւններ են անում, թէ որ գրերը կերտ է գրած լինի Ս. Մեսրոպ։

Ասում են կարծում են, որ Մեսրոպը գրած կլինի ըստ գրերուն, յունարէնի և ասորերէնի պակասող գրերը — Բեւեռը (է, թ, փ)։ Ուրիշները ասում են, թէ նա գրած կլինի միայն ձայնաւոր գրերը։ Բայց ենթադրելով թէ Մաշտոց մի այբուբենի միայն մի ձևն է հնարել կարող էին որոշել այդ գրերը հիմնուելով ժամանակակից կարճագրիների [illegible] անհամար վրայ թէ «հանդիպեցուցանէր շնորհէ նոցա բաժ հարցման սկզբնական յունարէն. ապահով թէ Մաշտոց կարգաւորել հայկական այբուբենը յունականին համաձայն եթէ լրացնէր [illegible] թէ յունական և թէ հայկական այբուբենները բաղկացած էին այն գրերը, որ չկան յունականի մէջ, որոնք կերտ է ստեղծագործութիւն կարծեաց Ս. Մեսրոպին։ Նա ցուցակից հերքում, որ յունական այբուբենը չունի՝ ծ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ղ, ճ, յ, ն, շ, չ, ռ, ց տառերը, որոնք կարծես ենթադրել թէ Մեսրոպի հնարածը լինեն։

Առհասարակ այս խնդիրը, թէ Ս. Մեսրոպը հայոց գրերը ամբողջապէս [illegible] թէ մի ձևի կարգաւորութեանց

ուրիշ է, քանի որ, ինչպէս վերը ասացինք, այս հարց այնքան ճանաչողութիւնը չի եղել Ս. Մեսրոպի գործերում [illegible]։ այլ ամբողջ պատմական սրբերը։ Այս սրբերն ամբողջապէս Ս. Մեսրոպի հնարածն է, քան այս համաձայն դրի ցաւ ինքն է բացատրել, թէ ուրիշ կարգերը [illegible] րիչ է օգնել — երկրորդական քանի։ Այս այբուբենի (Դանիելեան գրերի) մէջ միայն դիր [illegible] թիւն ունին յատկապէս, ինչպէս և [illegible]։ Հաւանական է ուրեմն, որ Ս. Մեսրոպ այն գրերը [illegible] այբուբենների պարզամուր ձևերը, փոխելով [illegible], փոխէ առել հայկական այբուբենի մէջ մտցնելու։ Նոյնպէս փոխէ առել գրերի անունները (այբ, բէն, գիմ և այլն), որոնք մասամբ ասորական են, մասամբ յունական, պարզապէս փոխառուած։ Իսկ ասորական, ինչպէս և յունական [illegible]։

Գրերի ամենահին ձևն է երկաթագիրը, որ հաւանօրէն բուն Մեսրոպեան կերտ էլինի։ Արա մէջ գրերի երկայնութիւնը լայնութիւնից աւելի է, և ձուածները բոլորակաձև են։ Թ. դարում սկսում է գործածուել միջին երկաթագիրը, որ կանգնակամուն է հին երկաթագրից նրանով, որ ձուածները անկիւնաւոր են և երկարութիւնն ու լայնութիւնը հաւասար են իրար։

ԺԲ. դարում ծնում է բոլորագիրը, որ շատ փոփոխութիւններ է կրում։ Բոլորագիրը աւելի հեշտացնելով հնարուեց նօտարական համ նօտրգիրը։ Նօտրգիրը թէև մէջ գործածութեան դրած, բայց ընդհի ձեռագրերի մէջ կարճէ պահպանում բոլորագիրը։

Մեր այժմեան տպագրութեան մէջ սովորական գրերը առաջ են եկել բոլորագրից. հին երկաթագրերը գլխաւոր [illegible] գործածւում են [illegible] մէջ։

Մատենագրութիւն. ժամանակի ձեռնարկներ ... է Եր-
ուսաղ. Յարութիւնեանի «Հայոց գրերը» գրքում. Թիֆլիս,
1892: — Նոյնը «Արարատ» 1893, № 1-5 (Վենետիկ, յետոյ
գիրք ձևով): — Ն. Ադոնցեանի «Ծագումն հայ գրերու»
Վիեննա, 1895:

29 յոբի

Սուրբ Սահակի և Մեսրոպի գործունէութիւնը գրերի գիւտից յետոյ:

Գրերի գիւտից յետոյ Ս. Մեսրոպը անմիջապէս չէ ձեռ-
նում թարգմանութեան, երբ՝ փորձելու համար, թէ որքանով
կատարեալ ձայնաւորութիւն ունի՛ է հայ-
երէն հնչիւններն արտայայտելու, և հայերէն նորագիւտ
գրերով առաջին անգամ գրուելու համար ընտրում է
Սողոմոնի իմաստութեան գրքին, որ սկսվում է. «Ճանաչել
իմաստութիւն և խրատ. իմանալ զբանս հանճարոյ....»
Թարգմանութիւնը յաջողութեամբ է պսակվում — գրերը կա-
տարեալ են գալիս հայերէն հնչիւններին: Կարելի է երևակայել
թէ որքան մեծ կլինէր Ս. Մեսրոպի ուրախութիւնն այդ
ժամին, երբ փորձով տեսաւ, որ իր երկարամեայ աշխա-
տանքը յաջողութեամբ գլուխ եկաւ. Նոյնչափ և թէ ինչ ուրա-
խութեամբ պէտք է հանդիպէր Ս. Մեսրոպին Ս. Սահակը.
Թագաւորը և ժողովուրդը, որոնք այնքան անհամբերա-
սում էին այդ բանին և հանգիստ չէին առաջ գնում
Ս. Մեսրոպին՝ երբ նա նորագիւտ գրերով Սամոսատ(?) [illegible]
[illegible] Հայաստան: Երա այս գալուստը [illegible]
[illegible] գրերով՝ կարելի է [illegible]
[illegible], որ [illegible] պարզամտերի [illegible]
[illegible] [illegible] բարձրաձայն ձօր:

Քաջ հասկանալի է, թէ ինչի կարգին Ս. Սահակն ու
Մեսրոպը իրանց թարգմանութիւնը: [illegible]
[illegible], որ [illegible] մեծ [illegible]

գալիս է Ս. Սահակի մօտ և խնդրում է, որ ձեռնարկէ Ս. Գրքի
թարգմանելը, որպէսզի կարողանան հայերէն ժամերգու-
թիւն կատարել. Նոյնը անհրաժեշտ էր նաև ... ճարտասանագր-
րոց: Եւ այսպէս՝ [illegible] նրանց առաջին գործը
լինում է ձեռնարկութեան գրքերը թարգմանել հայերէնի. Թարգմա-
նել [illegible] և նոր կտակարանները, կարգել և թարգմանել ժա-
մագիրք, պատարագամատոյց և ծիսարան:

Սուրբ Սահակն ու Մեսրոպն իրանց գործունէութիւն-
սկսում են Վաղարշապատ քաղաքում, որովհետև յունաց քաղաքում
կուսակալութիւններ էին հանդիպում յոյն պաշտօնեաներին
հակառակ: Յունաց կառավարութիւնն էր հայ գրերը ար-
գելել չուզել իրանց մէջ: Այդ պատճառով նրանք ընդհա-
նրապէս էին, որ Ս. Մեսրոպի գիւտը տարածուէր Հայաստա-
նի յունական մասնակներում, որ կայսրութեան մէջ իրանց տա-
րերին և նկարներին: Այդ է պատճառը, որ Ս. Սահակը գոր-
ծակցութիւններ է հանդիպում և արգելում է [illegible]
[illegible] Ս. Մեսրոպին ու Վարդանին թոյլտու-
թիւն խնդրելու, որ յունական Հայաստանում էլ հայոց
գրերը տարածուեն: Կայսրը [illegible] հայերէն ու
[illegible] [illegible], թէ [illegible] Ս.
Մեսրոպին [illegible] գիտութիւնների [illegible]
[illegible] և [illegible] ու [illegible]
[illegible] [illegible] — Կայսրը և [illegible]
րին, հայ գրերը [illegible]: [illegible]
[illegible], որ գրերի գիւտը [illegible] է [illegible]
[illegible] յունական հայերէն [illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible]. Ս. Մեսրոպին [illegible], Վարդանին [illegible]
[illegible]:

[illegible] [illegible] [illegible]

է երևում. այստեղ հաւաքուած ելույթն և գրութիւնները յու-
նականց, որովհետև պարագաները համաձայն էին նայում
հայերի և յոյների մտերիմ յարաբերութեան վրայ և որպէս
հետևանք էր՝ արգասաւոր էին առաջ տանել այս հաղորդակ-
ցութեան, մինչև իսկ այրելով յունական գրերը և արգե-
լելով նրանց գործածութիւնը: Հայերէն նախադասութիւնների
կազմած մասամբ գործածական էր եղել յունարէնով մարդկանց
մէջում, բայց յունական բառերով յունարէնը: Հայերէնը ե-
ղանակների փոխանակ Ս. Սահակն ու Մեսրոպը ջնջել են ներմու-
ծին հայերէնը, որ պարզապէս բառերով առել գործածել էր
յաղորդելով, ևն յունական բառերով:

Աշակերտների մասին նայելով՝ Ս. Մեսրոպը ան-
դաշար գրականութեան ժամանակաշրջութիւնների մէջ: Նա այդ-
պիսի ժամանակ, երբ գրութիւնը նոր էր սկսել գործել հայ-
երէն ժամանակ, արդէն էր Ս. Մեսրոպի ձեռն մի գործունէութիւն
առաւել ... որ հարդաւոր վերահասել երկրի վրայ, ամէն տեղ գիրք-
եր բանալով, ուսուցիչներ հարգելով, հրահանգներ տա-
լով և ամէն տեղ արգասաւոր գրութեան և ուսման ժա-
ռանգ չէր արգելք: Ս. Սահակն արդէն ծերացած էր և բա-
ցի այդ՝ վայել էր նրա հոգևոր և ազգային պաշտպանութ-
եան այդ աշխատանքի և միանգամայն գործարանի գործը
փոխել. այդ աշխատանքը ստանձնում է Ս. Մեսրոպը, որ հարգուած է ամենայն բա-
րեպաշտութեամբ և անխոնջ եռանդով, հայաստանի ծայրերը
մինչև միւս ծայրը շրջելով, մերթ Տարօնում, մերթ Սիւնիք
մերթ Վրաստան: Նա չէ բաւականանում գրութեան լոյս
մէջն հայաստանում տարածելով, այլ և հաղորդում է հայ
միայն հայերէն լեզուի երեք հարևան ազգերին - վրաց և աղուանից, որ-
ոնցում է նրանց բարբառների և եղանակներին հետ, գրե
է հնարում նրանց համար, հրահանգներ է տալիս, ուսուցիչներ
եւս կարգում: Սրբերի ժամանակ նա օգնում է Ս. Սահակին

և թարգմանութեան մէջ՝ ինչպէս վկայում են ժամանակակից
պատմագիրները:- Ս. Մեսրոպի այս ուսումնական անձնական
և անխոնջ աշխատութեան համար նրան յարգական մի
պարտաւոր գիրքը, որ նոյն ինքն կոչուն է Մաշտոց «Մա-
շտոցի Հայոց»:

√ Սուրբ Սահակի և Ս. Մեսրոպի գլխաւոր գործերից
մէկն այդ էր՝ նորահաստատ ուսումը պարածելու և բար-
գաւաճելու համար արժանաւոր մշակներ պատրաստել:
Նրա այդ նպատակով շնորհում են Հայաստանի ամէն կող-
մից շնորհալի, փառասիրաց, երիտասարդ, ուշիմ մանուկներ
և պարութեան են յանձնում: Սրանցից շատերը ուսումնական
պատրաստում վերջացնելով մեկին, թագաւորի և իրանց վար-
դապետների ձեռքով, ուղարկւում ընդհանուր կենտրոններ-
- Եդեսիա, Աթէնք, Ալեքսանդրիա, Հռոմ, Կոստանդնուպո-
-լիս, լեզուներ սովորելու և արտաքին գիտութիւններին:
Այդպիսութիւնն է եղել այս աշակերտներին կոչել «երկրորդա-
կան թարգմանիչներ», ճանաչուել համար «առաջին
աշակերտներից հետ թարգմանիչներից», որովհետև գրերի գիւտի
ժամանակ ուսման պատանի էին և գործակցում էին
իրանց վարդապետներին, որոնք թւում են պատմական
Եզնիկ, Կորիւն և այլն:

Տոմսերին և հրդակ թարգմանիչների թէ լեզուի և թէ
գործունէութեան մէջ նկատւում է զգալի տարբերութիւն,
որի պատճառով բնականաբար Ե. դարի հայոց մա-
տենագրութիւնը բաժանւում է երկու շրջանի: Տոմսերին շր-
ջանը կոչւում է ոսկի դար, որ սկսւում է Ե. դարի սկզբից,
ուղիղ իսկ գրերի գիւտի ժամանակից, և հասնում մինչև այդ
դարի վերջը կամ: Այս շրջանին են պատկանում բուն
հայկական լեզուով, յստակ և մաքուր ոճով շարադրուած
գրուածքները՝ ինչպէս են Աստուածաշունչը և Եզնիկը, Ա-

կենդանի ժամերի Թարգմանութիւնն է այն: Ե. դարի եր-
րորդ կէսը կոչւում է *արծաթի դար*, որ գնում է մինչեւ
նոյն դարի վերջը: Այս շրջանում գործում են երկրորդ-կարգ-
եան Թարգմանիչները: Արդէն յունական լեզուի ազդե-
ցութեան [illegible] ընկնելով, [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] լեզուն յունական լեզուի օրէնքով կազմում
էին [illegible], [illegible] եւ [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] լեզուն, [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible]: Յունական լեզուի ազդե-
ցութեան [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
որ երբ Թարգմանիչները [illegible] երկիրներ [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] յունական [illegible] [illegible] լեզուի ազդե-
ցութեան, [illegible] երբ [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] [illegible] յունական
[illegible].

[illegible] եւ գործունէութեան [illegible] եւ
եւ [illegible] աշակերտների մէջ [illegible] [illegible]
[illegible] այս [illegible], որ [illegible] աշակերտներն [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] աշակերտները [illegible] [illegible] եւ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
եւ [illegible] [illegible] եւ [illegible] [illegible]
[illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]: — [illegible]
[illegible] [illegible] ժողովրդի [illegible]: — [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] է [illegible] [illegible]
երկրորդ [illegible] *Թարգմանիչներ*.

28 [illegible]

Զ-Թր
6

Զարգացումն գրքի Թարգմանութեան:

Գրերի գիւտից յետոյ, ժամանակակից պատմագիրների
համաձայն վկայութեամբ, ինչպէս երբ եւ յետոյ, Ս.Սահա-
կի եւ Մեսրոպի առաջին գործն լինում, համաձայն ժողովրդի
[illegible] [illegible] [illegible] Ս. Գրքի Թարգմանութեան ձեռնա-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:

Թարգմանիչների գործերը [illegible] իրենց պատմագրու-
թեան [illegible] են [illegible] Կորիւն, Խորենացին եւ Ղա-
զար Փարպեցին. [illegible] [illegible] ժամանակակից,
[illegible] [illegible] ժամանակով: [illegible] [illegible] է
[illegible] [illegible] [illegible], որ առաջին աշակերտ-
ները [illegible] գործակից է եղել Ս. Մեսրոպին եւ աշակերտներ,
ինչպէս [illegible] վկայում է [illegible] Խորենացին:
[illegible] [illegible] [illegible], որ [illegible]
[illegible] [illegible] եւ [illegible] [illegible]
[illegible] համաձայն են [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], համա-
[illegible] եւ [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible]
[illegible] Թարգմանութեան [illegible] Ս. Սահակին եւ Մեսրո-
պին գործակից աշակերտներ են [illegible] Եզնիկ Կող-
բացի, Յովսէփ [illegible], Ղեւոնդ եւ [illegible]:
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] Թարգմանել [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]: Արդէն [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] լեզով, [illegible]

Ս. Ներսէսը ուրիշներին է պատուիրում-աղաչում հրեշտակներին առանց հրամանի այնպէս գնալին և «Նախանձաւորս եղերեալ էլեալ ուսանց և յեաց մարմնոյ հետ գրաւականութեամբ չտեսանելոյն թարգմանէ և գրէ»։ Այնպէս էլ Եղիշէ ցնծէ աւանդում հոգւոյն... «Որոյ մեծէր եղծանել երկու յաշակերտացն յաղագս հոգեւոր Հայոց թագաւորին Եղեգնաձորոյ, վերջացրի՝ վար ինքը մեծ յաջողութեամբ եկեղեցին առնել՝ յոյժ յարաբերական զանազան ի հոգեւոր, որ յառաջական բարեխառն՝ ընդօրինակ հայերէն ամենայն զարգացնել։ Բայց թարգմանչաց համար որ առաջնակարգ և հայրապետական պարտականութիւն և առ պատուական հայրեն առաջնել՝ այնպէս զգացին ի հոգեւոր շահեր, որ և ուսանել և գեղեցկացնել՝ թարգմանչաց հարցերին շատ նշանակութիւն։]

Ըստ այս հաւատ աշակերտների գործակցութեամբ Ս. Սահակ, Մաշտոց և Ս. Մեսրոպ յառաջադրում էին Աստուածաշնչի թարգմանութեան։ Ուսումնասիրողները կարծիք ունում են, որ այս թարգմանութիւնը հայերէն եղել առաջին-առաջին անգամ, յունարէն ընդգրկել գրել յետոյ պարզաբար, թարգմանել էին ասորերէնից [այնտեղ ղեկավարի, անհրաժեշտ պահանջէ որ առաջ միայն քաղաքականութեան յաղագս համար, միևնոյն ժամանակ պատրաստ աւելի բարեկարգել ժամանակի՝ որ յունական ընդգրկ օրինակից աւելի մեծ զգուշութեամբ ու խնամքով թարգմանել։ Այս առաջին թարգմանութիւնը հաւանօրէն կատարուած պէտք է լինի 405-420 թուականների ընթացքում և երկրորդը Եփեսոսի ժողովից յետոյ, ժամանակին Աստուծոյ, որ եկեղեցական պատմութեան շատ հարկաւոր ժամեր կազմում։ Երբ այս թարգմանութեան ժամանակի պահանջների փոխ եղաւ քաղաքականութիւն

բուրին] այս Ս. Սահակի ու Մեսրոպի. իրանց յառաջացած աշակերտներին ուղարկեցին Եդեսիա, Եգիպտոս և այլ տեղեր, հաւաքելու յունարէնը և ասորերէնը սովորելու ղեկավարի և այլ հարկաւոր գրուածքներ թարգմանել հայերէնի. որոնք էին Յովսէփ, Յովհան, Եզնիկ և Կորիւն, որոնք մեծ պատրաստով ընդունում էին Նախարարութեան հայրենիքը և ապրում էին մեծ խանդով ուսանել և վերադառնալով բերում էին իրանց հետ Եփեսոսի ժողովի կանոնները և Աստուածաշունչ գրքի «Յունաց և հաւատարմագոյն օրինակը», (յունարէն լեզուով) և Ս. Սահակի յիշեալ հաւատարմաշակերտներին և յարակից Եզնիկի աշխատակցութեամբ մի անգամ թարգմանուածը կրկին թարգմանում ապաւինում օրինակով. (Ըստ այսմ առաջին թարգմանութիւնն ուղղում էր յունական օրինակով)։

13 [Որ կարգի պիտանութիւն ունէր այն ժամանակներում, որոնցից կարող լինել է Ս. Գրքի թարգմանութիւնը։ Երկրորդ գոյութիւն ունի Ս. Գրքի ասորական այլ թարգմանութիւններ, որոնցից ամենահինը կոչվում է Պեշիտտա, որ նշանակում է պարզ (անպաճոյճ)։ Ժամանակակից հետազօտողն, որ այս թարգմանութիւնն եղել է Բ. դարում։

Այս երկու ասորական թարգմանութիւններն եղած էին Ե. դարում։ Ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ Ե. դարի սկզբում ասորերէնից թարգմանելու Ս. Սահակի և Մեսրոպի ընտրել էին ունէին Պեշիտտան. Բայց որովհետև այս օրինակը ճշգրտութեան և հաւատարմութեան կողմից այնքան յարգանք էր վայելում ուրիշ, ինչպէս առաջին, Ս. Սահակն ու Մեսրոպը բարեկարգել հանգամանքներ էին այսուհետ երկրորդ, աւելի հաւատարիմ թարգմանութիւն անել Ս. Գրքի ընդարձակ յունարէն օրինակից, որ մեծ յար-

գանձ ունէր այդ ժամանակի բոլոր երկրներից եկեղ-
եցիներում, որ և յաջողուեց ներկայ ժողովքը մեզ:
Ե. դարում յունարէն լեզուով գրութիւն ունէին
Ս. Գրքի մի քանի մասնաւոր թարգմանութիւններ.
Բայց ամենից շատ յարգանք էր վայելում այսպէս ան-
ուանուած Եօթանասնից թարգմանութիւնը: Այս թար-
գմանութեան մասին հետաքրքրական են պատմում քրիստոնեա-
յան մատենագիրները: Ինչպէս յայտնի է Աղեքսանդ-
րեան մատենադարանը մեծերից մէկն էր Պտղոմէոս
կառուցել էր Եգիպտոսի հռչակաւոր և այս թագաւոր-
ներ բոլոր մատենադարանը կազմելով Աղեքսանդրեան
ակադեմիայի գիտութիւններով ու մտաւորականու-
թեամբ: Աղեքսանդրեան Պտղոմէոսները որոնք հաւա-
քել էին գիտութեան կենտրոն: Մանաւանդ հռ-
չակաւոր էր նրա մատենադարանը և Թանգարանը
որ պարունակում էին 700000-ի չափ գրքեր, որոնք գրա-
ւում էին ամէն ճիւղի գիտութեան ձեռագրերին:
Երբ պատմւում է, որ այս հարուստ գրադարանի
հաւաքածուին ինչում էր Պտղոմէոս Երկրորդը
(Փիլադելփոսը) (284-295 թ. Ն. Ք.) թարգմանել տալ
հրեաների կրօնի գիրքը — Աստուածաշունչը:
Պտղոմէոսն այդ բանի իրագործելու համար մի
քանի մարդ պատգամաւորներ է ուղարկում Երու-
սաղէմ քահանայապետի մօտ, խնդրելով ուղարկել 70
հոգի յունարէնի հմուտ հրեայ ուսուցիչներ և Աս-
տուածաշնչի մի օրինակ, որպէսզի գալով Աղեք-
սանդրիայում թարգմանեն յունարէնի: Քահանայապետը
ուրախութեամբ ընդունում է և կատարում նրանց
խնդիրը, ուղարկելով 72 գիտնական ծերեր և մի նոյն
օրինակ Աստուածաշնչի: Պտղոմէոս ուրախութեամբ

ընդունում է նրանց և կարգում է ամէն յարմարու-
թիւններ աշխատութեան համար: Փարոսում նրանց ներ-
փակում էին թարգմանութեան և համաձայնելով միշտ
էին գտնում: Աւանդութիւնն ասում է, որ Պտղոմէոս
իւրաքանչիւրին փակել էր առանձին սենեակ-
ում, որ մէկ մէկից անկախ թարգմանեն. իսկ թարգ-
մանելուց յետոյ, երբ համեմատում էին իրենց հետ,
որ բոլորն էլ միանման էին, առանց տարբերութեան
անգամ մի տառի մինչեւ: Աւանդութիւնը որքան
էլ առասպելական լինի ունի իր հիմք, որ ցոյց է տա-
լիս, թէ այս թարգմանութիւնը շատ ճիշդ և ընտիր
է եղել կատարուած: Երբ քննադատութիւնը պարզա-
ուել այս թարգմանութեան մէջ հետազօտութիւնն արա-
ւել: Նրանից քաղուածներ օրինակներ արդարացնում
և գործերին շուտ ընդունում: Հաւանական է, որ մի
քանի դարերի ընթացքում մէջ մտել արտագրող
գրագիրները շատ աղաւաղութիւններ կրել են
թարգմանութիւնը, ինչպէս յայտնի է ամէն մի գրագրի
այս բնական, անզգուշական, աղաւաղութիւններ
հրապարակել անկիւն և այն գրագրողական աղա-
ւաղութիւններ, որոնք ունեցել են շահագրգռութեամբ
մանր աղաւաղութիւնները իրենց այնքան կա-
րևոր մի բան ավելացնել, կամ իրենց անհամա-
ձայնները ջնջել կամ փոփոխել: Գ. դարում եկեղ
այս աղաւաղութիւնները խիստ շատացել էին,
այնպէս որ յունական եկեղեցին և հայրերից մէկը Որո-
գինէս ստիպուած եղաւ մի մեծ և երկարատև աշխա-
տութեան, այն է Աստուածաշնչի օրինակներից հա-
մեմատական մի ստոյգ օրինակ կազմել: Նա կազ-
մում կազմում է երկու սեանդ, մէջը յունարէն

Վեցէջեան օրինակ, որ պարունակում էր 1) Եբրայական բնագիրը՝ եբրայական գրերով. 2) Եբրայական բնագիրը յունական գրերով. 3) Ակիւղաս, 4) Սիմաքոս, 5) Եօթանասնից և 6) Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնները: Այս Որոգինէսեան Աստուածաշնչի գիտնական աշխատութիւնը լինելով՝ հարկաւ չէր կարող գործածուել ընթերցանութեան համար: Ուստի Դ-րդ դարում Եւսեբիոս Կեսարացին Որոգինէսեան Վեցէջեան օրինակից ձեռնարկելով բաղդատութեամբ հանում է մի նոր օրինակ: Այս աշխատութեան մի հատ ամբողջ օրինակը պահուած էր Կեսարիայի գրադարանում, որից արտագրում և ցրւում էին. այս օրինակը կոչւում էր Կեսարիական օրինակ: Մեր թարգմանիչների Բիւզանդիոնից բերած «արդյոք» օրինակը այդ Կեսարիականեան օրինակից էր, չլինէր կասկածելի, որ բոլոր յունական եկեղեցիներում մէջ յարգ էր վայելում և որի գոյութիւնը յայտնի էր բոլոր եկեղեցական աշխարհին: Բայց արդէն Հ. Գոյլար յունական բնագրից ցոյց էր տալիս Տ. Ասատրեան մի նմանատիպ օրինակ, որ ձեռնարկուած ընդունուել չէր:

Աստուածաշնչի հայերէն շատ հին ձեռագրերը մեզ չեն հասել. եղածներից ամենահինն է Էջմիածնի Հայոց ՈԶ թուականինը (=1157) մինչև Վենետիկինը ՉԿ. (=1311): Բաց նոր հրատարակի (Աւետարաններից) ամենահին հայերէն օրինակ մեզ այժմ ձանօթ է Լազարեան Ճեմարանի ձեռագիրը, որ գրուած է Քր. 887 թ. Այս շատ հնագոյն ձեռագիրը նմանապէս յոյսով (Ռուսաստանով) անձեռնմխելի լայն է ընդհանուր Լազարեան Ճեմարանի:

Յունական օրինակները շատ են, բայց նրանց մէջ ... օրինակներ հասարակ չեն գտնւում: Եղածներ-

րից ամենահինն են գրչից, երկուսը Զ, և երկուսը Ե-րդ դարից. բայց նրանցից ոչ մէկը լրիւ չէ:

Աստուածաշնչի այլ և այլ գրքերում հայերէն թարգմանական լեզուն միևնոյն յատկութիւնը չունի, և ապացուցւում է այն բանը, որ թարգմանութիւնը կատարուած է զանազան անձերի գործակցութեամբ: Նրա [illegible] լեզուն են [illegible] Ծննդոց, Յոբը, Սողոմոնի իմաստութիւնը, ընդհանրական ճառագրութիւնները ու Թագաւորաց գրքերը: Նոր կտակարանում Պօղոսի թղթերի թարգմանութեան լեզուն ամենից աղքատ է յունաբանութիւններ չպէտք պարունակում. այն-ինչ գործ առաքելականների հարազատ լեզուն են ներքևայնում, շատ էին յունաբանութիւններով: Նրա [illegible] այլևս չենչում Սաղմոսի թարգմանութիւնը, որի լեզուն ամեն նրա կրկնակատուր. բառերի նշանակութիւնը, նոյն, ձևն ու կարգուածները անհարթ, այնպէս որ նրան կարելի է նմանեցնել ջրի այն հոսանքին, որ կրկնորութեամբ լինում է ամբողջ. այն-ինչ նրա կրկնակարանի մէջ ճառերի լեզուն նման է հանդարտ հոսող ջրի: Սաղմոսի մէջ պարունակում են այնպիսի բառեր, որ չկան Աստուածաշնչի միւս գրքերի մէջ: Սաղմոսի լեզուի այս յատկութիւնն առիթ է տուել հարցնել, թէ նա թարգմանուած է Ե-րդ դարից առաջ, և այդ ապացուցելու համար բերում են մի քանի փաստեր, ինչպէս օրինակ՝ երբ Ե-րդ դարի մատենագիրները մի քանի օրինակներ են բերում Աստուածաշնչից, որոնք Աստուածաշնչի մեջ մեզ յայտնի բնագրից տարբերւում են, որ ապացուցում է, թէ նրանք այդ հատուածները բերում են իրենց ատենի

թարգմանութեամբ. որոնք ենթադրում էին, թէ ուրեմն Աստուածաշունչը այդ ժամանակ ամբողջութեամբ թարգմանուած չէ եղել: Բայց ընդհակառակն, Ոսկանեանց Երեւան օրինակները նոյն են այժմեան բնագրին. որոնք ենթադրում էին, որ Ոսկանը թարգմանած լինի եղել նոյն ժամանակ, ուրեմն եւ թարգմանուածէ Աստուածաշունչի միւս գրքերը առաջ: Ամէնայն ապացոյցը, որ ներկայացուցիչ ունի այդ ձեռագրերի երեւան հայրենիքներում բաւականին հնագոյն ձեռագրերը անցին գրչին Ոսկանեանց յետ ինչ ժամանակ իրանց տպագրութիւններից գրուած էին ... անոնց արդէն գոյութիւն ունեցող թարգմանութեան համար: Բայց միւս գրքերը անգիր գրելով գոյց չեւեր ... հայերէն Աստուածաշունչի օրինակներից ... գրուած էին լինում իրանց, թարգմանութեան ... որոնք կարդացած էին որպէս յառաջ ... գրուածի մէջ, որ իրանց թարգմանութիւնն էին:

Բայց մինչեւ առաջնութիւնը, որ կարելի է առանց մերժելու հաստատել, այն է, որ Ոսկանը ... գրքերի մասին առաջ կարծեցին թարգմանել, ուրեմն կարելի էր լինել թարգմանէ եւ բոլոր Աստուածաշունչը եւ ուրիշ եկեղեցական գրքերը, ... բոլոր մեր ձեռագրերը վկայում են, թէ թարգմանութիւնը սկսուել է ... գրքերի մասին միայն եւ թէ այս գրքերի առաջնութեան ... հայերէն ժամանակագրութեան ... կանոնը:

Աստուածաշունչի միւս գրքերի մէջ լեզուի ոճի ... առանձին են ... գրքերը իրանց առանձին ... թարգմանութեան,

լեզուն, ոճը, քաւերի ընտրութիւնը այնպէս նման են եղբերի կարծութեան լեզուին, որ համոզւել ենթադրել, թէ նոյնն է թարգմանել այդ գրքերը եւ համ, թէ նոյնն այնպէս կարդացել այդ գրքերը, որ նրանք ուրացել է: Երկրին ենթադրութիւնը աւելի հաւանական է: Լատինաց Բիբլի թարգմանութիւնը աւելի ուշ եւ յունական լեզուով լինելով՝ հաւանական չէ մերձաւոր Աստուածաշունչի միւս գրքերի թարգմանիչներին (Առակաց, Ժողովող, Երգոց եւ այլն). աւելի հաւանական, որովհետեւ թարգմանիչները գործ ունեին, բայց թէ բաւական երկար որ մինչեւ հարկ առաջ ...:

ՆՇ. Աստուածաշունչ առաջին հայերէն տպագրութիւնը եղել է 1666 թուին, Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքում Ոսկան վարդապետ Երեւանցու ձեռքով: (Նոյն Սաղմոսը՝ առաջին անգամ տպագրուած է Վենետիկում 1565-ին Եւդոկիացի Աբգար դպրի ձեռքով): Ոսկան վարդապետը, յարմարեցնել Աստուածաշունչը տպագրելու համար, ձեռք Ջուղայեցի հաւաքելով նրանց տանով ձեռք է բերում եւ Բալուման արդիւնաբերները հանդիպեցնելով մեր՝ վերջապէս յաջողում է հաստատել Ամստերդամում Սրբոյն տպարան առաջ հիմնում հայերէն տպարան «Սրբոյն Էջմիածնի եւ Սրբոյն Սարգսի զօրավարի անունով»: Յետ նորին հայերէն վերջացած տպարանի մինչեւ այն ժամանակ եղածները, եւ տպագրում է առաջին Աստուածաշունչը հայերէն լեզուով (սկսելով 1666 թուին եւ վերջացնելով 1668-ին)¹.

1) Այս հաւաքածոյից տպագրութեան մտնագիրն է: «Աստուածաշունչ հնոց եւ նորոց կտակարանաց կարգաւորած ...

Հանգին անցած կայինը գրագրութեամբ և կարեւ-
րագոյն ձեռքը գտաւ՝ Ոսկանի յայտ Հայրապետեան
մէջ [illegible] է ընդունուած և ընդհանուր գոր-
ծածութեան մէջ մտնելով, այնպէս որ յաջորդ միջանի
հրատարակութիւնները [illegible] այդ օրինակից, մինչև
Վենետիկ 1805 թ., Զոհրաբ [illegible] մէջ [illegible], [illegible]-
[illegible] Հայրապետական [illegible] հրատարակութիւնը
1817 թուին, [illegible] և [illegible] [illegible]:
Հայրապետական հրատարակութիւնը, այսպէս առաջին
անգամ՝ կատարեալ [illegible] մէջ հերթութեան Ս. Գրոց
ամեն, իրեն և նոր [illegible] և հրատարակչական գոր-
Այդ յաջորդութիւնները որ [illegible] կարող կունէր
Ոսկան վարդապետը: որ [illegible] [illegible] հրա-
տարակելու համար, առանց նախապէս համեմատելու ձե-
ռագիրները [illegible] [illegible] և մէջ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]: Ինչպէս այս մի կարևո-
րագոյն նրա հրատարակութեան կար պատճառաբանել
էին: Արա [illegible], [illegible] գրագիտօրէն, [illegible]-
[illegible] կատարութիւններ.- իր [illegible] համեմա-
տել լատիներէնի հետ և [illegible] [illegible] նրանով իր
[illegible]՝ որպէս [illegible] [illegible]. այնպէս որ
նրա հրատարակութիւնը [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] Սրբոց [illegible]
թարգմանչաց: Իսկ չէր հրամանաւ [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
և [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. Ոսկանի [illegible] [illegible]: [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] Սարգիս [illegible]-
[illegible] ի Թուին [illegible] 1666. [illegible] [illegible] Ամստերդամ. [illegible]:

կար օրինակ իրեն հայերէն թարգմանութեան և ոչ կարա-
րել համեմատութիւն լատիներէնին (որ ձեռագրական է-
[illegible]): Իսկ [illegible] գիրքը, որի իրեն թարգմա-
նութիւնը չէր, չէր գտնուած նրա ձեռքին, ինչպէս
և Եզրասի Դ. գիրքը՝ կերպերեն լատիներէնից նոր թարգ-
մանութեամբ, որը լեզուն [illegible] [illegible]
[illegible] նմանեցնում մի իրեն [illegible]՝ համ-
մատութեամբ իրեն թարգմանութեան հետ, որը նմա-
նեցնում այնքը ներկայում: Հայր [illegible] Ոսկանի
հրատարակութեան մէջ իրեն նոր [illegible]
գրութիւնները և ընտրութիւններ՝ համաձայն լատինա-
կան [illegible] գրքում գիտութեան և [illegible]-
թեան, որ հարկաւոր է Ե. դարի [illegible], այն-ինչ
հայերէն ձեռագրերը այս համեմատութեան ունին
յունարէնի, համաձայն [illegible]. [illegible] և [illegible]
համաձայն. Ամբողջ այս նորամուծութիւնը աններա-
ժեշտ է և մի յարմարութիւն էր ընծայում Ս. Գրքի
գործածողներին, [illegible] որքան [illegible] [illegible]
համաձայն [illegible]: Ոսկանի այս նորամուծութեան
հետևեցին հետագայ հրատարակիչները:
18 [illegible] [illegible] 286 եր. Որովհետև Ոսկանի հրատարակութեան կատարելա-
[illegible], կամ և աղաւաղ գործած սխալները պահ-
պանող, ապա այն [illegible] [illegible] այն կարգը և
հանգամանքները՝ որոնց մէջ նա գործեց. գիտու-
թիւն և [illegible] մէջ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. Իսկ [illegible] այն [illegible]
[illegible], որոնցով [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
և մի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible], [illegible] իր մէջ [illegible] [illegible]-

-քանակը և թէ արհեստական գրագրողի կարդացա-
նությունները- որոնք անհնար կամքի, անշուշտ ան-
դի ու այլոց արտահայտություններ էին: Ուստի ձայնա-
նշող հանգերը Ոսկանյան ձայնագրության կատարելա-
գործությունները չէ կարելի ասել այն. նրա մեջ երաժիշտները,
որ չերգը ձայնագրել հարկավ յաղորդ հրապարա-
կեցներին առաջ:

Զարմանալին՝ մի խազագրյան հրապարակու-
թյուն անում Գրիգոր Գըբյան 1733-ին. Բայց որով-
հետև իր ձեռքի գրած էր ուսումնասիրելու չորրորդ
ձեռագրերը, որոնց հարցման վերաբերում իրեն
բնագրի գործածած Ոսկանյան ձայնագրություն,
ինչ-ինչ ուղղագրություններով. ուստի այս ձայնագ-
րությունը ևս կրում է Ոսկանյան ձայնագրության թե-
րություններ: Ահա՛ և այս ձայնագրությունը կատարե-
լուր է իր. արդյունքի ընդունակ, ջնջելով կասկա-
ծով և քայքայիչ կարծիքներով:

25 Բայց ինչ որ Գրիգոր Գըբյան ձայնանշան-
ներով՝ գործ ըրավ նաև Կոստանդին 1805 թվին,
Զարմանալին մի չորրորդ ձայնագրությամբ, ձայ-
նանշան փորձեր Լիմոնջյանի ձեռքով: Ունենա-
լով ձեռքում իրեն նախագաղափար մի. կարծիք մի
ձեռագրեցին օրինակ, բայց այդ ուսումնասիրեց-
մանությանը ուրիշ 8 ձեռագրերի, մեջ գտնվող
հնչյունական հայտնում է մի ուղղագրյան եզրակացություն
օրինակ, թեև մինչև այդ ժամանակ ձայնագրուածները:
Այս ձայնագրությունը, որ լույս տեսավ մեկ հատորով և կա-
տարյալ չգրված, երկու մեջ սխալներ ունեին. ա-
ռավելը այն, որ հետադարձ համեմատությամբ ցուցակ իր
չորրորդ ձեռագրին, հաճ ուրիշ խոսքով նախնականություն

ձայնությամբ, թէ շնորհակալությունը (Ոսկանյանի) և թէ ուղղագ-
րությանը հղման: Երկրորդ որ բացատրությունը երեւի
գրած, ծանոթություններ մեջ, կցկցված էն այն գործեր
շնորհակալությունը, որ այս համ այն գտնում ունենք
են մեր ձեռագրերը. այնպես որ այս ձայնագրու-
թյունը ներկայացնում ոչ թէ մի, այլ <u>ինն</u> ձեռագրերից
բնագրում կցկցված, մեր ուրիշ ծանոթությունների
մեջ: Հիշենք այստեղ, որ Հ. Լիմոնջյանը, գործեր
շնորհակալությունը նշանակում, գործել <u>առանձնակի</u>
<u>այնպես</u>", հաճ "<u>բացում այնպես</u>", հաճ "<u>մի օրինակ</u>
<u>այնպես</u>". այն-ինչ <u>ստանալուները</u>, որ ամեն անգամ յան-
ուանէ ընդդիմադրած լինելու, թէ որ ձեռագիրը համեմ-
ատագրերի ունեն այս-ինչ շնորհակալը, որով ըն-
թեր 9 ձեռագրերի ամբողջական մասերի կրկին
ուսումնասիրողին, իրենց բոլոր մանրամասնություն-
ներով: Այդ կատարումը այն է, որ Հ. Լիմոնջյանը
անկասկած նկատել է իր հաջորդ ձեռագրին, բաց
մեր 8 ձեռագրերը, որոնք են լավագույն շնորհա-
կալը ունենք չէ գտնում բնագրում, այլ ծանո-
թությունների մեջ. այնպես որ լինումը կցկցված
արդյոք, թէև ուրիշ գրուած է բնագրում, բայց ուրիշ
թէև գործեր շնորհակալ կցկցված է ծանոթու-
թյունների մեջ: Բայց այս կատարումներով հան-
դերձ մեծ է այս հրապարակության յաջողութ-
յունը և լավագույնն է համարվում մինչև այսօր:

Զարմանալին մի ուրիշ, նույնպես կարևոր
նոր ձայնագրությունն էլ եղավ կատարված Լիմոնջյանի 1860-ին,
Հ. Հրաչի Ղ. Բաղդասարյանը աշխատությամբ, բայց
առանց մի ծանոթությունների, որ հարկավոր են ավելի քնն-
ական մեր գիտական արժեքը:

Լաբուբնեայ:

Ե. դարում, բացի Աստուածաշնչի թարգմանութիւնից և բնագիր երկասիրութիւններից, եղել են և բազմաթիւ թարգմանութիւններ յունարէնից և ասորերէնից: Թարգմանական գրքերի մէջ առաջին տեղը բռնում են կրօնական բովանդակութեամբ գրքերը - մեկնութիւններ, ճառեր, կանոն(?)ներ և այլն: Երկրորդ տեղը բռնում են պատմական գրքերը, որոնք որևէ վերաբերութիւն են ունեցել հայոց եկեղեցու և ազգի հետ: Չնայ թարգմանիչների անունները մեզ յայտնի չեն, սակայն ոմանց մասին ենթադրութիւններ են անում գրուածքի լեզուից և համեմատ(?) ուրիշ ժամանակագիրների աշխատութիւններից: Ե. դարում թարգմանուած գրքերից նշանաւոր են Լաբուբնեայ, Եւսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական Պատմութիւնը և Ժամանակագրութիւնը, Սոկրատեսի, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նիւսացու, Եփրեմ Խուրի(?) ասորու գրուածքները, Նեղոսի(?), Սուտ(?) Կալիսթենեայ պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, Փիլոն Եբրայեցի, Դիոնիսիոսի Արիսպագացու(?) փիլիսոփայական գրուածքները, առակաց վարքեր և վկայաբանութիւններ և այլն: Առանցից մի քանիսի մասին կխօսենք, որոնք մեր մատենագրութեան վերաբերմամբ առանձին նշանակութիւն ունին:

8 Լաբուբնեայ.- Լաբուբնեայի մասին յիշատակութիւն ենք գտնում Մ. Խորենացու մէջ, որ նրան կոչում է ժամանակագիր Աբգարին, յիշելով Ղերուբնայ և յիշելով, թէ Աբշադարայ(?) որդի Ղերուբնան գրել Աբգարի և Սանատրուկի բոլոր գործերը և դրել Եդեսիայի դիւանում: Այս գրուածքը մինչև վերջին ժամանակներս կորած էր համարվում, մինչև որ 1852 թ. փարիզի ազգային մատենադարանում հայերէն ձեռագրերի

մէջ պատահմամբ գտնվում է նրա մի օրինակը, այս վերնագրութեամբ. «Թուղթ Աբգարու թագաւորի Եդեսիայ քաղաքի որ յասորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանովայ»: Թէև վերջում եղած յիշատակարանից երևում, որ սա նոյն ինքն Մ. Խորենացու յիշատակած գրուածքն է:

Այս գրուածքի ասորի բնագիրը յաջողվում գտնել անգլիացի գիտնական Կիւրտոնին(?) ասորական ձեռագրերի մէջ, որոնցից մի մասը նա հրատարակել յայտնել, թէ գրուած պէտք է լինի Ե-րդ դարի սկզբում հայերէնի ակզբնագիրը պէտք է եղած լինի, իսկ մեզ Ե. դարում բազմերեսները(?) թերի են, այն-ինչ հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջ է և անթերի:

Գրքի բովանդակութիւնն է՝ Աբգարի Քրիստոսին Եդեսիա հրաւիրելը, Քրիստոսի պատասխանը, Թադէոս առաքեալի Եդեսիա գալը, նրա հրաշագործութիւններն և քարոզութիւնները (որ գրքի գլխաւոր մասն են կազմում, որի պատճառով ասորի բնագիրը կոչւում Վարդապետութիւն Թադէի վերնագրով):

15 Հայերէն թարգմանութեան լեզուն պարզ է և անհ(?) ճոխ քան բնագրինը. բարբառոյս չի այ, որ թարգմանուել Ե-րդ դարում ասորերէնից: Հայերէն թարգմանութեան բնագրին բովանդակին նման է: Բայց կայ մի մեծ տարբերութիւն, այն է, որ մինչդեռ ասորի բնագրին Թադէոս առաքեալը քարոզում(?) է Թադէոսով(?) Եդեսիայում և գրում Աբգարի նախորդներից(?) ձական(?) չորրորդ(?) հայերէն թարգմանութեան, հակառակ բնագրին, առաքեալին ձեռնադրել է տալիս «Սաղիմ», որտեղ և նահատակվում է «ի չժամ(?) առաքելոյ»: Երևի հայ թարգմանիչը, ազգային առանձնութեան ներշնչեալ(?) Վկայաբանութիւն Ս. Թադէոս

առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին) փոփոխութիւն է արել իր Քնագրի մէջ, որ անհասկանալի երևոյթներ էին իր ժամանակներս: Խորենացու պատմածները Աբգարի, Թադէի և այլն մասին համեմատենք «Քերթողահայր»ի պատմածներին. այնպէս որ նոյն-իսկ Խորենացու աշակերտներից շատերը էին ենթադրում, որ օգտուած լինի սրանից, թէև մի քանի տարբերութիւններ գտնուեն Խորենացու և Լաբուբնայի մէջ. օր. Աբգարի առ Տիտոս գրած նամակի մէջ Խորենացու ծոյ Փրկչին հալածեց Փրկիչը, իսկ Քնագրի և հայերէն թարգմանութեան մէջ Եդեսիա մէջ, որ աւելի Քնական մտերմական թագաւորի հողերից: Խորենացին պատմում, թէ էր Փրկչին Աբգարի նամակը ուղարկեց Թովմաս առաքելին պատուիրելով, որ գնայ պատասխանէ. իսկ Լաբուբնան ասում է, որ Աբգարին պատասխանը գրաւոր տուել, որ աւելի համապատասխան է Թովմ: Խորենացին այստեղ աւելացնում է. «Այս թուղթը բերեց Աբգարի Հնան սուրհանդակը, որի հետ միասին նկարչական պատկերը Փրկչին, (այսինքն Փրկչի նկարուած պատկերը), բայց ոչինչ չէ ասում, թէ ինչպէս նկարուեց: Լաբուբնան պարզապէս ասում է, որ Հնան «Տէրը չերևով նկարում է զիր պատկերը»:

Դիւրըսոն և հայերէն թարգմանութեան հրատարակիչը (Վենետիկ 1868) ընդունում են այս գրուածքի հնութիւնը և հարազատութիւնը, խոստովանելով, որ մի քանի շեղումներ նորամուտ հաւաքուածներ: Հայերէնի հրատարակիչը գրում փաստէ բերում Նաև ժամանակակից ժամանակաւորութիւններ, ինչպէս անունների, օրերի յիշատակութիւն և պատկերութիւնը և անհամեմատ պարզունակ պատմութիւնը և ջատի մասին: Սակայն աւելի ծոյ ժամանակներից է

թուականերից երևում է, որ այս գրքի խմբագրութիւնը Ք.յետ Զ. դարու վերջերէն է եղած լինի, որին այսպիսի կարող էին լինել գրքեր շատ հինըներ, որոնք Ք. դարից և Զ. դարի սկզբից առաջ չէին կարող գրուել: Ըստ այսպէս օրինակ, գրութեան ոճին չէ ցոյց տալիս, որ դա մի նոր հաւաքական երեւանալի գրուածքէ, այլ մի երկարութիւն, որ նոյն-իսկ ժամանակների նոր կրակարանի և գործի առաքելոյ հետ, միայն Աբգարի ժամանակ գրուած չէ ըստ էրկայն (երես 47):

Սպարտեղ Եդեսիայ եկեղեցական ժամը՝ եղիսանական շուրջ, Եփրեմի Սիրիայի եկեղեցականը և Հռոմի Կղեմէս եկեղեցականը, որոնք խոսում են երրորդ դարի սկզբներին:

Հայերէն թարգմանութիւնը բայց Վենետիկից, զուգուած է Երուսաղեմում նոյն 1868 թուին, Երուսաղեմի հայոց Ս. Յակոբեան վանքի մատենադարանի ձեռագրից: Օրինակները դրանք պատմութիւններ և նշանակութիւններ շատ կան:

Ստեփանոս Տարօնեցի:

Ստեփանոս Տարօնեցին, որ ճառերը Զ. դարի վերջերում ապրել է Հռ.-ի սկիզբներում յունաց կայսեր եկեղեցական մատենագրերից մէկն է: Իւր այնպիսի աշխատութիւններ, որ գործերը Հայրապետական ճառեր օրինաց պարզաբանելու համար, և ուրիշ գրուածներ նաև թողել է երկու յատկապէս աշխատութիւններ, որոնք սկզբունք ծառայել են յատկապէս եկեղեցական և պատմական գրականութեան մէջ: Առաջին ե եկեղեցական Պատմութիւնը և Ժամանակագրութիւնը (Քրոնիկոն):

Առաջինը պարունակում է առաքելական եկեղեցու պատմութիւնը, Քրիստոսի ժամանակներից սկսեալ

Ի. դարի սկզբներից (Հայրենիքյանոր ժամանակից), և
պարունակում է այդպես և ժամանակային բազմաթիւ պէտ-
ութիւններ: Ներքևնահ հայրենիքյանոր քաղաքի ծագման-
նաարութիւն լինելով՝ Այդոյ ունէր օգտուելու արժանի
գրականք, որոնցից և յիշում մէջ բերում եկեղեցական-
կան գրագրութիւններ: Այս գրուածքը բաղդատական-
կանութիւն ունենալով աղբիւրք ծանօթացում Արիստակէս-
կան եկեղեցու ազգային ժամանակի պատմութեան
համար:

Ժամանակագրութիւնը երկու մասից է բաղկացած
- պատմութիւն և ժամանակագրական ցուցակներ:
Պատմութիւնը բովանդակում է մեր հին պատմական
դէպքերութիւններ ընդհանրապէս հին ազգերի-յունաց,
հռոմայեցոց, հրեից, ասորեստանեայց, եգիպտացոց և այլ
ժամերի, և ունի այն մեծ արժանաւորութիւնը, որ հեր-
կայց մեծ մասամբ քաղուածներ է առնում հնագոյն եկե-
ղեցական հեղինակներից, Եւսեբիոսից, Սոկրատից, [illegible]
և այլն: Ժամանակագրական ցուցակները արձանագրում
(համառօտ [illegible]) են զանազան ազգերի թա-
գաւորների, որոնց մասին խօսում է գրքի առաջին մա-
սում: Այնուհետև աշխարհագրութիւններից հա-
նում մինչև Հայրենիքյանոր ժամանակից (327):

Երկու աշխատութիւններն էլ [illegible] ներ-
կայում թարգմանութեամբ հայերէն: Խորենացին յիշում
որ եբրայական պատմութիւնից թարգմանել է [illegible]
-րէն "[illegible]": Իսկ ժամանակա-
գրութիւնից օգտուել են հաւաքել Խորենացին, այնպէս
Ղ. Փարպեցին, որ նոյնպէս նշում է, թէ այս գրքերն ե-
կարում է թարգմանուել հայերէն: [illegible] հաւանա-
կանութեամբ՝ եբրայական պատմութեան թարգմանու-

է տարիքէն թարգմանութիւնը; իսկ ժամանակագրութիւնը
յունարէնից: Յոյժ եբրայական պատմութեան հայերէն
անգրաւոր թարգմանութիւններից մէկն է, հայերէնով
առաջ թարգմանիչների չափով, երբ նրանից ուղարկուե-
ցին Մարտ՝ որպէս "Ս. Հայրերի քեզ գրուածներ որոնց
թարգմանէին ու բերէին": Այս պատմութեան թարգմա-
նութիւնը, մեր չափը հասած չէ մեզ հրատարակուած, այլ գ-
-րեր պահպանուել սխալով [illegible], և եղածն էլ քա-
ւական աղաւաղուած լինելու ունի: Ժամանակագրու-
թիւնը պահուած է լրիւ և անաղարտ: Պատմութեան
թարգմանութիւնը ոչ մի միանգամ հրատարակուել է, իսկ
ժամանակագրութիւնը խոտորակաւ. բայց երկու երկա-
գրութիւններն էլ հաւանական չեն:

Եբրայական պատմութիւնը հրատարակուել է վերջ-
նում, Հ. Զ. Ծարբեանի աշխատութեամբ, որ հին թարգմա-
նութեան վրայ հարց հանելով նրանց խոստովանել է
տառով (որ արաբ) ցանկալով գրաբար թարգմանու-
թիւնը լոյս ընծայել, աշխատելով ընդհանրապէս եղերաց
լինել հենց եւ այդ ձայներ:

Ժամանակագրութիւնը, որ այժման մեծ հարգել է պահ-
պանում ընդհանրութեան մէջ՝ երկար ժամանակ կորած կար-
ծէր համարում: Յունարէն բնագիրը վաղուց կորած է,
ծանօթ էին միայն հատուածներ զանազան հեղինակների
մօտ. հայ լատիներէն հին թարգմանութիւն, այնէ ոչ Սա-
հակեան և հարազատ: Պէտք է յատկապէս հարգել համար-
ուած և հայերէն թարգմանութիւնը, մինչև որ գտաւ և
ութերորդ դարի վերջերում գտնուեց մի օրինակ հայերէն
թարգմանութեան:

Մխիթարեան գործակալներից մէկը, որ Երևում էր Երուսա-
ղեմում չորագրեր հաւաքելու նպատակով 1787 թուին

բռնում է Հ. Բժշկեանը, թէ պէտք է միշտ գործի հաս-
նի թարգմանութեան չափերը: Մխիթարեանները կարգադրում
են, որ այդ թարգմանութեան օրինակն իրանց ուղարկէ.
գործակալն ուղարկում է, բայց ոչ հարազատ օրինակը, այլ
[illegible]: Հ. Յ. Զօհրապեանը այս օրինակն ստանալով ձեռ-
նարկում է [illegible] թարգմանել հրատարակութեան
համար, բայց համեմատութեան ժամանակ պակասումներ
հանդիպելով, որոնց մասին բացատրութիւն է պահան-
ջում գործակալից: Սա խոստովանում է իր [illegible]-
թիւնը և ուղարկում այս ամբողջ հարցը: Զօհ-
րապեան պատրաստում է թարգմանութիւնը և գործը յանձ-
նում է գրաքննութեան, բայց այս ժամանակ Ֆրանսիա-
յում մեծ յեղափոխութիւն առաջ է գալիս, գործն առժամա-
նակ կանգ է առնում: Հ. Ջախջախեան, Զօհրապեանի աշա-
կերտը, փոխարինութիւն գրքում, պահպանում
հրատարակչի պարունակութիւնը, ուսումնասիրելով
մշակում է արտագրութեան մի օրինակ և ներառնում
[illegible], [illegible] և [illegible]
նախկինում թարգմանիչը և յաւելուածները լատիներէն:
Վերջապէս 1818-ին լոյս են տեսնում երկու պատմագրու-
թեան [illegible] Մխիթարեանց և [illegible] ձեռքով:

Հ. Զօհրապեանի հրատարակութիւնն այն առաւելու-
թիւնն ունի, որ պարունակում է թարգմանութեան հետ
միասին հայերէն բնագիրն էլ և ամէն բազմաթիւ ձեռագրե-
րի, իսկ [illegible] հրատարակութեան լատիներէնը
[illegible]:

Հասկանալի է, թէ ինչ շնորհակալութեան արժէ է
[illegible] թանկագնութեան այսպիսի մի թանկագին գրքի
[illegible] հրատարակութեան, որ պարծել կարող է հայ
մատենագրութեան:

[illegible] այն ամէն ընդհանուր թարգմանութիւններ ու հրա-
տարակութիւններ այն նշանաւոր աշխատութեան: [illegible]
[illegible] գիտենք մի ուրիշ ձեռագիր հայ թարգմանու-
թեան, որ նոյն գրչագրերից հարմարել ամէն ընդհանուր
է [illegible] հրատարակութեան բնագիրը: Այս
թանկագին ձեռագիրը պահւում է Էջմիածնի մատենա-
դարանում:

10. Եզնիկ Կողբացի.

Եզնիկը Այրարատ գաւառի Կողբ գիւղից էր: Կորիւնի
և Խորենացու վկայութիւններից երևում է, որ նա
Ս. Մեսրոպի աշակերտներից էր, որին Ս. Մեսրոպը,
ուրիշ աշակերտների հետ, ուղարկել Եդեսիա քաղաքը
[illegible] ուսման համար: Յետոյ Եզնիկը
մի ուրիշ ընկերով ուղարկւում է Եդեսիա,
Ասորիներից Ս. Հայրերի գրուածքները հայերէն թարգմանե-
լու, որտեղից այնտեղից յետոյ Բիւզանդիոն ուղարկւում
յունարէնից թարգմանութիւններ անելու: Խորենացու ա-
սելով Եզնիկն և իր ընկեր Յովսէփը [illegible] Ս. Սահակին
ու Մեսրոպին յղում են [illegible] ուղարկելու
Բիւզանդիոն [illegible] հրամանի [illegible]
Բիւզանդիոն: Բայց Կորիւնը ասում է, թէ նրանք իրանց ու-
սումն յաջողութեամբ աւարտելով, իրանց վարդապետ-
ների համաձայնութեամբ են գնում Բիւզանդիոն: Այստեղ բա-
ւական ժամանակ մնում է Եզնիկ, ասորերէն ու թարգմա-
նելով իբր և այնտեղ մայրաքաղաքի ժողով և համաձայ-
նութեան [illegible] նրա մօտ են գրում ու պատմութիւն կազ-
մելով [illegible] գնալով նոր ուսանողները: Եզնիկ իր
ուսման ընթացքը աւարտելով յետոյ իր ընկերների հետ
վերադառնում է Հայաստան, բերելով Եփեսոսի ժողովի
կանոնները և Ս. Գրքի «[illegible]» և Եզնիկի օրինակը և Ս. Սահակի

ու Մեսրոպի ամենագործունեայ և արդիւնաւոր գործա-
կիցն է լինում Ս. Գրքի և եկեղեցական հայրերի գրուածքների թարգ-
մանութեան մէջ: Կորիւն յայտնապէս վկայում է, որ Հայոց ա-
ծաղուեցի եկեղեցու թարգմանութիւնը (յունարէնից) համ-
առակների թարգմանութեան ուղղագրութիւնը յունարէն
օրինակի համեմատ Ս. Սահակ հայրապետն Եզնիկի հետ մի-
ասին: Այնպէս որ եկեղեցական [illegible] թարգ-
մանած լինի Եզնիկը: Եղիշէն և Փարպեցին Ղազարը
ժողովքին մասնակից եկեղեցականների յանձնի մէջ յիշում
են նաև „Եզնիկ Եպիսկոպոս Բագրևանդայ", որ հաւա-
նաբար Եզնիկ Կողբացին պէտք է լինի, քանի որ մա-
նաւանդ ժամանակակիցը հաղորդում գիտենալով, Ս. Սահակի
և Մեսրոպի աշակերտ և գործակից, չէր կարող ներկայ
չլինել այդ կրօնական ժողովին: Ուրիշ կենսագրական
տեղեկութիւններ չունինք Եզնիկի մասին: Կարծում եմ,
որ նա ծնուել էր Բագրևանդ գաւառում, նաև յունարէն, ասոր-
երէն և հաւանաբար պարսկերէն լեզուներին, քանզի
նա իր կարգերին, որ այն ժամանակ գիտակցող
լինում էր Հայաստանի կարգական համար:

Քանզի որ մեր յիշեցինք Եզնիկը գլխաւոր թարգմա-
նիչներից մէկն է եղել. անկասկած յայտնի չէ, յանուանէ յայտնի
չէ. թէ ինչ գրքեր նա թարգմանել: Ասում են Եզնիկն էլ
վերագրում Ղևոնդեանց [illegible], Կորիւնի
գործակցութեամբ. բայց այս կարծիքը հաւանական չէ,
քանզի [illegible]: Այնուհետև գալով աւելի հաւա-
նական է Եզնիկին վերագրել [illegible] մեկնութեանց
[illegible] թարգմանութիւնը:

Բայց թարգմանական գրուածքներից Եզնիկը թողել
է և մի ինքնուրոյն գրուածք, որ կոչվում է „Եղծ աղան-
դոց" և ունի կրօնական-փիլիսոփայական բովան-

դակութիւն: Այս գիրքը չորս մասերից է բաղկացած. առա-
ջին մասում խօսում է [illegible] դէմ. երկրորդ մա-
սում Պարսից կրօնի (կրօնք) դէմ. երրորդ մասում յոյն
փիլիսոփաների պաշտպանած կրօնական և [illegible]
կան թեորիաների դէմ և չորրորդ մասում Մարկիոնի
աղանդի դէմ, որը թէ պաշտպանում այնպէս, որ այդ
կրօնական հասկացողութիւններից [illegible] համար
[illegible]:

12 Թէև Եզնիկ աղանդոց գիրքը մասնաւորապէս
[illegible] կրօնական և [illegible]
[illegible], բայց [illegible]
„Եղծ աղանդոց" մասը, իբրև մի գրուած [illegible]
[illegible] է հայերէն [illegible]
[illegible], երբ [illegible] կրօնական
[illegible] քանի [illegible]
[illegible], երբ [illegible] կրօնական [illegible],
„[illegible]" [illegible]
[illegible] մի [illegible]: Քանզի յայտնի
է [illegible] Հայոց [illegible]
այդ ժամանակ [illegible] կրօնական [illegible]
[illegible] մի [illegible]
[illegible] կրօնական [illegible], „[illegible]
[illegible]"
[illegible]: Այս [illegible]
[illegible] մէջ [illegible]
էր այն կրօնական [illegible], որ [illegible]
[illegible] Ս. Սահակի
և Մեսրոպի և [illegible]
թարգմանել էր Ս. Գիրքը, հայոց եկեղեցին [illegible]
[illegible]

ժողովուրդը ընկերային ու անձի այս հոգին, որ առաջացրած էր իր հերթին իրեն ցնծում՝ թեև այժմ իրեն ձգտումներից ան- փոփոխելի կարգը]: Թարգմանիչները անգամ գրում, թարգմանում, ուսուցանում էին, և գրաբար ներքին [illegible] թյան չէ՞ր նրանք էին գրում հանգիստ և ժողովուրդը [illegible]: Հայոց քաղաքականության [illegible] Ս. Մաշտոցն էր, եկեղեցական գրաբար գործունեության հոգին Ս. Սահակը: [illegible] ժողովրդին, [illegible] և եկեղեցի-ժողովրդի [illegible] գործակից. Սահակի և [illegible]: Այս [illegible] հոգեկան [illegible] ժամանակն էր, որ եկեղեցին գրել իր [illegible] Հայաստանի [illegible], այն հոգին, որին [illegible] հանձնում էին [illegible] հայերին: Այս գրավոր եկեղեցին [illegible] այս հոգին [illegible] ու [illegible]: Ընդհանուր առմամբ էր եկեղեցի [illegible] որ [illegible] այնքան [illegible] էր [illegible] Սահակ [illegible] որն է [illegible]: [illegible] Հայ [illegible] համապատասխան [illegible], որ [illegible] առաջարկում է մի անհրաժեշտ [illegible], [illegible] այն [illegible], որ [illegible] ներկայացնում էր: Հայոց այն [illegible] գրականության [illegible] հոգին [illegible] և [illegible] հոգին [illegible] այն հոգեկան [illegible], որով [illegible] և [illegible] մի [illegible] պարտական [illegible]. [illegible] հոգին [illegible], և հոգեկան [illegible] ամենահայ- կական Հայաստանում]: [illegible] և այն [illegible], որ Հայոց [illegible] ժամանակ, որ [illegible] եկեղեցի, [illegible] գրել [illegible] [illegible] ու [illegible] նույն [illegible]

եկեղեցի [illegible] այս [illegible] մեջ [illegible] և [illegible], որ [illegible], որ [illegible] եկեղեցի [illegible] ժամանակ [illegible] այս ժամանակ [illegible] մեջ, [illegible] եկեղեցի գրել: ([illegible] է [illegible], որ [illegible] է [illegible] պատմական [illegible] ժամին):

19 [illegible] եկեղեցի [illegible] Ս. Գրիգոր և այս [illegible]: Այն [illegible], որ [illegible] է [illegible] և [illegible] և այս [illegible] հոգին: Օրինակ, մի [illegible] հոգին [illegible] մի [illegible] եկեղեցի [illegible] [illegible] Գրիգոր [illegible], որ [illegible] այն [illegible] հոգին [illegible]: [illegible] Գրիգորը [illegible], [illegible]. [illegible] Գրիգոր [illegible] և [illegible]: [illegible] այն [illegible], որ [illegible] է [illegible] [illegible] Ս. Գրիգոր [illegible] և [illegible] է [illegible]: Արդ [illegible] այն է, որ [illegible] հին [illegible] [illegible], [illegible] եկեղեցի Ս. Գրիգոր [illegible], որի [illegible] էին [illegible] այն [illegible], որոնք [illegible] Ս. Գրիգոր [illegible]: [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]

զարմանալի չէ ուրեմն, երբ Եզնիկը հետևում է միևնույն հայեցակետին, որ արդյունաբերել են լինում մի քանի փիլիսոփաներ: Նա հետևում է այդ և կարծում է, թե չհաստատվելով, արգելված է երկրիս շուրջը պտտվելու ասածը հաստատելու համար մեջ է բերում Ս. Գրքից վկայական խոսքերը կցկցելով. օրինակ՝ չնայած արեգակը հանգստանալ, Եզեկիա թագավորի ժամանակ Աքազի [արևի] ժամացույցի վրա արևի ժամանակացույցի 10 աստիճան ետ գնալը Եսայիի աղոթքով և այլն: Մի ուրիշ օրինակ: Եզնիկ, կամենում ժամանակակից բոլոր վարդապետների, մարգարեների աշխարհայեցողությունը, վարշեաց Ս. Գրքի վրա հիմնուելով ապացուցել նա հաստատում է, թե երկիրս է տիեզերքի կենտրոնը և մարդը երկրի թագն ու պսակը, թե մարդու համար է ստեղծված երկիրն իր բոլոր միս արարածներով և իր բոլոր շնորհալի մարմիններով: Եվ ահա այս հայեցակետից անհրաժեշտաբար բխած հետևանքը նրան շփոթեց անհանուն կնճռոտությունների մեջ. — ուրեմն ինչու համար են գազանները, վնասակար միջատները, հիվանդությունները և այլն, որոնք մարդուն վնաս են պատճառում: Նա պարտավոր է պատասխանել սրանց ինչի համար, որ հնարավոր իր մարդակենտրոն աշխարհայեցողության սխալվածքը կարգավորելու երկրորդական-բարիք և չար-իքների. Բայց պետք է ասել, որ նրանց բարիքներ չեն կարող փորձեր: Եվ Եզնիկի ապացույցները այս դառնում ըմբռնելու անկարող են, թե ինչ կարգի ... է նրանց մեջ ... մեկը ... և փառաբանելու ընդունակությունը:

Եզնիկի եծ[?] ... գործը կարևոր ... մեր բանական ... և ... [illegible] ... հին հայոց ... : Չափազանց ... [illegible]

Նա մեջ է բերում հին հայոց առասպելները, հեթանոսական միջոցները, աստղագուշակությունները և այլն, (օրինակ՝ պատմություններ Զրվանի, Արիմանի, Որմիզդի, հայտնի և այլն մասին: Զրադաշտական մասին ժողովրդականությունից. քաջքերի, վիշապների, նհանգների, պարիկների, յուշկապարիկների, համբարուների, պայերի և այլ ոգիների մասին ժողովրդական հավատալիքները), որոնք շատ հետաքրքրական նյութեր են հին հայոց կրոնի ու հավատալիքների ուսումնասիրելու և ուրիշ ազգերի հետ համեմատելու համար:

26 Բայց մի առավելություն, որը առանց աղոտանալու[?] են այս գրքի միս առավելությունները՝ նրա լեզուն և ոճն է: Գիրքը սկզբից մինչև վերջը, չափ անընդհատ բաղառությամբ, մի գեղարվեստական գործ է ներկայանում, որտեղ բառերի ընտրությունը, նախադասությունների կառուցվածքը, բառերի ճաշակով դասավորությունը նախադասությունների մեջ, կարճ ու հակիրճ ... մտքեր արտահայտելու համար գործածված ձևերը — ... են ուշագրավ ...: Հիմնական գաղափարն ու ... է ... , այնտեղ բնական և ... են յաջորդությունները բառերի և խոսքերի մեջ, որ ... միտքը ... ըմբռնելու ... ուշադրությունը: Լեզուն ... է ... , բայց ... պարզ ու ... : ... կար ... բառեր, բայց ... , որոնք մի երկու ... տեղ են ... , բայց ... չեն ... և ... համեմատ: ... է, որ ... այդ ... թե ... գրել, այլև թե ինչպես պետք է գրել. ... գործածված ու ... է ... և ...

ղափը պահպանված ամեն գծով: Հնարավոր այս անհա-
մեմատ արժանավորությունների կողմից Եզնիկի գիրքը
իրավամբ համարվել է առաջնակարգ օրինակ հայ-
կաբանության, հատկապես Զարտուղական թարգմա-
նության և նույն-քան ավելի քանդը, քանի որ Ա. Գիրքը,
իբրև հատ ավարտուն թարգմանություն՝ ընդհանրապես
կրում է պարունակած յուրահատկությունները, այն-քան Եզ-
նիկի գործը ինքնուրույն աշխատություն լինելով
լեզվի ազատ փոխադրությամբ՝ լիովին է ազատ օրինա-
կանություններից: Եզնիկի այս գիրքը իբրև նմուշ կարող
է ծառայել, թե ինչ ճոխություն և հարստություն ունե-
նալ կարող է հայոց լեզուն: Չնայած էլ եղել ուրեմն,
որ Ս. Սահակը Եզնիկին է ընտրել իրեն աշխատակից
Ա. Գրքի թարգմանության վերջնական ուղղագրության
ժամանակ: Նույն ժամանակ՝ կար էլ ավելի այն ա-
սկզբունքը, որ Եզնիկը հայտնել է Ա. Սահակի գրե-
րեն: Ընդհանրապես յաճախ ասված Ս. Սահակը «հա-
կառակը իր հայրական շնորհությամբ՝ ժամանակ ինչ
յաջողակությամբ իր որդուն», ինչպես նկարագրում
է Խորենացին Ս. Սահակին:

Ժամանակը յայտնի չէ, թե երբ է գրել Եզնիկ իր
գիրքը: Ենթադրում են, որ գրած կլինի մոտ 440–445 թ.,
այսինքն պարզապես պարսկական առաջ, Յովսէփ Պա-
ղնացու ժամանակ:

Եզնիկ իր գրքը շարադրելիս հետևել է Եպիփանի
«Հերձուածոց» և ժամանակ Մեթոդիոսի «Յաղագս ա-
զատութեան» գրվածներին, այսպես ինչպես օգտվել,
երբեմն թարգմանելով այս աղբյուրներից, առանց ա-
նուն տալու հեղինակին:

Քննադատը խոստովան ժամանակ հասել մեզ ..

իր գրքերը են պարունակում գրքի աղավաղություններ:
Հռոմի ժողովրդությանը էջմ. Զմյուռնիայում (1763).
մյուսը է Ն. Եղ. և ուրիշ զգայություններ, մեկնաբանում
և ուրիշ լեզուներում: Ներողական լեզուներով կան
թարգմանություններ ամբողջ գրքի և առանձին հատ-
վածների:

Եզնիկին վերագրում են և մի քանի մանր գրված-
ներ, մանավանդ «Խրատները», որ հրատարակված
է «Եզնիկ աղանդոց» հետ, բայց մի քիչ կասկածելի է դը-
րանց վավերականությունը, որովհետև ավելի ուշ
լեզվով են գրված:

Կորյուն

Ինչպես գրեցի վերը պարզաբանման մեջ տեսանք՝
Կորյուն Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներից է և
նրանց օգնական թարգմանությունների մեջ: Եզնիկի
և Յովսէփ Պաղնացու Եկեղեցու ... գնալով մյուս
Կորյունը ...ից հետ գնաց այնտեղ, յունարեն
սովորելու և թարգմանություններ անելու: Վերջերս,
ինչպես երևում է, միասին վերադարձան այս թարգման-
իչ-աշակերտները և իրանց հետ բերին եկեղեցական ժողովի
կանոններ և մի ընդօրինակ օրինակ Զարտուղական Ա.
Գրքի: Ինչ Կորյուն մասին է, որ գտանվում են է երկու
կողմի վերադարձից վերջ, ծանոթ և այնտեղ չէ հիշվում
արդյունավոր կյանքի օրերը:

Կորյունը Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի գլխա-
ւոր աշակերտներից մեկն թարգմանությունների մեջ
ունեցել է շատ թարգմանություններ ունենալ թե Զար-
տուղական և թե ուրիշ գրվածների մեջ: Բայց

նրա թարգմանութիւններն անուանով յայտնի չեն: Բայց թարգմանութիւններից թւում է նա և մի քննական աշխատութիւն, որ թէպէտ փոքր, բայց շատ կարևոր է. դա է „Վարք Սրբոյն Մեսրոպեայ" գրուածքը: Կարևոր է, ասացինք, որովհետև հայոց գրերի գիւտի մասին ժամանակակից պատմագիրն է, որից հաւաստապէս օգտուել են Մ. Խորենացին և Ղ. Փարպեցին. ուրեմն և նրանից պէտք է զատաբար քաղել գրերի գիւտի և առաջադրող թարգմանչաց գործունէութեան առաջին շրջանի մասին, այնպէս որ եթէ այս գրուածքը չլինէր՝ մեր գրականութեան պատմութեան սկզբնաւորութեան և վաղաւոր շրջանի մասին մեր գիտելիքները աւելի քիչ կլինէին: Կորիւն այս գիրքը գրել է խնդրանօք Յովսէփ եպիսկոպոսի և նրա աշակերտների, այսինքն իւր աշակերտների, որոնք ցանկանում էին վերջապէս ունենալ իրենց վարդապետների վաստակած գործն և թէ և միթարութիւն կամենում ունենալ իրենց ուսուցիչների յիշատակութեան: Երբ Կորիւն 440 թ. մօտերում հայացրանում պէտք է եղած լինէր, որ նրան գրելն թէև աշակերտն՝ որ գրէ իրենց պաշտելի վարդապետների յետին վերջին օրերը:

Գրուածքի յառաջաբանում Կորիւն յայտնում է, որ իւր ուսուցչի յիշատակութեան մէջ չէ կարէր նկարագրել գովաբանութիւնը չէ արել և չէ պարծանք, այլ ինչ բանի որ աշխատակցել եղել այն՝ նկարագրում ծածկապէս. „Ոչ եթէ բանից համբաւոյ ցուցանելոյ, այլ որով մեր բազ աշխատանք եղեալ հրապարակաւ և արդիւնական հոգևորական գործոցն և նորին արժանեաց բար անպարանական համատեղն":

11 Թէպէտ մէջ այս գրուածքից պէտք է սպասէինք մաման մանր տեղեկութիւններ Ս. Մեսրոպի մասին, բայց որ

երբորդ աստուածութեան ժամանակի պատմութիւն շատ համառօտ է: Նա բաւականանում է պատմել, թէ Ս. Մեսրոպը Հացեկաց գիւղից էր, Վարդան անունով մի բարեպաշտ մարդու որդի. առաջ զինուորական յաջող կարողութեան էր եղել և յետոյ մտել է կրօնաւորական ճանապարհութեան մէջ: Ընդհանրապէս համառօտաբար աւելի ընդարձակ պատմում է մեր արդէն ծանօթ գրերի գիւտի պատմութիւնը, Ս. Մեսրոպի ուղևորութիւնները, յետոյ ժամանակն Ս. Սահակի ապա Ս. Մեսրոպի մահը: Վերջին մասը նկարագրելիս ասում է, որ Սուրբը հանգում է աշակերտների բազմութ., օրհնում է և խրատում, որ միշտ հեր արթուն մնան: Երբ Սուրբը մեռնում է՝ վերան խաչաձև լոյս է իջնում, մնում է անշարժ մինչև նրան թաղելը, որից յետոյ անհետանում է:

Գրերի գիւտի ժամանակը Կորիւն դնում է Վռամշապուհի Զ-րդ տարին, (որ համապատասխանում է Քրիստոսի 404 թ.): Նրա ասելով Մեսրոպեան գրերը Հայաստան բերուեցան Վռամշապուհի երրորդ տարում. (Բնագրի այս տեղում աղաւաղուած է և ունի „ի հինգերորդ ամի" համաձայն ցրուածի ունենք է սկզբնական „երրորդ" ամ, որ արտագրողները կարդացել են „ի երրորդ" ամ և բառով գրել են՝ հինգերորդ). Նոյն երկու տարի նրանց վրայ աշխատելով և փորձելով, որ հայոց լեզուին չեն յարմարում, Մեսրոպ „Վռամշապուհի հինգերորդ տարում" գնում է Միջագետք ու դէպի Եդեսիա գրերի գիւտի համար, և Վռամշապուհի վեցերորդ տարում վերադառնում է Հայաստան նորագիւտ գրերով:

Կորիւնի պատմութիւնը երկու խմբագրութեամբ հաս., մէկը ընդարձակ, բայց աղաւաղուած, միւսը համառօտ, բայց հին և վաւերական: Առաջ երկուսն էլ համար-

կամ էին Կորիւնի գործ, բայց նոր ժամանակներս Հ. Բար-
սեղ Սարգիսեանը իր «Ագաթանգեղոս և իր բազմա-
դարեան գաղտնիքը» աշխատութեան մ. ջանում է
այս երկու օրինակները և հանգել է եզրակացութեան, որ
Կորիւնի բուն գործն ընդարձակն է, իսկ համառօտը
խմբագրուածն ընդարձակից: Այս եզրակացութիւնը հիմ-
նուած է մի քանի փաստերի վրայ. օր., ընդարձակում պա-
հուած են այնպիսի խօսքեր «Ագաթանգեղոսի պատմութիւն-
ից» նկարչ և կորուչ Կորիւնի»: Մի ուրիշ տեղ «Սուրբ
և իմ արժանի եղեալ ի վարդ եպիսկոպոսութեան աթոռոյն
Ս. Ներսիսի նստում էր հայրը, յայտնում է, որ իր
պատմութիւնը գրել է ծերերի հաւաստիացումներով:
Այս բոլորը համառօտ խմբագրութեան մէջ չամփոփուած,
կամ երկրորդ ձեռքով են: Երևում է, որ համառօտողի նպա-
տակն է եղել Կորիւնի բուն պատմութեան
ծանրութիւնն ու աւելորդութիւնները՝ համառօտել է նրա
պատմութիւնը խմբագրի դերասանութեան ընդունակ, կամ-
ջեղ նաև Կորիւնի երկար կրօնական-բարոյական-
րական խորհրդածութիւնները, որոնք խանգարում են
պատմութեան ընթացքը:
Կորիւնի ընդարձակ օրինակում պարունակուած են ամբողջ
նախադասութիւններ և ընդարձակ հատուածներ,
որոնք բառացի գտնւում են Ագաթանգեղոսի մէջ,
որից երևում է, որ կամ Կորիւնն է Ագաթանգեղոսից
օգտուել, կամ Ագաթանգեղոսը Կորիւնից: Եթէ Ագա-
թանգեղոսը իր պատմած անցքերին ժամանակակից
եղած լինէր՝ հարկաւ Կորիւնը պէտք է լինէր նրա-
նից օգտուողը: Բայց յետոյ կտեսնենք, որ Ագաթան-
գեղոսի պատմութեան այժմեան խմբագրութիւնը եղել է
Ե. դարի առաջին կիսում, իսկ Կորիւնը գրել է մօտա-

ւորապէս 444-ին: Ուրեմն մեզ մնում է ընդունել՝ կա-
րելի համարել ասել թէ որն է առաջ գրուած և ով է
ումից օգտուել: Բայց եթէ համառօտի մէջերը մի քանի
նոյն համեմատելու լինենք, կտեսնենք, որ Կորիւնը շատ
բնական է և միջանկեալ մտքերից յաջորդաբար է պատ-
մում դէպքերը, իսկ Ագաթանգեղոսում այդ կտորները
շատ անկապ անբնական են և մի մասն էլ
չեն կապւում: Օրինակ, Կորիւնը գրերի գիւտի նկարա-
գրութիւնը բացայայտելով՝ երանելի և վարդապետ է համարում
հայոց աշխարհը, որովհետև Մովսէս և բոլոր մարգա-
րէները, Պօղոս և բոլոր առաքեալները և սուրբ աւետա-
րանը երկու հաւատարիմ (= Ս. Սահակի և Մեսրոպի)
ձեռքով հայերէնաբառ դարձան-ասես հայերէն խար-
գայում, -որ շատ բնական է ասել գրերի գիւտի և սուրբ
գրքի թարգմանութեան վերաբերութեամբ:
Այս խօսքը կերպարանափոխ և միևնոյն բառերով
Ագաթանգեղոսն ասում է, թէ Մովսէս և բոլոր
մարգարէները, Պօղոս և բոլոր առաքեալները և սուրբ
աւետարանը՝ այսպես էլ նա (= Ս. Գրիգոր) հայերէնաբառ
դարձաւ: Պարզ երևում է, որ Ագաթանգեղոսի մօտ
այս խօսքն անտեղի է, որովհետև ոչ Մովսէս է հայե-
րէնաբառ դարձել և ոչ Պօղոս, որ Ս. Գրիգորի շրջա-
նում հայերէնաբառ դառնար: Եթէ ընդունենք իսկ, թէ
հեղինակն այստեղ ակնարկում է դարձեալ Աստուա-
ծաշունչի թարգմանութեան վրայ՝ դարձեալ չէր կա-
րող նմանութիւն գտնել, որովհետև անհասկանալի է,
որ Ս. Լուսաւորիչը, որ ծնուել ու կրթուել էր յունա-
րէնով՝ „եկեալ, հասեալ, երեւեալ" - ձայնուն հա-
նգոյն այս հայերէնաբառ դառնար: Վերջապէս
ինչ անտեղի «Երանելութիւն և սքանչելութիւն» կոչեց

երկրի համար, որ ասորի Գրիգոր հայերէնագիտօն [illegible]: պարզ է, որքան կարևոր, որ Զենոբի մէջ ընդհանուր և մասնաւոր է, իսկ Ագաթանգեղոսի մէջ ամբողջական և ան-շրջելի Զենոբի գործը է մտցրած Ագաթանգեղոսի մէջ խմբագրի ձեռքով, որ կամեցել է Ս. Գրիգորի մասին և գործերի մի կենդանի պատկեր տալ, բայց չէ յաջողել: Այսպիսի մի քանի կողմերի վրայ հիմնուելով՝ կարելի է կարծել, որ Զենոբը Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւնից առաջ է եղել գրւած, իսկ Ագաթանգեղոսի խմբագիրը օգտուել է Զենոբի պատմութիւնից, ձևափոխելով իր գրքի նպատակին յարմար հարուածներով: Այս կարծիքն այժմ ընդունւած է Գուտշմիդի և Հ. Ակինեանի քննու-թիւններից յետոյ:

Զենոբի պատմութիւնը, թէ ընդարձակ և թէ համառօտ խմբագրութեանց տպագրւած են Վենետիկում երկու անգամ:

25 [illegible]

118

Ագաթանգեղոս:

Հայոց Քրիստոնէութեան դարձի պատմութիւնը մեզ հասել է մի հին պատմական գրուածքի մէջ, որ կոչւում է Ագաթանգեղոսի պատմութիւն: Այս պատմութիւնն սկսւում է Արտաւանի մահով, պատմում է Խոսրովի պատերազմները Արտաշիրի դէմ, Անակի դաւադրու-թեամբ Խոսրովի մահը, Գրիգոր Լուսաւորչի և Տրդատի ա-զատուելը, սրա հայրական թագաւորութիւնը ձեռք բերելը, վերադարձը, Ս. Գրիգորին տրւած չարչարանք-ները, խոր վիրապը ձգելը, Հռիփսիմեան կոյսերի գա-լուստը և նահատակութիւնը, Ս. Գրիգորի վիրապից հա-նելը, Հայոց դարձը քրիստոնէութեան, Ս. Գրիգորի ընդարձակ վարդապետութիւնը, Կեսարիա գնալը,

7 մեհեանների քանդումը, եկեղեցիների շինելը, Ս. Գրիգորի ճգնելը և այլն:

Գրքի հեղինակն իր մասին մի քանի տեղեկութիւններ է տալիս, որոնցից երևում է, թէ հեղինակը, Ագա-թանգեղոս անունով, եղել է հռոմայեցի, որ Տրդատի ժամանակ եկել է Հայաստան, Արշակունեաց պալատը, և նրան, իբրև ճարտար գրիչ ու հմուտ մարդու Տրդատ յանձնարարել է գրել Հայոց պատմութիւնը, ամփոփելով նրա մէջ իր հօր Խոսրովի և իր գործերը: Այս վկայութեանց յարմարում են Խորենացու և Ղ. Փարպեցու խօսքերը, ո-րոնք ծանօթ են Ագաթանգեղոսին, նրան կոչում են „[illegible] քարտուղար Տրդատայ" և օգտւում են նրա գրքից: Չաւ յարմարում է և այն հանգամանքը, որ Ագաթանգե-ղոսի պատմութեան յունարէն էլ գոյութիւն ունի, որու-մէն, պէտք է ընդունել բնագիր, իսկ հայերէնը թարգմանու-թիւն, քանի որ Դ. դարում հայերէն գիր չէր կարելի, մա-նաւանդ որևիցէ բնիկ հայ չէ եղել:

Սակայն քննադատական քննութիւնները այս պատմու-թեան մէջ երևան հանեցին այնպիսի հանգամանքներ, որ թոյլ չեն տալիս ընդունել վերոյիշեալ եզրակացութիւն-ները, որոնք կարելի էին ամենայն դիւրութեամբ և հա-ւատ ընծայել մի ժամանակ: Այսպէս, օրինակ, հեղինակը վկայում է, որ ինքը կարդացել է «Թորգոմեան ազգի, Հայ-աստան աշխարհի աւետեաց աւետարանը» (դարձի պատ-մութիւնը), որ հետևէ անհամեմատ յետոյ Տրդատի ժամանա-կից և նրա հրամանով գրեց Ագաթեղոսի համար: Հա-ւատորէն գրելի մէջ կարող անհնարութիւն է ընդունել-պատ-մելու յարուցած հանգամանքների վրայ երկարօրէնութեան մէջ և. դարի հեղինակ, յիշւում է Հայոց եկեղեցական ու-ղղաբանութեան և ուրիշ պատմական խօսքերի [illegible]

շատանց պատերազմի նախընթաց ժամանակից): Գրքի մէջ պատմուում են հարուածներ, որոնք բառ-առ-բառ նոյն են Հոմերի հերոսի. բայց այդ հարուածները, ինչպէս ցուցանէ Հոմերեանք են առնուած, որովհետև այդ հարուածները Հոմերի մէջ յարմար են, տեղին և բնական, բայց Ագաթանգեղոսի մէջ ոչ: Ա. Հռոմաւորդի և Տրդատի մենամարտութի այնպիսի մանրամասներ են գործածուած, որոնք պատկանուածներին են գրկում: Յիշուած է մի „առած" Տրդատի կազմութեան մասին „բերդ կալաւ Տրդատ, որ արգելոյն աւերեալ ցթուծնա ցերը և չանտէրկոյց բաց փակել բում կլորչաքն ծովուց": Տրդատի մասին այսպիսի առած կազմուելու համար շատ ժամանակ էր հարկաւոր: Այս և սրանց նման շատ ուրիշ նմանութիւններ ամբողջականքները տեղի են տալիս կարծելու, որ այս գիրքը չէ գրուած Դ. դարում, այլ Ե. դարի Զ. կէսի վերջերում, Հոմերեան պատմութիւններ յետոյ: Ուրեմն չէ կարելի ենթադրել Ագաթանգեղոս անունով պատմագիր Դ. դարում, այլ ընդհանուր Ագաթանգեղոսի անուան և անձնաւորութեան վերջերերուանը, որ Ե. դարի Զ. կէսից ունենք մի պատմական գործուածք „Գիրք սրբոյն Գրիգորի", որը նոյն դարի վերջերում արդէն սկսել են վերագրել Ագաթանգեղոսի անձին:

Այս պատմութիւնը, ինչպէս տեսանք, գոյութիւն ունի հայերէն և յունարէն լեզուներով, հայ և մի համառօտ խմբագրութ. արաբերէն լեզուով: Հասրի Գէորգ եպիսկոպոսը (Է. դարում) իր թղթակցում համառօտ գրում է Լուսաւորչի ծննդաբանութիւնը և առում, որ վերջիթիւնները յայտնի է Լուսաւորչի ծննդաբանութիւնից: Քննիչները կարծում են, որ այս եպիսկոպոսը ունեցել է իր ձեռքին ասորերէն Ագաթանգեղոսի մի օրինակ, որ այժմեան հայերէնից համառօտ էր և որ այժմեան

հայերէնից նոյնիսկ թարգմանուած է: Վերջին դարերում պրոֆ. Մառը գտաւ Ագաթանգեղոսի պատմութեան արաբերէն օրինակը, հայերէնից բաւական տարբեր խմբագրութեամբ, որ և հրատարակել ռուսերէն թարգմանութեան հետ միասին: Նրա մէջ պակասութիւնը չկայ, բացառութիւն ցուցագիրը թերի է և սկսում է Ս. Գրիգորի վարդարաններով:

Բայց յունարէն օրինակին վերջն է աւելորդ մասամբ աւելի ընդարձակ է քան հայերէնը և մասամբ տարբեր կազմ: Ինչպէս հայերէնում պատմութիւնը սկսւում է Տրդատի մահով՝ յունարէնը վերջ է Տրդատի մահը բաւական բանն է պատմում: Նա պատմում է, որ Տրդատի թագաւորը գերեզմանահած է եղել իր անձնական, և ասորագրութեան լինելով դուռակից, որ եթէ մէկը իր չէ մայրապետ կարող է իրեն պահպանել և թագաւորացնել: Այս դուռակութիւնը նա պատմում է իր կողը. Վերջին նախորդներից մէկը, որ անձնական էր եղել լսում այս և ընդունում է Տրդատի (որին սպառնաւորուած էր եղել): Տրդատին ծաղրում է բան պարսից իշխաններին, նրանց հետ դաւադրութիւն է կազմում, որոնք բարձրացնեն և Տրդատին վաճեն դարպասապատներից Հայաստանի լեռն Թօթափէն: Իշխանները մարդ են ուղարկում Տրդատի մօտ և ասում նրան „որ օրերս համարուած են, գնանք ձուկ որսա": Տրդատն էլ համաձայնում իսկապես ուղարկած ձկնորս հրաւիրուածը սկսում է պատրաստ: Այսպէս կոչուում պատմութեան ... յունարէնում և վերջանում է այնպէս, որ կոտորած լսում Տրդատի մահը - այսինքն ինչով որ սկսում է հայերէնը:

Այս հատուածը նորաձոյծ համարել հարկ չկայ, աւելի դիւ-
րին է ենթադրել, թէ որեւէ պատճառով նա ջնջուել է հայերէն
ձեռագիրներում և պահպանուել միայն յունարէնում,
որովհետեւ Մ. Խորենացին խօսում մեր մատենագրութ-
եան այսպէս է ասում. „Յաղագս սորա և համայնաթիւն
Ագաթանգեղոս փոքր. բազում պատմէ գծեալ Գրիգո-
րեանց Կեսարիոյ թագաւորին և զհանդէս գերութեանն
Կարթագոյ, Զորանայթ որպէս Սասանեայ" և այլն, որից
երեւում է, որ նոյն. Խորենացու ձեռքի օրինակում եղել
է վերոյիշեալ հատուածը։ Այս փոխանակ յունարէ-
նում ամփոփագիծ պահպանուել Ս. Գրիգորի չարչար-
անաց պատմութիւնը, որ հայերէն խմբագրութեան
մէջ բռնում է գրքի կէսից աւելին։
Այժմ խնդիր է ծագում, թէ հայերէն և յունարէն
օրինակներից որն որից է թարգմանուած։ Հռագբեա-
դանեացին կարծում էին, որ հայերէնը յունարէնից
է թարգմանուած։ Բայց ինչպէս ցուցանէ՝ Ն. Մառը՝
Ագաթանգեղոս անունով հռոմայեցի պատմագիրը և
Տրդատի քարտուղար՝ այժմեան բանասիրութիւնը
չէ ճանաչում։ Բաց Ագաթանգեղոս բառը ոմանք
համարում են ոչ իբրեւ հեղինակի անուն, այլ իբրեւ
գրքի վերնագիր, որովհետեւ Ագաթանգեղոս յունարէն
նշանակում է „Բարի աւետաբեր" կամ „Բարի աւետիք"
այսինքն՝ աւետիք դարձի հայոց քրիստոնէութեան,
[Ինչպէս նոյն խօսքերը պատմուածներ և բուն բնագրում
„ընթերցէք զԹորգոմեայ ազգիս ընծայարան առաքա-
ելոյ պատմութեան աւետեաց աւետարանին քա-
րոզելոյ բանին նշանաւ"։ Արդէն երբ հերքուեց, թէ այս
գիրքը Ն. Մառում գրել է մի հռոմայեցի հեղինակ, Ագա-
թանգեղոս անունով՝ որպէս Տրդատի ժամանակակից

ոյժը և այն բնական եզրակացութիւնը, թէ ուրեմն նա գրե-
ուած պէտք է լինի յունարէն և թէ հայերէնը թարգմա-
նութիւն է։ Իսկ այժմ մանրամասն բաղդատութիւններով
որոշել, թէ այս երկու լեզուով գոյութիւն ունեցող պատ-
մութիւններից որն է բնագիրը և որն է թարգմանութիւն։]
Որ՝ մանրամասն քննութիւնը բաւականաչափ
փաստեր երեւան հանեց, որոնք անհերքելի հաս-
տատում են, թէ այժմեան յունարէնը թարգմանու-
թիւն է այժմեան հայերէնից։ Ասենք երեւում է նրանից, որ
յունարէն օրինակում գտնւում են շատ բառեր և
յատուկ անուններ, որոնք յատուկ են հայերէն լեզուին,
բայց յունարէնում խորթ և անհասկանալի են։ Օրի-
նակ, հայերէնն ունի. „Զի ցեղին Երասխ յարուցեալ
ձայր կարկի և կարկի"։ Յունարէնն Երասխի տեղ
ունի Արաքսեան Դրախտը, մինչդեռ յունարէն Ագա-
թանգեղոսում գրուած է „Երասխ", որ յունարէն
չէ, միայն հայերէն Երասխից յառաջ է եկել։
Հայոց աշխարհն յունարէնում գրուած է
Նայքերուն (=Հայքին, փոքր Հայք. այսինքն յայտնի
անունը թարգմանուած է իբրեւ հասարակ անուն)։
Հայերէնն ունի. „Յօթներորդ Ահեկի ամսոյ". յու-
նարէնն ունի այսպէս „յօթներորդ ամսոյն ամսոյ,
որ քաղ հայոց է երրորդ ամիս"։ (Ամսոյ՝ յունարէնն ան-
ձանօթ բառ է, որ յոյն թարգմանիչը վերցրել է հայե-
րէնից, բայց կարծել է համարել բացատրել նրա նշանա-
կութիւնը յոյն ընթերցողի համար)։ Մի ամենակարեւոր ապա-
ցոյց էլ այն է, որ Աստուածաշնչից բերուած հատուած-
ները հայերէնում համաձայն են Աստուածաշնչի հայերէն
թարգմանութեան, բայց յունարէն Ագաթանգեղոսում այս օրի-
նակները յունարէն Աստուածաշնչից չեն, այլ բա-

ույր թարգմանութիւն են հայերէնից:- Արաբական օրի-
նակի յարաբերութիւնը հայերէնի հետ՝ դեռ պարզուած չէ.
յամենայն դէպս մեծ մասը թարգմանուած չէ: Հաւա-
նական է, որ երկուսն էլ ծագել են մի ընդհանուր օրինա-
կից և ենթարկուել են փոփոխութիւնների. հայերէնը խմբա-
գրութեան աւելի շատ ենթարկուել է փոփոխութիւնների:

Բանասիրութիւնը համոզուած է, թէ Ագաթանգեղոսի պատ-
մութիւնը խմբագրուած է երեք աղբիւրից և մեծ մասը
անհետ գրուածներից, որ են Ա. Վարք Սրբոյն Գրիգորի,
Բ. Լուսաւորութիւն Սրբոյն Գրիգորի և Գ. Լուսաւորու-
թեան նահատակաց: Այս երեք գրուածները մի անյայտ խմբա-
գիր առել միացրել է և իբրև յաւելուած դրել է «Վար-
դապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի»: Սուրբ Գրիգորի վարքը
ընդունւում է իբրև պատմական և նկարագիր ծրագրե-
րի: Լուսաւորութեանը գալով՝ ենթադրւում ընդունուած
է, որ եղելութիւնը ճիշդ է, բայց զարդարուած աւանդու-
թիւններով: Երրորդ մասը, այն է նահատակաց լուսաւորու-
թիւնը, [illegible], [illegible], բոլորովին
երեւում է և առասպել է համարւում: Բայց այս պատմու-
թեանց հաստատուն եղելութիւն, որովհետև Ե. դարի պատ-
մագիրները, Փաւստոս, Խորենացի, Փարպեցի, ոչ միայն
գիտեն այս սուրբերի նահատակութիւնը, այլև յիշում
են նրանց վկայարանները: Ուրեմն երբ կերպ նա-
հատակուած լինելին այս վկայուհիները, որ Ե. դարում
արդէն ծանօթ էին որպէս վկաներ լինելին և վկայարան-
ներ ունէին: Եւ պարզապէս չկայ համաձայնութիւն,
որ նահատակուած կոյսերը եկած և նահատակուած լինին,
քանի որ երկարութեան նոր ծաղկէ գրած ժամանակ-
ներ առաջ աւանդական երեւոյթ էր ամէն երկրում:
[illegible] կերպէ [illegible], որ Ագաթանգեղոս խմբագիրը

շատ զարդարել են այս նահատակութեան նկարագիրը, որանց
հոգիքը եւ յաւելուածներ անելով: Նոյնպէս յաւելուածներ
համարելն պէտք է խմբագրից և Ս. Գրիգորի լուսաւորու-
թեան մէջ: Վանք Գոդոզ և Զմնիր (սուրբ վկաներից) լուսա-
ւորութեան մէջ կան շատ ժամանակաւորութիւններ, որոնք
պատահում են և Ս. Գրիգորի վարդապետների նկարագրի
մէջ, և գրիչներ համեմատելով այս շեշտում Ս. Գրիգորի
լուսաւորութեան հետեւանք կամ Ագաթանգեղոսի խմբա-
գրից օգտուել են յիշեալ լուսաւորութիւնից: Ս. Գրիգորի
վարդապետութեան մասին բանասէրներից շատերն այն
կարծիքին են, որ դա հետագայից չէ:

Ըստ [illegible] Ագաթանգեղոսում շատ [illegible]-
ւութիւններ կան, որոնք հոգեկանի ապացոյց են, որ նրա մէջ
պարփակուած չէ ամէն աւանդութիւնք են առնում, որ յար-
մարութիւնն է պարզ և բնական երեւոյթը զարդարելով ներկ-
այացնի հայերն: Օրինակ, վկայարանների շինութեան
ժամանակ Տրդատ, ըստ Ագաթանգեղոսի, գնում է մասն
առնը, քօշքօրել ծանրագոյն հողին, շալակում է ութ
հազ խողովակ լեռնէր — «ութն մասն առատ, անյայտ, անհետ,
յաղթ, ժանտ, երկայն և այս առատ, մեծամեծ, որոյ
չէր մի ուժեղներ հանար թէև չորս ձեռքեր [illegible] ի ժամ-
ցնէն կայծ շարժէ. այդ առնել անյայտ կողմն հաշուեց
ունէ տարածած իւրեաց խորոյ բնական կայն նէր, որանց-
նէն եկեղեցին ի վկայարան վրանարան»: Ըստ այսմ առա-
ջին Տրդատի հրեշտակութեան ժամանակ էր հարուստ պատ-
մուել, այլ այս պատահականութիւնը հասկանալի հետեւ-
տրէ ենթադրելով, թէ գիրքը գրուած Տրդատի օրերից
շատ յետոյ, երբ նրա հայութիւնն ակնում էր եկեղեցի
պարծուել համ աւուրների տեղի իբրեւ վկայող, վար-
դարուել ու զարդարանութեան համ [illegible]

րանք ունի։ Այսպիսի օրինակ մեծ դեր է կատարել նաև Փարպեցու անդրադարձը գաղափարային և Սահակ Գ. կաթողիկոսի՝ [illegible] թուղթ մատուցանելու առանձնություններից մեջ։ Այս դեպքերին ժամանակակից համ նախկին կարծիքները, [illegible] և [illegible] որ հրաշք չեն կատարում. բայց հետագա ժամանակի պատմիչները կարդարում են այս բնական դեպքերը հրաշքներով։ Այսպիսի գաղափարայնություններով համեմատած են Տրդատի խոզակերպ լինելու պատմությունը, Ս. Գրիգորի չարչարանքները և այլն։

Տրդատի հիվանդությունը բնականների կարծիքով հեղինակը համ խոզակերպ նմանեցրել է [illegible] հիվանդությանը։ Ս. Գրիգորի վիրապ [illegible] ցած իջնելու։ [illegible] համ վիրապ [illegible] արտաքին մասն կարծում են, թե ինչպես [illegible] անցել գուցե և Տրդատ [illegible] է եղել «Խորավ-[illegible]» Տրդատ (համեմատել Խորավ-[illegible], Խորավ-[illegible], [illegible] և այլն), որ և առաջ է գալու իրա խոզակերպ [illegible] անունից։ Բայց Վիրապը համարվում են [illegible] [illegible], ինչպես էր [illegible] [illegible] [illegible], և ոչ թե հոր (գուբ)։

Ագաթանգեղոսի պատմությունը մեծ նշանակություն ունի մեր գրականության մեջ իր պատմական [illegible] գրքի վերլուծություններով, ուսումնասիրելու համար մեր պատմությունը, [illegible] վերագրությունը, [illegible] և [illegible], [illegible] և ժամանակի հայոց [illegible] [illegible], որոնց համար նա անգնահատելի [illegible] աղբյուր է։ Հայոց [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible]

հանդեսներում՝ նոր ծագող [illegible] [illegible] [illegible] լինելու և [illegible] [illegible]։ [illegible] է [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] հեթանոսական հայոց աստվածների մասին։ Ով մի հայերեն գրված այնքան [illegible] չուներ չէ մատենագրության մեջ նախքին (Ե. դարի) [illegible] և ժողովրդական [illegible] ուսումնասիրելու համար՝ որպես Ագաթանգեղոս և Փավստոս, երկու գրված, որոնք պահում են ժողովրդական [illegible] [illegible] և [illegible] գաղափարայնություններով, առասպելներով և [illegible] [illegible] զույգերով։

Պետք է նկատել, որ Ագաթանգեղոսը [illegible] [illegible] մեջ Սահմանի և Փավստոսի լեզուները [illegible] դուծարը։ Նրա լեզուն [illegible], [illegible] Սահմանի նման [illegible] [illegible] և Փավստոսինման [illegible]։ [illegible] [illegible] լեզուով գրված [illegible], որ թեև [illegible] [illegible] [illegible] համ [illegible] [illegible] [illegible], համեմատ [illegible] [illegible] այն [illegible] է [illegible]։ Բայց այս [illegible] [illegible] և օրինակելի [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], որ [illegible] է [illegible] լեզուն։

Ագաթանգեղոսի [illegible] [illegible] մեջ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], որոնցից գրված են [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ագաթանգեղոս։

Բաղանդ Թուղթ։ Ագաթանգեղոսի [illegible] նոր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] գրությամբ «Բաղանդ Թուղթ» [illegible]։ Ագաթանգեղոսի մեջ [illegible], թե Տրդատ

Ս. Գրիգորի հետ մեծ բազմութեամբ գնաց Կոստանդիանոս կայսեր մօտ՝ նրան իր հնազանդութիւնը յայտնելու համար նրա քրիստոնէութիւնն ընդունելու առթիւ և թէ այնտեղ, համբաձայնակով, „յաղթանակին բարեկամութեան և յորդորին Թագա-ւորաց, ի թագաւորական կողմէն հաստատեցաւ", Կոստանդիանոս Տրդատի հետ „առաւել կապին հաւր... կը անշուշտ միջ ի բուն [illegible] ի մէջ թագաւորաց կամեցեալ»: Որչ համարում էին, թէ պատմութեան մէջ յիշուած այս ճանապարհորդութեան „կարգն-եր" հարակից ստորադասան բովանդակութիւնն է, որը նոյն-բէն Ագաթանգեղոս նկ է իր պատմութեան մէջ յաւելուած, մանաւանդ որ իբրև ժամանակակից և Տրդատի քարտուղար՝ նա ոչ միայն կարող էր, այլ նոյն-բան պարտաւոր էր արձանագրել: Բայց մի հոգմ թողնելով որ նոյն-բան Ագաթանգեղոսի գիրք հայոց պարզին ժամանակակից գրուած չէ, այլ ձեւել է Ե. դարի կէսերին մի հեղինակ-ոք անուններին ևս բաւական է համոզուելու համար, թէ այդ գրութիւնը մի հոգևոր հեղինակ է, [illegible] կարուծա-բաղդրուած միայնակ գրքում: Նրա լեզուն արդէն դարերի միջև անցած զանազան հայերէն թարգ-մանիչների և արաբերէն բառերի գործածութիւնը, պատմական և ժամանակագրական սխալներ անճշտութիւններ, անծանօթ երկրների յիշատակութիւններ ցոյց են տալիս, որ հեղինակը որքան մարդ է եղած, որ ապրելով է եղել Կիլիկիայում, որտեղ միայն կարող էր ծանօթանալ պատմական և ժողովուրդի մէջ գործածական դարձած ֆրանկերէն բառերին:

Այս հեղինակն անոյ անծանօթ հեղինակի գրուածն այն է, որ հայոց կաթողիկոսն իբրև իրան հպատակ ծանօթ Հռոմայ պապին, որովհետև պատմում է, իբր թէ Սեղբեստրոս

պապը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին տուել է գերաւորութիւն բոլոր արևելեան հայրապետների վրայ. իսկ Լուսաւորիչը իր կողմից ընդունում է նրա գերիշխանութիւնը: Երբ այս նենգ թուղթը շարագրուած է հայոց և կաթոլիկներիս մէջ միութեան խնդրի արծարծման ժամանակ (Կիլիկեան թագաւորութեան միջոցին) մի լատինամոլ հայի ձեռքով հայերէն լատիներէն չէ եղած, որ պահանջած է Ագաթանգեղոսի բարձր վաւերական անուամբ ընդունելի դարձնել այս թուղթը և նրա միջոցով համոզել հայերին ընդունելու Հռոմի պապի գերիշխանութիւնը, ինչպէս իբր թէ ընդունել է նոյն-բէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Բանասիրութիւնն այսօր միաձայն մերժում է այս թղթի հարազատութիւնը, բայց ընդունում է, գոնէ անհերքելի համարում, որ Կոստանդիանոս և Տրդատ մէջ կապերէտ լինի կայացած, բայց այս կարգին իմաստը միայն կարծեցեալ համաձայնէ՛ հաւանական և ոչ իրօնական: Ենթադրում են, թէ այս կարգին, եթէ յիրաւի կայացել է կայացած լինի 312 թուին, համ Տրդատի միջևեան ներկայութեամբ համ նրա պատգամաւորի ձեռքով: Իսկ Ս. Գրիգորի Հռոմ ուղևորութեան չէ ընդունում այժմ:

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը մինչև այժմ հաստրէն հինգ <u>տպագրութիւն</u> է ունեցել, որոնցից առաջինը եղել է Կ. Պոլսում 1709-ին և պարունակում է Դաշանց Թուղթը:

Տպագրութիւններից մէջ ամենալաւն է „Սոփերք Հայոց" Միխիթարեան տպագրութիւնը, որ կազմուած է բազմաթիւ ձեռագրերի բաղդատութեամբ, պարունակում է ձեռագրերի բոլոր տարբերութիւններն և ունի մանրամասն յառաջաբան Ագաթանգեղոսի ձեռագրերի

ծառի։ Բայց յունարէն իր թարգմանութիւնը՝ նաև նոր թարգմանութիւններ իտալերէն, ֆրանսերէն (երկու անգամ) (Վերջինս Լանգլուայի „Հայ պատմագրաց ժողովածուի"-ում), և ռամկական լատիներէն և գերմաներէն։

Մատենագրութիւն։ Ագաթանգեղոսի ճառին նաև բազմաթիւ ձեռագրութիւններ, ընդարձակ և համառօտ։ Մեծերը հարևորներն են - Գուտշմիդ, „Ագաթանգեղոս" (գերմաներէն). Գ. Թումայեան, „Ագաթանգեղոս և Հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնը Ե. դարում" (ֆրանսերէն). Հ. Բ. Սարգիսեան, „Ագաթանգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքը", Վենետիկ, 1890. Հ. Յ. Տաշեան, „Ագաթանգեղոս առ Զենոբայ ասորի [illegible] և ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց", Վիեննա, 1891։ Նոյն, „Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի"։ Ղրաքեան օրինակի հրատարակութեան վերջում ուսումնասիրութիւն 1905 (ռուսերէն)։

128. Փաւստոս Բուզանդ։

Այնուհետև, որպէս յաջորդ է Ագաթանգեղոսի պատմութեան՝ մի այլ եկեղեցական-իրողական անցքերի նկարագրութեան աւանդուած է մի ուրիշ պատմական գործով, որ կոչւում է Փաւստոս Բուզանդական պատմութիւն կամ Փաւստոս Բուզանդի անուամբ։ Այս պատմութիւնը բաղկացած է 4 դպրութիւններից կամ ճառերից, որոնք կոչւում են Գ, Դ, Ե և Զ դպրութիւններ, առանց սկսեալ Ա և Բ. դպրութիւնների։ Նա բովանդակում Հայոց պատմութիւնը սկսած Տրդատ որդի Խոսրով Կոտակից, մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումն, այսինքն 337-384 թուականների համար 47 տարուայ պատմութիւն։

Փաւստոսի պատմութեան ծագման ու ծաւալի, ինչպէս և

եկեղեցւոյ անձնաւորութեան ճառին ակներև եկեղեցական կարծիքներ և հայացքներ են եղել, որոնք յայտնի են դարու, թէ մեր մատենագրութեան մէջ նա մի առանձին, անձի չունենալով դիրք ունի։ Առաջին անգամ նրան յիշատակում է Ղ. Փարպեցին, Ե. դարի վերջերում, կոչում է նրան „երկրորդ" պատմութիւն (առաջին համարելով Ագաթանգեղոսին) և շատ աննպաստ կարծիք է յայտնում նրա մասին։ „Փաւստոսի մէջ, ասում է նա, ոմանք շեղ-շեղ նշաւակներ անյարմար և անվայել բաներ, ուրիշ սոփեստներ ենթադրում, թէ այդ գիրքը, իր անպատշաճութիւններով, չէ հարող պարզապէս Բիւզանդիայում ուսում առած Փաւստոսին։ Եւ ես իմ կարծիքով անհաւանական համարելով այդ՝ կարծում եմ, որ մի յանդուգն և անուսումն բանաբար գրել է՝ ինչ որ կամեցել է... և Փաւստոսի անունով յանձնել է վարդապետի իր անձն ու յանդգնութիւնը։ Որոնք էլ կան յունաց, բայց ծանուցանէ ասորոց մէջ այնպիսի եղծումներ, ըղձեր և յանդուգն ճառերի, որոնք անհիր անպիտան բաներ գրելն և տառերն գրելն ծառայեցնել գործածներ մէջ"։ - Խորենացին օգտւում է նաև Փաւստոսից, բայց անունն չէ յիշատակում, երբ նրա համար, որ նա էլ Փարպեցու նման հայեացք ունի Փաւստոսի վրայ, ուրիշ և անվայել համարի նրա անունն յիշել իր աղբիւր՝ իր միւս ընտիր աղբիւրների շարքում։ Ուրիշ շատ պատմագիրներ յիշում և երբեմն օգտւում են Փաւստոսից, բայց նրա անունը չեն տալիս ու այն գիրքում, որ նա [illegible] է գրուել մասնաւորապէս հարցով, այլ աւելի շատ ժամանակի եկեղեցական [illegible]։ Մի եկեղեցական էր մինչև անգամ երդում է բաժանում այս գրուածքը, մինչ վերագրելով Փաւստոսին, իսկ մեզ Բուզանդինին։ Մանդեան Ն. Փաւստոսի պատմութեան կոչում է „երազական" գիրք, որին նմանւում է օգտուել այն դէպքերում, երբ Փաւստոսի պատ-

մեծ խորհրդաւոր գաղտնիքներ էին։ Նոյնպէս վարուել ուրիշ հեղինակներ։ Հռոմէին անգամ Յ. Գաթրճեան, թէև զգոյշ ներով, համարձակէ պարզելու պատարագի վարքը 1849 թուին, իր Արեւելեան պատմութեան մէջ։ Իսկ արդէն 1883 թուին Փ. [illegible] պատարագի իր պարզաբանութեան առաջաբանում ասում է „Ընհամեմատ [illegible] մեր [illegible] արդարացւոյն պատարագս ող արտաքինի [illegible] վայել հարցին մէջ քննադատ [illegible]"։ Հեղինակի պատարագի յառաջ [illegible] քարոզչական և [illegible], հավատաց ծայրայեղութեան համար։

Նախկին [illegible] քննադատութեան մէջ շատ անգամներ ենք յարուցել այս գործածքի վերաբերութեամբ [illegible] է հասել պատարագի պատմութիւնը մեր ձեռքին [illegible]. ով է նրա հեղինակը, ինչ ազգից. ինչ [illegible] է գրել իր պատմութիւնը։

Պատարագի պատմութեան ամբողջութեան համար [illegible] դրութեան մասին ենք պարզել հարցերը։ Հին [illegible] ժամանակներս այս հարցի մասին գրել են Ե. Մ. և այլ [illegible]։ Երկուսն էլ այն հարցին են յայտնել, թէ մեր ձեռքին հասած Փ-ի պատմութիւնը [illegible] թերի է։ Այս հարցին հիմնուած են այն հանգամանքի վրայ, որ գրիչը, ինչպէս [illegible], ակնարկում Փ. գլուխեան, որ ենթադրել է [illegible] ուրեմն էին են և Հ. ու Ք. գլուխները, որոնք այժմ չկան [illegible]։ Իսկ Հ. [illegible], յիշելով որ թէկուզ [illegible] Ս. Գրիգոր և Սանահնեցիք մէջը Արդար պատմութիւնը „ի չկան այլոց գրեանն", [illegible], թէ մեզ ի [illegible] պատմութեան [illegible] համար. [illegible] ինչ մեր պատմութիւն որոնք [illegible], և է ինչ որոնելին է. իսկ որ մեզ ինչ էն այնքան այլոց գրի գրեան"։ Եթէ „ի չկան այլոց" գրուածներ թէև

առաջ եկաւ ու Սանահնեցիք մէջը Ս. Գրիգոր և Արդար պատմութիւններն են այս ուրեմն, հեղինակի վկայութեամբ [illegible] մէջ կերպէ [illegible] այդ [illegible] առաջ և [illegible] ները։ Կարծիք հայ-այն պատմութիւնը, որ մեր չունէ հասած և ակնարկում Արդարի և [illegible] ծածուկ։ Իսկ առաջինը [illegible]։ Ուրեմն, յիշեալ [illegible] հարցերով, այս առաջին, [illegible] պարզ հայոց պատմութիւնը մէջը Սանահնեցի ժամանակ և կերպէ [illegible] երկու մաս, որոնք կերպէ հանգիստ պատարագի Հ և Ք. գլուխները։

Պրոֆ. Ն. Մառը մի կայծ է առաջ գցել՝ կարծում է, թէ պատարագի պատմութեան Հ. գլուխները կարելի է համարել Աթենքի պատմութեան [illegible] գրուած Հ. գլուխներից, որի հեղինակը յայտնի չէր և որ [illegible] մեր [illegible] [illegible] մեր պատարագների։

Սակայն այս, չար [illegible] ուրիշ [illegible] հարցն ուրիշ փաստեր։ Կայ այն, որ ինչ հեղինակը [illegible] մէջ, մի կողմ անգամ պարզ ասում է, որ իր գիրքը չորս [illegible] հասած և ակնարկում Արդարի որդի [illegible] և [illegible], և որ այս չորս գլուխ համար [illegible] է չորս [illegible] (գլուխներ)։ Ուրեմն հեղինակի [illegible] թէ գլուխների թիւը և թէ ժամանակ նոյնն է՝ ինչ որ մեզ [illegible] ունին։ Յետոյ Փ. գլուխեան [illegible] հեղինակը „[illegible]" բառը, որով հեղինակը [illegible] է այն [illegible], որ Գ. գլուխները պատարագի պատմութեան [illegible]։ [illegible] Ջ. [illegible] մի [illegible] պատարագը-Ս. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Աթենքի... [illegible]

կցոր լուսոյ, եւ իսկոյն այնպէս բարերեւոյն դիպարանցին եւ հորձանումն, որ երեւելով մարգարէին տեսողն հասար իմերոյ էր, զմի ակզբն Աստուածութեան զէտին բարձին- արբէք, արբեցէք եւ հորդեցէք եւ այսպէս հասարակեցէք" (Փարպ. ծե.): Այս հարուածը երեկոյ՝ Փարպեցին նշանակում է եւ դէպ-ուղիղ գրելով ի կատարածութեան երկրորդում Տեառն ինքնագրաւականութեան": Բայց անհուն փառաւորեալ կատարութիւն՝ այս խօսքը բառացի գիտում էր երրորդ դիրութեան գաւանութիւն զիտում: Առ նշանակում է, որ մեր Ի. գլուխը կոչումն՝ Փարպեցին ծանուցում էր իբրեւ երկրորդ գլուխը, ուրեմն եւ մեր Փ. գլուխն նրա ծանօթեան համարվում էր առաջին գլուխը: Այնպէս որ այս փոփոխութեամբ՝ նախորդ ապացոյցներին, թէ Ե. գլուխ վերջերում փառաւոր կատարութիւն նոյն ամբողջն է ունենք՝ ինչ որ ունի մեր չորրորդ հատուած չորրոգրիչերում, ուրեմն եւ յորդում Ը եւ Թ. գլուխներից մասին խօսել չէ կարող մեզ:

Այս այնպէս լինելով՝ մնում է բացատրել, թէ ինչու Իղինակը, Փ. գլխում եւ ըստ իր կատարութիւնը ինչպէս էր հասկանալ նրա խօսքը, թէ" ինչ մեր կատարութիւն, որ առաջին է, եւ ինչ որ վերջին է":

„Փ. գլուխներ" հոգուն մի բարին է բացատրում. Իղինակը, նկարելով որ իրանից առաջ եղել են երկու մեծ գրականներ, մէկ Թադէոս առաքեալը եւ Առաջաւորը Վարդ եւ մեծ Արիստակ եւ Ս. Գրիգորին (Լուսաւորչին) իր աշակերտութիւնը չէ երրորդ կատարութիւն չար հերթի: Այսպէս կարդալ եւ Զ. Փարպեցին, որ առա կատարութիւնը հոգում Լուսաւորչինը, երրորդ է նոյն փառաւորութիւնը, իսկ իր կատարութիւնը հոգում է երրորդ:

Իսկ Է. գլխում եղած փոփոխութիւնը, Թէ" ինչ մեր կա-

տարութիւն որ առաջին է, եւ ինչ որ վերջին է" առ այժմ կամփոփուած է բացատրել: Կարծեմ թէ, թէ այդ ձեւով, ինչպէս եւ խորհրդաւորութեան բուն հեղինակները չեն, այլ երրորդ խմբագրողներ. բայց այս հարցերը դեռ կարօտ է պարզութեան: [Այնպէս զանազան ենթադրութիւններ կան, թէ Թ. գլուխ հեղինակին չէ պատկանում, այլ յետագայ յաւելուած է. բայց երրորդ պարզաբանութիւններ համոզիչ չեն:]

Արդէն նկատում, որ մեր այժմեան ունեցած բնագրերում կան պակասորդներ կամ յաւելուածներ չկան, ինքնագրական բնագրի համեմատութեամբ:

Բայց այժմ մի հարցերը, թէ ով է այս կատարութեան հեղինակը, ինչ ազգից է, ինչ լեզուով եւ երբ է գրել իր կատարութիւնը, - որոնք անխուսափելի կերպով յաղուած են մտածողներ հետ:

Նոյն են կարծողներ, որ հեղինակը հայ է, բայց գրել է յունարէն Ի. դարում, կամ հայ է եւ գրել Ե. դարի սկզբներում, կամ յոյն է եւ գրել Ի. դարում նոյն: Վերջին կարծիքը առել հոգեւորականներ ունեցան, քանի որ փառաւոր կատարութեան մէջ մի քանի յունարէն կան, որոնք չար երեւոյթին պատասխանում են այդ ենթադրութեանց: Այնպէս՝ գրքի վրայ մակագրուած է փառաւոր Քրիստոնեայի: Փառաւոր անունը հայերէն չէ, այլ յունական լատիներէն (նշանակում է բարեպաշտ, բարեկարգ). իսկ Քրիստոնեայ բառը յոյժ է պակաս հեղինակի ծննդավայրը: Գրքի մէջ մի քանի անգամ հանդէս է գալիս Թփառաւոր եպիսկոպոս, որ առաջացած է չեռնայրել մեծ Երանական, որոնց նշանակում է աւետարանների վրայ գրչագիր, որը կարգադրել է եղել եւ մանկավարժ է նրա յաջորդարութեան: Այս փառաւոր եպիսկոպոսը ունենէ մի եղբայր.

Հոռոմոս անունով, և որոնք էին „այծաւ հոռոմ": Բանաքնները կարծում են, թէ գրիչ Ներսէսից Փաւստոսի ցանկացել և այս „հոռոմ" Փաւստոսի եղբայրացրած նոյնացը չէր լինի: Միքայէլի հանգամանքն կարծես ոյժ էնթադրացս կարծիքին: Փ. Կյուրեղեան վերջում կան հերքել քաղեր. „Հայաստանեայց եկեղեցի կարգ... ժամանակագիր կանոն Փաւստոսեայ Բիւզանդեան ժամանակագիր մէջ պատմագիր, որ էր ժամանակագիր յունաց", որից յայտնապէս երևում է, թէ Փաւստոս Բիւզանդը յոյն է եղել: Կ. Կյուրեղեան կանգի վերջում կան հերքել կարևոր փաստերը.- „Ստորոգ անձնայն պատմութեանց յաղագս բնութենութեան, որք ժամանակ կենսագրեալ ըստ Թէոնայ, որում լաւ համառօտեալ թուով": Այս փաստերից բնականաբար պէտք է հետևեցնել թէ Ներսէսը խոստանում է գրել վերջումը ժամին յիշեցնելով ըստ „լաւն որոնց գրուածոց", բայց գրել վերջում այն պատասխան բան չկայ: Ուստի միայն բանաքններ փորձեցին այս փաստը ուրիշ կերպ մեկնել ասելով թէ այստեղ „իմ ժամին յիշեցնելով պատմողաց պատմութիւններից յետոյ գալիս են լաւ զրոյց": Եւ յիրաւի, Փաւստոս եղբայրայր և Կարապետ Հոռոմոսի ժամին գրուած գլուխներից յետոյ (Կար. Զ.Գ. Ե.Զ.), միջև գրել վերջը կայ լաւն գլուխ: Այս հանգամանքն համարւում է գլխաւոր փաստ Ներսէսի յոյն լինելուն: Չեն պակաս են նաև միջնակ դիպուածներ, թէ Ներսէսից վարժանում է հայոց ազգը, թագաւորներին, մ. խաբէնայից զօր տարբեր և անհատական բաներ պատում, հայոց աշխարհն ու թագաւորներ կոչում է երրորդ դէմքի յոգնակի: Աշխարհն հայոց, թագաւորն հայոց", բայց յունաց ժամին խօսելիս գրում է „մեծ թագաւորն յունաց մեծ աթենացւոց կողմը": Այս հանգամանքները համարւ-

են կողմնակի ապացոյց Ներսէսի յոյն լինելուն, որովհետև որանց մէջ նկատւում են անտեղեկութիւն հայոց գործերին, հայաստանցութեան և յունարանութեան:

Հակառակ համոզմունքով Ներսէսի յոյն լինելը և Բիւզանդաւ մասում լինելն բանասէրները ընդհանրապէս ընդունում են, որ նա գրել է իր պատմութիւնը յունարէն լեզուով 386–391 թուականների մէջ, և թէ Ե. դարում նրա պատմութիւնը թարգմանուել է հայերէն ամբողջ թարգմանիչներից մէկի ձեռքով: Այս տեսակէտը պաշտպանել են գերմանացի գիտնականները, մանաւանդ Հ. Փ. Գարբեանեանց (Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց), Ե. Մ. („Փաւստոս Բիւզանդ"): Հ. Ք. Սարգիսեան („Հայաստանծեղուս") և Ղ. Փարպեցեան իր քննական պատմութեան մէջ հայոց:

Սակայն Փաւստոսի պատմութեան, նրա ոճի, լեզուի և պատմական դէպքերի ժամանակի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերոյիշեալ կարծիքը անհիմն է, և մէջ բերած փաստերը ոչ հիմնաւոր: Գիրքը փաստը՝ „Ստորոգ անձնայն պատմութեանց..." խօսքեր, որոնք վերոյիշեալ մեկնութիւններ են տուել: Բայց այդ մեկնութիւնը բնական և ոչ արդարանում ոչ լեզուով, ոչ ժամանակագրութեամբ և ոչ ուրիշ հանգամանքներով: Ընդունելի է նաև, որ Ներսէսից „լաւն" բառը գլուխ բառի նշանակութեամբ երբեք չէ գործածուած: Վերջապէս չէ կարելի թուրք, որ Ներսէսը, խոստանալով իր ժամին յիշեցնելով ըստ՝ այդ յիշեցնութիւնները բերել համեմատ ամբողջական լոռեցու, և այդ կարգով յիշեցնութիւնները ոչ թէ կրկնէր միայն, այլ գրել պատմական ժամանակում, պատահական ձևերով ընդ իրան ուրիշ անցքերի թուով: Ընդունելի է նաև, որ գրել մէջ Ներսէսից իր ժամին խօ-

ներին մեջ գործ է ածում առավելն չէ մի «[illegible] հրա-
[illegible] «[illegible]» [illegible]
«[illegible]», «մեծ [illegible] կարծմունքն [illegible]»
«[illegible] մի ի մեջի մերոյ կարծմունքն [illegible]
մի [illegible]»: Նմ-ըն Փաւստոսի եղանակության մասին
բառերն հեղինակը մեջ երբեմն է գործածում [illegible]
[illegible] եղանակության, որում ունում էր Փաւստոսու-[illegible]
նը ժամանակի Փաւստոսի եղանակության: «[illegible]
և Ագաթանգեղոս, երկուսն Թարգմանության [illegible], մի
և հայոց նորա [illegible] (այսինքն Փաւստոսի և [illegible]
[illegible]) և այլն: Եվ եթե մտածենք գրելու հետ, թե [illegible]
[illegible] (գրողը) այս-ինչ ժամանակ [illegible]:
Այս և ուրիշ [illegible] կարելի է [illegible]
[illegible] որ «[illegible]»-ին [illegible]
[illegible] է և թե [illegible] անհնարին [illegible]
[illegible] հեղինակն ու [illegible] Փաւստոսի եղանակություն:

Երբ մեկն անգամ [illegible] այս [illegible]
[illegible], որ կարծմունքն հեղինակը գրիլ
[illegible] Փաւստոսի եղանակության է, ուրիշ [illegible]
[illegible]: Այս Փաւստոսի եղանակության [illegible]
[illegible] առավելն անգամ [illegible]
[illegible] ժամանակի և [illegible] «[illegible]
եղանակությու», որին, [illegible]
[illegible]
[illegible]: Որը այս «[illegible]» [illegible]
համար, պետք է ենթադրել, որ Փաւստոսի այս ժամա-
[illegible] 384 թ. գոնե պետք է լինէր [illegible] 75 տարեկան, [illegible]
[illegible] 389–392 թվական-
[illegible] գրելիս, [illegible] 100 տարեկան [illegible]
[illegible] լինէր [illegible]
[illegible], որ անհնարին է:

Գրելով Գ. [illegible] մերժում գտնում բառին, թե Փաւստոս
Բիւզանդ «էր ժամանակագիր յունաց» չէ [illegible] հարևորու-
թյուն, քանի որ մինչև բառում [illegible] է և այս [illegible],
թե նա «էր ժամանակագիր մեծ կարծմանց»: [illegible],
որ այս բառերը չեն [illegible] Փաւստոս Բիւզանդին (որով-
հետև նա չէր գրի իր մասին, թե ինչ մեծ կարծմանց էր), այլ
[illegible] է [illegible], որովհետև չէ հարց [illegible]
համառոտել հեղինակի [illegible], քանի որ [illegible] թե ով
և երբ է գրել այս ժամանակը:

[illegible] այն կարծիքները, թե հեղինակը հայ է, [illegible]
[illegible] է [illegible], [illegible] հայերենի և
[illegible] անհնարություն, և պետք է [illegible]
[illegible]: Երբ հեղինակը գրում է «[illegible] հայոց,
Թարգմանչին հայոց» [illegible] մեջ և [illegible],
-մի [illegible], որ [illegible] հայ է և հայերեն է գրել:
[illegible] ժամանակի [illegible] է [illegible] և ուրիշ [illegible]
Երբ նա գրում է մեծ Թարգմանչն յունաց, մեծ [illegible]
[illegible] (եթե անգամ) նա [illegible] գործ է ածում
«մեծ» [illegible] հայոց Թարգմանչին և [illegible] մասին:
[illegible], որ երբ յունաց [illegible] և [illegible] «մեծ»
[illegible] է հայոց Թարգմանչին և [illegible]
[illegible] այս [illegible] է [illegible]
[illegible]:

Երբ [illegible] է նա հայոց [illegible] և Թարգմանչի-
[illegible] հայերեն [illegible] չէ, այլ [illegible]
է. [illegible] [illegible]: [illegible] մի [illegible]
[illegible] բառեր չէ [illegible] հայ [illegible] և Թարգմա-
նիչների մասին [illegible]: [illegible] մեջ [illegible]
[illegible], թե [illegible] հայերեն է [illegible]
[illegible], այն այն, որ նա [illegible] է մեր [illegible] և

թագաւորների պաշտամունքների վրայ: Եթէ Ներսէսը գէշ-
ները քրիստոնեայ վարքերը է պարտում՝ գալը հարցն է, որոնց
լինել նրա անկեղծութեան, բայց ոչ օտարազգի լինելու,
ծանուցանել որ Ներքայումն թագաւորութեան սուրբերի
դէպքերում արտադրուած է համարում ոչ թէ Փաւստոսին, այլ
քրիստոնեային:

Հայերից մեծերգեանում էր, որ անհրաժեշտ և սրբակենցաղ
հարցերները, թէ Փաւստոսի պարտութեան Ներսէսին օտա-
րազգի, յարգեալը յոյն, գրի ձգ յոյնում Փաւստոս Բիւզա-
նդացի է: Ուրեմն գրի վերնագիրը - "Փաւստոս Բիւզան-
դացի", որի ձայնը դէպի յոյնը հնչել է:

Փաւստոսին հայ համարող բանասէրները (Բերբերեան,
Գաթրճեան, Իրանց հարցերը հիմնում էին պարտութեան
մի փոքրի վրայ. «եւ ընդորոյ յոհնի այդի Խորենայ Սահա-
կ ունենալ» որոց հերքելում էին, որ Ներսէսը Սահակունեաց
յոհնից է, ուրեմն հայ: Սակայն մերոյ բառը ազգակցու-
թեան հերքելն է. բացական ընտրութեան տէրոց, ինչպէս
պարտում է մի յետագրի ձգ, այնպէս որ այս փաստը բնա-
կան ոչինչ ապա: Սակայն Գաթրճեան, որ անհերքելի է
իրան ոչնչացու: Սակայն Գաթրճեան, որ անունը ծոյն է
թէ բնակութեան պարզ է պատճառ, որ Ներսէսից հայ հող-
ում ծնուած ու մեծացած, հայ զաղափարների պրոպագանդ
անձնաւորութիւն է:

Այս պարտութեան ծանրածանր ուսումնասիրութիւնը
մեզ շատ նորանոր փաստեր է մատակարարում, որոնցից մեր
վրայ հարցը եւ հաստատ ասել, որ այս պարտութեան հեղի-
նակը հայ է. Դ.Ե.Զ. Ե. դարի երկրորդ կէսի անձներից մէկն
լինում:

Այս փաստերը հարկ է բաժանել մեկ գլխաւոր. ա. ազ-
գային-ժողովրդական անհրաժեշտութիւնները. բ. մտածողա-
կան ու պարտմական յարգանքութիւնները. գ. պարտութեան
կազմական ու պարտմական յարգանքութիւնները.

վիպական բնագրութիւնը. ե. ազգային ոգու արտայայտու-
թիւնը և Զ. լեզուն:

Ա.- Ներսէսը իր պատմութիւնը սկսում է խոսրով կոտա-
կից և Տիրանի հակառակորդ և շարունակում պատմել,
թէ ինչպէս այսպէս է սկսում. որովհետև, ասում է, "ի կար-
գութեան Թադէոսի առաքելոյ մինչև ի կատարումն վարդա-
պետութեանն Գրիգորի, և առաքելական Սանատրուկի արքա-
յին մինչև սպանման ինքնակալ հաւատոյ արքային Տրդա-
տայ՝ այն ամենայն ի յառաջ այլոյն գրեցան": Արդէն հեղ-
ինակն յայտնի սոյն է փաստ, որ իր ժամանակ արդէն գոյու-
թիւն ունէին առաքելական Սանատրուկ թագաւորի
ու Թադէոս առաքեալի և ապա Լուսաւորչութեան ընդու-
նած Տրդատ ու Գրիգորի պատմութիւնները, այսինքն այն
գրուածները, որոնք այժմ էլ մեր ձեռքին կան և հայտնի
են առաջին վիպական Թադէոսի առաքելոյն,
և երկրորդ՝ Ագաթանգեղոսի պատմութիւն: Որ յիշուածները
ունէին ունեցել է իր ձեռքում այս գրուածները, երևում
է նրանից, որ առաջինը (վկայաբանութիւնը) Սանատրու-
կին կոչում է առաքելական, բայց հայոց հակառակորդա-
կան աթոռը մի կարճ անգամ կոչում է աթոռ համեմա-
տած արքայն Թադէոսի, ինչպէս կոչում է և Փաւստոսի պար-
մութիւնը: Իսկ երկրորդ, այնէ Ագաթանգեղոսի Ներսէսից
գիրը պատմական պեղերում այնպէս փաստութիւններ է ա-
նում, որ եթէ նրանց մեզանից հասանելի ամբողջ Ագա-
թանգեղոսը համառօտ չէ գ.- խոսրովի ազգանութիւնը Տէրտ-
ի յետոյ մինչև Տրդատի հաւատակցութեան եւր պատ-
մական: Բայց նրանից փաստոսի պատմութեան Ներսէսից
շատ գէշ բառ այլ կարծուածներ է անում Ագաթանգեղոսից.
ուրեմն օգտուել է Ագաթանգեղոսի հայերէն խմբագրութի-
ւնից, որ կատարուած է Ե. դարի կիսակալում: Բացի ա-

գրութիւնը երևում է նոյնպէս, որ հեղինակը օգտուել է նաև
հին ուրիշ պատմութիւնից, որից համառօտ քաղուածքներ-
րով արտագրել է մի քանի ընդարձակ հատուած, որ-
պէս հիւրին նշանագրել Ս. Մեսրոպի վարքը Կորիւնից գրւ-
րը գտնելուց յետոյ։ Այս հատուածը հեղինակը յարմարեց-
րել է Ս. Յակոբին, երբ նա քննում է Արարատը, պատմե-
լուն սկսելուց յետոյ։
Հեղինակը յանձնի հատուածներ է բերում Ս. Գրքից, ո-
րոնք բոլորը բառացի մէջ են Ս. Գրքի հայերէն թարգմա-
նութեան հետ։ Նկարագրում են նոյնպէս բառացի փոխառու-
թիւններ Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգ-
մանութիւնից, Ս. Բարսեղի պատարագամատոյցի հայերէն
թարգմանութիւնից և հայոց ժամագրքից։ Որովհետև վերոյի-
շեալ գրուածները հեղինակուած և թարգմանուած են Ե. դա-
րի առաջին կիսում և հանդէս են միայն այդ դարի կիսա-
վարը (Խորենի և Եզնաթանգեղոս), ուստի պէտք է ենթադրել,
թէ Փաւստոսի պատմութիւնը գրուած է ոչ առաջ քան Ե.
դարի երկրորդ կէսի սկզբները։
Դ. Այս եզրակացութեան հաստատութիւն է տալիս այն
հանգամանքը, որ Փաւստոսի պատմութեան մէջ միջնորդ-
ված մեծ անճշտութիւններ են լինում Ե. դարի հայոց
դէպքերի վրայ — Արշակունեաց թագաւորութեան քաղաքա-
կան դէպքերի, ուսուցանողների և ուրիշ պատերազմա-
կան վրայ և այլն։ Այս անճշտութիւնները, երբեմն շատ մեծ, օրինակ
անհեթեթ գուշակութիւն, գրուած են յունական շատերից, սրա
նրա եղբայրական անուն, Ներսէս Մեծի անունը օրինակ
մէջ (Գ. 5. 14. Դ. 15, Ե. 1)։ Այս անճշտութիւնները նոյնպէս հա-
ստատում են, որ Փաւստոսի հեղինակը ժամանակ է Ե. դարի առա-
ջին կէսի դէպքերին և նրանց վրայ մութ անճշտութիւններ
է անում այնպիսի ձևով, որի մէջ միայն հեղինակի պարզութիւն

ընթերցողները յարդարեան գտնեն ձեռնական համեմատու-
թիւն, բայց ոչ միութիւն, թէ ինչը գտնել է այն, որոնց
անհարիւմ է։
Ե. Փաւստոսի պատմութեան ժամանակագրական անճշտու-
թիւնը ցոյց է տալիս, որ հեղինակը ժամանակագրութեան
իր նշանակած անգէտ էր։ Ժամանակակից հեղինակներին մէջ
յիշել է նշանակելի, որ նրա պատմութիւնը դար մէջ ժամա-
նակագրութիւն և յաջորդականութիւն անգէտ է մէջ, որոշա-
ծական դէպքերը նրանց համ գուշ հաւանական-
ներին։ Այսպէս Փաւստոսի պատմութիւնը բաւարարութիւն
չի տալիս այս անհրաժեշտ պահանջներին։ Բերենք օրինակ
Ներսէսի Արշակի պատմութիւնը ըստ Փաւստոսի։ (Կարևոր
առաջ ասենք, որ նրանց պատմական աղբիւրներից յայտնի
է, որ Արշակ թագաւորել է 350—53 թ. Յուլիանոս կայսեր
և Շապուհ Բ-ի ժամանակ, և մահել է 368 թ., Վաղէս կայսեր
և Շապուհի օրով. ուրեմն թագաւորել է ընդամէնը 15-18 տա-
րի)։ Փաւստոսի պատմում է, թէ Ներսէսի պատմութեամբ
է կայսեր կարգը Արշակ թագաւորի (192—303) և Վաղէսի
(364—378) մէջ և հակառակը է նոյնպէս նրանց մէջ այն
պատմելով, որ Արշակ թագաւոր է (Գ. 20. 21. Դ. 1)։ Արշակ
թագաւորելուց յետոյ, չանկարծ է տալիս Ներսէսի
(Դ. 3, 4.) և պարզամտօրէն ուղարկում Վաղէսի մօտ. կայ-
սըը նրա վրայ բարկանալով նրան աքսորում է, և Արշակի
սիրտը առնելու համար արձակում պարսից Գնէլին
և Տիրիթին (Դ. 5. 6)։ Ներսէս Մեծն աքսորում մնում է
9 տարի, մինչև Վաղէսի մահը (Դ. 6. 13)։ Այդ ժամանակներում
է ուղղում դէպքը Տիրիթի և Գնէլի մէջ, որից յետոյ Ար-
շակ ամուսնանում Փառանձեմի հետ (Դ. 15)։ Սրանից
յետոյ Արշակի մի մեծ ժառայութիւն է նախարարներու-
թիւնին յանձնել զօրքը պարսկական մեծերի մօտ և երեք Վաղէսի

համեմատ է ինչպէս շնորհակալութեան Արշակին յիշատակ
դուստրը՝ Փառանձեմի հայր Անդովկ Սիւնին, իր դուստր
գալով՝ արհամարհանքի և անպատուութեան ապաստանեալ-
լու համար, ուստի լսելով Արշակին փախչել գալիս
Շապուհի մօտը (Գ. 20). Շապուհ բարկանում է Արշակի
վրայ, բայց 8 տարի լռում, քանի որ պատերազմը յունաց
հետ շարունակվում էր (Գ. 21): Բայց երբ յունաց և պարսից
մէջ խաղաղութիւն է հաստատվում՝ Շապուհ վրէժխնդրու-
թեան համար պատերազմներ է մղում Արշակի դէմ, որոնք
շարունակվեցին աւելի քան երեսուն տարի (Գ. 21. Դ. 20, 30, 50,
51, 54), որից յետոյ Արշակ անձնատուր է լինում Շապու-
հին և Անյուշ բերդը գցվում:

Այս տեղեկութիւնները ժամանակագրական թուականե-
րածելով՝ գտնում ենք, որ Վաղէ Սերաբի արքան և Վաղէս
ժամանակակիցներ են Արշակայ. ուրեմն և նրան հարկ տալով
հետ կռուել: Սերաբին, իբրև պատմական դրած անձնաւո-
րութիւն, դուրս թողնելով՝ Արշակի թագաւորութեան սկիզբ է
համարել Վաղէսի հետ և պէտք է գտնել, որ Արշակ թագաւո-
րած լինի, թէկուզ նրա առաջին տարում, այսինքն ամե-
նաուշը 364 թուին: Սերաբը վերջացրած ամենից պէտք է
գտնել 378-ից ոչ վաղ (որովհետև այդ տարին մեռաւ Վա-
ղէսը): Ընդունենք թէ հենց նոյն տարում յետ դառնալով Սեր-
բիոն և Վաղէս, Արշակի ամուսնութիւնը Փառանձեմի
հետ և յաղթութիւնը յունաց զօրքերի վրայ (ուրեմն Վաղէս
մեռած պէտք է լինէր ոչ վաղ քան 379 թ.): Որոնցից յետոյ
անցնում է ըստ Փաւստոսի ութ տարի յունաց և պարսից
պատերազմների տարիները - ուրեմն մինչև 386 թուից. այ-
նուհետև գրվում է պատերազմը Շապուհի և Արշակի
մէջ, որ տևում է երեսուն տարուց աւելի, որ հասնում ենք
416-420 թուից: Այսպէս Փաւստոսի այս հաշուով մեռած

պէտք է լինի ոչ առաջ քան 379 թ., այն-ինչ արդէն պարզա-
ցինք յայտնի է, որ նա այդ թուին արդէն սպանուած էր:
Եթէ Փաւստոսի այս հաշուին հետևենք՝ Արշակունեաց թա-
գաւորութեան բաժանումն էլ պէտք է դնէինք ամենավա-
ղը 415-420 թուականը:

Որ Փաւստոսի հերքելու յիրաւի համոզուած է, թէ
Արշակ երեսուն տարուց աւելի է թագաւորել և 80-ական
թուականներում դեռ կենդանի է եղել և պատերազմներ
է մղել Շապուհի դէմ, երևում է հերքելի ուրիշ կողմնակի
տեղեկութիւններից: Նա պատմում է, որ Տիրան (Արշակի նա-
խորդը) կոտորել է տալիս ամբողջ Արծրունեաց տոհմը, ա-
զատվում է միայն մի ծծկեր երեխայ, Շաւասպ անունով,
որին ստնտուները փախցնում են Տայք և այնտեղ թաքց-
նում, և երբ պատանի է դառնում՝ նրան ինքն են
գահին հրաւիրում (Գ. 18): Ուրեմն Տիրանի թագաւո-
րութեան ժամանակը դնելով, ամենահաւանական հաշ-
ւերի համաձայն, 343-350 թուականները՝ գտնում ենք, որ
Շաւասպ մօտ 345 թ. ծծկեր երեխայ էր: Այս Շաւասպը որ-
դին էր Մեհրուժան Արծրունու, որին պատմագիրը կոչում
է «Պետրոսի կատաղեալ ստնտուներից» և որին ստնտու-
ները հանդերձ «եղբայր» են ասում: Որովհետև 345 թուին
ծծկեր եղող Շաւասպը պատանի դառնար, ամուսնա-
նար և որդի ունենար, և այս որդին, Մեհրուժանը, պատանի
դառնալով պատերազմեր Արշակի և պարսից զօրքերի
միասին կռուի մէջ Արշակի դէմ՝ հարկաւոր էր գոնէ 40
տարի, ուրեմն Մեհրուժանի այդ պատերազմութիւնը և Շա-
պուհի կողմն անցնելը պէտք է լինի ոչ առաջ քան 385 թ.,
որից յետոյ Փաւստոսի հաշուով դեռ են ունենում երես-
նամեայ պատերազմներ, որոնց մէջ այնքան մեծ մասնակ-
ցութիւն է ունենում Մեհրուժանը:

Մեհրուժանի այս պարտութիւնների, ժամանակագրութիւնն Մովսէս Խորենացին էն Արշակի պարտութեան ու ժամանակագրութեան քան Փաւստոսի և այլոց էն գրել, որ Արշակի ժամանակագրութեան մէջ որևէ թերութիւն չկայ չար եղծման: Անհնար մեզ գտնել, որ այս ժամանակագրութիւնն և անցքերի յաջորդականութիւնների նորին սխալ են և այլայլուած են միմեանց, այլ, որովհետև աւանդութիւններից է պատմում՝ թէ որ պատմում է Արշակի, Փառանձեմի, Վասակի և Մեհրուժանի մասին, որոնք թէև ժամանակագրութիւններ եղծման չէր կարող այսպիսի ժամանակագրական կարգը առաջներ ասել:]

Բ. Փաւստոսի ամբողջ պատմութիւնը, նրա ոգին առասպելական ճակատագիր են լինում, որոնք գրուած է աւանդութիւններին և ժողովրդական վիպասանութիւնների հիման վրայ: Այս յատկութիւնն երևում է ամբողջ գրքի մէջ և բերեմ այն ապացոյց, որ գիրքը պատմում է պատմութիւնն և պատմական գրուածք լինելուց առաջուց է հեքիաթներ ու առասպելներ հաւաքածու: Թէև օրինակ յետոյ միայն եղր: Յունաց հայերի և Շապուհի մէջ վէճը է ունենում պատերազմ: Արշակ թագաւորը փախուած այստանում է, թէ նրանցից ոչ ինչ օգնութեան չի ստացել: Յոյները արհամարհում էին նրան. իսկ Շապուհ արքայից արքայ նրա օգնութիւնն է խնդրում: Արշակ 400000 զօրքով գնում է յունաց վրայ և տասնչորս որդ զօրքը գաղտնեան սպառում ընկղմել, ընկճել է աննուաճ յունաց զօրքը: Յետոյ գալիս է Շապուհ իր զօրքով և Արշակի գործած քաջութիւնը տեսնելով՝ կամենում է նրան առանձնացնել վարձատրել, նրան իր ազգիկ կնութեամբ տալով և բազմաթիւ հալածներ պարգևելով, որպէսզի պարսկականից նախապատիւ ժամանակաւորութեան

Արշակ մեծ իր հալածներում քնում: Արշակի Փառանձեմ կինը հայոց, Արևին Ճիկուսը, նշանաւոր կտրիճը, որպիսոնում էր իր թագուհի ազգական՝ անհաւ ուժի ձայնով կանգնում է մի խումբ պարսիկ երիտասարդ հայոց նախարարներին, որոնց թւում կար հասարակ ժամկէտան կանանց: Արշակ ետևից ձիւոց մարտում և հանդուրժում էն Արշակին, թէ Շապուհ մերձակոր է նրան պարսկական զանգը և այնտեղ նրան կալանաւորում, և կարիճով էն գալիս փայտի ապտակ Շապուհի խաղաղութիւնը: Արշակ մերձը չունեցող, իր 400000 զօրքով, փախչում հեռանում է Շապուհի բանակից: Շապուհ յետոյ մի խումբ անզգամ կրօնականներ է ուղարկում, յայտնում իր սէրն ու անկեղծութիւնը հրաւիրում պարսկական-բայց Արշակ չանգն չի առնում: Այս առիթով պէտք է ունենում պատերազմ երկուսի մէջ, որ տևում է 30 կամ 34 տարի: Ոչ ոքի ապացուցանելը այս երեսնամեայ պատերազմի պատմութիւնը: Պարսիկները երբեմն Շապուհի, երբեմն ուրիշ զօրավարների և յաճախ Մեհրուժան առաջնորդութեամբ, անթիւ անհամար բազմութիւնով „իբրև աւազ առ ափն ծովու", „որոց ոչ գոյր թիւ", երբեմն նոյնիսկ 4-5 միլիոն զինուորներով, մօտ 20 անգամ յարձակւում են հայոց վրայ. բայց ամէն անգամ չնչին զօրավար սակաւաթիւ զօրքով (հեծելազօրք 10000, հետևակազօրք 120000, սպարապետ 40000) նրանց ջարդ է եղնում, սպարապետ Մուշեղ ամէնը կոտոր, ոչ թողուր ի նոցանէ և ոչ մի, բայց միայն զարագրած ժողովուրդ կոտորած փախչել մեւչը": Այս պատերազմների մէջ հայերը կոտորել են պարսիկներից աւելի քան 30 միլիոն զինուոր: Եւ զարմանալին այն է, որ պարսկական մարդիկ զանում են զոհում, չեն յոգնում, և չեն վհատում, յոգնում, չանհրաժեշտ հայոց նախարարները և ցնծաւթեամբ լինում

Արշակից: Ներկայիս այն է լինում, որ 34 տարի յաղթութեամբ կռուող Արշակը „համար թէ աշխարհս" իր ձեռաց զօրավարի հետ գնում է Շապուհին և յանձնվում քաղաքի չէնքը:

Արշակի հաւատարմութեան ժամանակ ինքնութիւն- ներ հողի և ջրի վրայ Արշակի խոսքերը, թէ պարզ հողի վրայ խոնարհուեց - յայտնեցնի տրամադրութիւն:- Նշանի օրինակներ շատ կան Փաւստոսի մէջ:

Փաւստոսի մէջ նկարվում է նաև ամարդ հուզմունքի հրաշալի դրվագներ: Դրա նկարագրած նշանաւոր- ութիւնների անհատականութիւններ են կատարուած- ները են գրթենք, յաղթէ անձնայ հայրապետը, թագուհի Փառանձեմը, Պապ, Մանուէլ մեծ նկարը: Դրանք օժտուած են գերմարդկային կարողութեամբ, մինչև անգամ մեռնելը են յարություն. դրանց գործողութիւնները հրաշագործելու հանդէսները հիմնվում են: Հրաշական տարրը այնքան յաճախ է կատարուում Փաւստոսի մէջ, որ օրինակներ բերել աւելորդ է:

Առաջանում է հարց, որ ժամանակակից հեղինակը չէր կարող պատմել այսպիսի առասպելներ և հրաշքներ, որոնք իրականութեան չեն կատարուել (հաշտուած նկատառման արդիւնքների ենթադրութիւն, որ հեղինակը գրագէտ մարդ է): Նշանի առասպելներ և անհեթեթներ ազգային հերոսների մասին բանական են և արտածագործվում են ժողովրդի, ժամանակի անուն- ների երևակայութեան մէջ: Բնական չէր հերոսի գնահատա- կան նոյն չարութեամբ հերոսներ արտադրանուն լինելուն է այնպիսի կարծէական համ իրական մի հերոսի դէպքը մի հերոս, առասպելական առանց անհնարին հերոսներ բանալ- կանում, կարգաւորում և հրաշալի բնութիւնն է արտածում: Այդ բոլոր առանձնութիւնների համեմատ օրէնք. բայց իրական առասպելի փորձը համար անշուշտ հարկաւոր

ժամանակաշրջանը և ժողովրդի արտածագործութեան միջա- վայրութիւն: Դրա համար որ այս առասպելական և հրաշալի տարրերը լինում են ամբողջ Փաւստոսի և կազմում են բուն ժողովրդական-վիպասանական ոճով գրուածը անշուշտ պէտք է երևակայել, թէ Փաւստոսի պատմութիւնը անհա- տական և ժամանակակից գործ է, այլ աւելի շատ ժամա- նակագրութիւն, որին հեղինակին մէջ են ձեռք այս ժողովրդա- կան վէպեր:

Այս ժողովրդական վիպական ավանդները Փաւստոսի մէջ կարելի է գտնել մի քանի վիպածը այլ տիպական բովանդա- կութեամբ` Արշակունեաց դար և Մամիկոնեանների: Առաջին մասում մէջ մտնում են դրոյները Արթանես, Յուսիկ, Դանիէլ, Պապի և այլոց մասին, բայց նրա գլխաւոր հերոսն է Ներսէս Մեծը, որի ամբողջ կեանքը, կարգադրութիւնը մինչև մահն այնքան գործնական կատարում, և որի գոր- ծունէութիւնը և կեանքի դրվագները նմանեցրած են ուրիշ երեկի սրբերի կեանքի և գործունէութեան (Լուսաւորիչ, Ս. Բարսեղի, Հովհան Մանդակունի, Փէրհանոսի յաջորդութեան, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի—այս վերջին նմանութիւնը ան- շուշտ արդիւնք է Փաւստոսի հեղինակի գրչի): Արշակու- նեաց դարն վիպասանութեան գլխաւոր հերոսն է Արշակ Բ., որ իր արկածալից կեանքով և եղերական մահով կարա- ռեալ վիպական բնութիւն ունի: Նկարիչը է մանաւանդ փառաւորելի մի վրդով, որ այնքան նմանութիւն ունի Սա- թենիկի վրդովի հետ. երկարաշարք հերոսական պատերազմներ- ը կարևոր է, որոնց մէջ պատկերանում է երկու կարևոր ազգերի մէջ եղած անհաշտ թշնամութիւնը. Արշակաւանի շինութիւն և աւերման վրդով. Հայաստանի հողով և ջրով հմայութիւն անել, որից արտացոլում են ժողովրդի ազգ և հաւատարմութիւն հողը, և վերջապէս Արշակի մահը

Ընդում էր դուքս, որ արևմտեան բեմական և վաղեմութեան գործ
և մեծանշան թատրոնի:

Ռոմանտիկական դրան հերոսները աւելի պայծառ էին.— Արշակուհի, Վահան, Վաչէ, Տիգրան, Տաճատ: Այդպիսի բարբառային գործերը արևմտեան վայելում են ժողովրդի մէջ դեռ միջին մինչ յաղթող ասպարէզ, բազմաթիւ ժամանակ բարեկարգող ազատական, հայրենական, խօսքի, «բնիկ» նկարագրել թատրոնների համար այդպէս ու մնալով: Ինչպէս որ գրել գրքերը մեծ շատ յանկարծ բազմանշան դրամա գրքերին այլև այն նշանաւոր դրամաներին և ազատագրում, որ գրի առնէ և ամենահայեցի բռնկ նախնեաց վարվարութիւնները այնպիսի հանգաման պէտք գործը ստացաւ գրծողների բանաւոր դրամատուրգիայի հեղինակների մէջ պատմութեան, որոնք ամենալայն մէջտեղ մեզ ցուցումը փայլեցումներին նրանց նախնեաց գործերը: Հանգամանքն որպէս Ռոմանտիկական Ե. դարի երկրորդ կիսում ստեղծ մի հայ դրամայի, ինչպէս իր ազգի պարտութիւնը գրի առնել և այս դրաման, ինչպէս պատմութեան կարևոր համար, որ մեծ է արդէն գոյութեան ունեցող ազգայնականութիւնների և նրանց և ուրիշ պատմական անձերն իրենց հայրենի է իր պարտութիւնը:

Ե. Երկրորդ դարի երկրորդ կիսում մարդկանցից այս անձանց հեղինակին մէջ հայ հողերին, ինչպէս ազատել ամբողջ գրեթէ մի դրամայի ոգին — բուռն ազգայնութեան, մինչև ատելութեան հասնող ազգային պարծենկոտութիւնը, հայ թատրոններին, ազատագրիչներին և զօրականութիւնը, հայոց հրաշագործ անցեալի յաղթութիւնը, հայոց հրաշ պատմութիւնները մինչ վերածնութեան գաղափար որոնք կատարողութիւնները, հայոց թատրոններին ու իշխաններին հանգամանքներով, հայոց թատրոններին ու իշխաններին շուայլած որդիները, Հայաստանի ազատագրութեան, հայոց

ազգութիւններին ու գաղափարներին հեռու լինելը, անհաւատ արբեցութեան և անզուսպ բարկութեան դէպի այն անձնաւորութիւնները, որոնք ցուցադրւել են հայ թատրոններին և այն և այն-այլ բոլոր հանգամանքները, որոնք ֆրանսիական կատակերգութեան բնորոշ յատկութիւններն են համարում են, որ այս կատակերգութեան հեղինակը, հայ հոգին բուռն, հայոց հայրենասիրութեամբ և հաւատարիմ որդորումամբ հայ է:

Գ. Չերազեան, ֆրանսիական կատակերգութեան հեղինակի և գրութեան ժամանակի ինչպէս ընդհանուր ճաշակի նպաստում էր նրա լեզուն: Նա այնքան բնական, կենդանի չափերն ու զարդուածքները բուռն հայկական, այնքան որ ընդունի է մեզ իր մտքութեամբ, յիշողութիւններով, որ անհատելի է նրան թարգմանութեան համար: Ցանկանում, որ նրա լեզուն լի է աւելորդութիւններով, ֆրանսիականներով, արուեստականներով և համճարակային զարդարութիւններով, նախապատւութիւնները որպէս կատակերգութեամբ այնու ամենայնիւ նա մեզ աւելի հաւանական է քան Ե. դարի բոլոր դրուածքները: Այս դարդերը բացատրւում էր միայն նրանով, որ նա գրւած է բուն հայկական լեզւով ու ոճով, որ մեզ հարազատ է, մեր ընդունողութեան նախշեր: Մեր մատենագրութեան մէջ չկայ մի ուրիշ գրւած ֆրանսիական պատմական և ընդհանուր լեզուով գրւած, որի մէջ հեղինակի ոգին, լեզուն և կատարելութեան ամեն ասանց ու կայծեան հարուցելով յուզմունքի պէս է թափվում, և իր կիրթութիւններով, բանաւոր յարմարութիւններով և անձնաւորութիւններով մեզ ոչ թէ զարմացնում և զուարճացնում է, այլ ընդհակառակը ոգևորում և զմայլեցնում: Նա անհատն է յուզմունքութիւններից, և չէ կարելի ենթադրել այնպիսի մի բնագրից թարգմանութեամբ մեզ տալ ֆրանսիական կատակերգութիւնը: Նրա մէջ չէ նկարւում ամեն դարադրութեան, կարեւոր մտածում խօսքի չէ, որ պէտք է լինէր այն դէպքում երբ հեղինակը այդ

առաջ ունենար իր լեզուի ապագայությունը հաշվառելու յուրա-
կան բնագիրը: Հայերեն ամեն բառ ընդունում է անմիջապես
հեղինակի սրտից, և այնքան հայ հեղինակի, որի բառն զգա-
մունքները և անկուսակ երևակայությունը հուզականացր և յարմարու-
գույն են բարձում բառեր և արտեղծում են բնորոշ ոճ: Այնպես
որ երբ ուրիշ ազգայիներ էլ գիտեին Փավստոսի միայն լե-
զուն բավական էր ազգայնացնելու, թե այս պատմությունը անչ-
բնակցա հայերեն լեզուով և հայի ցեղով է գրված, ուրեմն
Ե. դարում՝ երբ միայն հնարավորություն կար հայերեն լեզուով
գրելու:

Բոլոր վերոհիշյալ հանգամանքները մեզ համոզում են հե-
տևել եզրակացության - Ե. դարի երկրորդ կեսի սկզբներում
մի հայ հեղինակ (գուցե մեկը Ս. Մեսրոպի աշակերտներից, որոնց
առաջին գրվածքներն են ստեղծագործել), թերևս որևէ եկեղե-
ցական առաջնորդությամբ, գրել է՝ վիպական պատմությունն ի-
րև աղբյուր օգտվելով հայոց մեջ արդեն գոյություն ունեցող
գրվածքներից և ժողովրդական վիպասանություն-
ներից և ավանդություններից: Բայց ժամանակի ավանդություն-
համաձայն, առանց գրքի յաջողությունը ապահովել կամ իր ա-
նուան փառքը ձգտելու իր անունը և իր գրվածքը վերա-
գրել է հռոմ Փավստոս Բուզանդացուն, որի անունը, հերև
ւեցն Ներսեսի ժամանակակից ու գործակից և ծերունի յոյ-
եպիսկոպոսի՝ այս հեղինակի կարծիքով պետք է յարգանք ներշն-
չեր ընթերցողին և վստահություն դեպի իր պատմության:
Այսպես են վարվել շատերը, ինչպես Մար-Աբաս, Խորե-
նացի, Ագաթանգեղոս, Զենոբ Գլակի հեղինակները: Ուստի և
նա արթնել փորձում Փավստոսին գովելու և «ժամանակա-
գիր մեծ պատմագիր» «ժամանակագիր յունաց» կոչելու, որ-
պեսի իր հայ լինելը թաքցնել և գրքի արժեքը բարձրացնել:
Փավստոսի պատմությունը ինչպես մեզ ավանդվել, իր ժամա-

նակներից ի վեր նկարված է եղել հերև մի պարզիրնակ գիրք,
և այնքան յարգություններով որոնք յարում են միայն նրան և
չեն պատահում ուրիշ հեղինակների մոտ: Ււ յիրավի, այս պատմու-
թյունը մի ժողովածու է հեքիաթների և ծայրահեղությունների.
մի կողմից՝ թանկագին պատմական տեղեկություններ ու ճշմարտա-
ություններ, որոնք չեն յարմարում են օտարազգի հեղինակ-
ների տեղեկություններին ու լրացնում են նրանց, և մյուս կողմից՝
պատմության անունով այնպիսի առասպելներ, որոնց ծանոթացած
է հիշել Խորենացու [illegible]. կարծես է առասպելը, այլ և
առասպելաց առասպելը: Երբեմն հեղինակը, եկեղեցական
ոգևով խանդավառ, հրաշքներ է հորինում հրաշքի վրա և երկար
երեսներով քարոզներ ու աղոթքներ արտասանել տալիս զորեղ
անձերին. իսկ ուրիշ անգամ նա նկարագրում է անպարկեշտ տե-
սարաններ, որոնց առաջ պետք է ամոթից կարմրեր մեզանից ամենա-
անամոթ իրոնավոր ընթերցողը: Եվ այս բոլորը՝ միևնույն անձն,
ձևը և ոճը, ճանապարհով: Լեզուն՝ հարուստ, կենդանի, գե-
ղեցիկ, գեղարվեստական, համով ու հոտով, և միևնույն ժամա-
նակ՝ համեմատական ու համառոտական դարձվածներով լի,
բառերի անվերջ կրկնություններով, որոնք ձանձրացնում են
ընթերցողին:- Երևում է, որ հեղինակը չէ ենթարկվում յունական
դպրոցի ազդեցության, չէ սովորել քերթողական արվեստը, որ
այնքան փայլում է Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մեջ. այլ մի
ինքնաբույս ծաղիկ է, հայոց հողից ու ջրից ծնված, ազգային ա-
ռանձնություններով ու հայեցակերպով զարդարված, մի բնություն
որի՝ օժտված պատմելու շնորհքով, որ իր ունեցած բոլոր տե-
ղեկությունները, ծերը թե շատ, պատմական թե հակապատմա-
կան, զեղծարկել է իր պատմության մեջ, առանց ուշադրու-
թյուն դարձնելու անցքերի ներքին կապակցությանը, առանց
ժամանակագրության հետևելու— դեպքերը, որոնք անհրաժեշտ
են որևէ պատմական գրվածքի համար, բայց որոնց անհրաժե-

դութիւնը չէ ծածկուած մեր հեղինակից: Այս յատկութիւններով
Յիրաւի Փաւստոսը իւրօրինակ տեղն է բռնում մեր ժամանակագրու-
թեան մէջ: Առաջին մենք չենք արհամարհում ու վարկաբեկում
նրան՝ ինչպէս արել են մեր հեղինակները. ընդհակառակը՝ իրեն-
ցի հեղինակութիւն ենք գտնում նրա մէջ նա, ինչպէս մի գրական
որ հայերին նման անդրադարձնում է իւր մէջ ոչ թէ մի ա-
նհատի, այլ մի ամբողջ ժողովրդի աշխարհայեացքը, ծաղկե-
նաւորը, առողջութիւնները: Մենք նայում ենք նրա վրայ
ինչպէս մի դասական-իրօնական բանաստեղծութեան վրայ
որի մէջ իրական փաստերի հորինց պատուպաւել է ազգաբրա-
կան, քարեպաշտական, առասպելական զգացմունքների մէջ: Դ. գոր. մի-
ջերում նկարագրուածէ, թէ ինչպէս Շապուհը իւր վրանում, որի
յատակի կէսը բնական, պարսից հողն էր, բաց միւս կէսի վրայ ածած
էր Հայաստանից բերուած հող ու ջուր՝ փորձում էր գերի բռնուած
Արշակի հաւատարմութիւնը. ինչպէս Արշակ պարսկական յատա-
կի վրայ խեղճանում, տրտմանում, աղաչանք պաղատանք էր
անում Շապուհին, բայց հայկական յատակի վրայ գալիս՝ խրոխ-
տանում, զայրանում, յանդգնութիւն ու սպառնալիք թափում
նրա գլխին: Հայրենասիրութիւնը՝ անձնային իրաւունք չու-
նէր էր տեղ բռնել հեքիաթների գրկում. բայց միւսոյն ժամա-
նակ, թողնելով այս պարզական իղձութիւնները, որ նա պա-
րունակում է, որքան թանկագին բանաստեղծութիւն է նա, որը
լայնում է հայ մարդու հայեացքը հայրենիքի և օտարութեան
վրայ: Հայրենի հողի վրայ մարդն անյաղթելի է, այսպէս իւր ա-
ժանապատուութիւնը ծանօթ. օտար հողի վրայ՝ նա ընկնում է,
նուաստ ու մարմնով ընկնում: Մենք նրանից յատկութիւն-
ները Արշակի և Շապուհի մեր նկարագրուած են ընդարձակօրէն
և պատուանշում են քաղաքի պարսկական և հայկական [illegible]-
կան պարբեր: Բայց միւսոյն ժամանակ այս նկարագրութիւն-
ների ու պատկերներիս մենք պարզամում ենք գաղափար չունենք

թէ ինչ փոխադարձ յարաբերութիւններ կէն արեգնուել այս ժամա-
նակ աշխարհի երկու քաղաքական իշխանութիւնների-հոգևորի
և մարմնաւորի մէջ: Ինչ ձգտում ունէին թագաւորները, և որ
կողմն էր ժողովրդի համակրութիւնը: Քահանայապետը, իւրեանց-
կայացուցիչ Ներսէսը, որ թէպէտ շատ հարուստ, բարոյապէս
էլ հզօր՝ իւր իրաւունքն էր համարում պահել հայոց հասարակա-
կան վարք ու բարքն, պատնէշ ազգային գործերի մէջ, դէպ-
վարել թագաւորի գործունէութիւնները, մէջ խօսքով՝ չեզոք բերել
նրան աշխարհական իշխանութիւն: Իսկ թագաւորը, արևելեան
մի իշխան, փառաւոր անցեալի աւանդութիւններով սնուած,
վարժուած միապետական ինքնակալութեան՝ իսկ ընդդիմութիւն
էլ չէր տանէր այս նոր բռնած արդեանքն, որ ձգտում էր [illegible]-
[illegible] իւր ինքնակալ կամքը: Ընդդիմութիւնը աւելի
պարզանում, փորձում է յայտնի կռուի, որի մէջ փոխադարձ
երբեմն մի երբեմն միւս կողմն յաղթութիւն են կրում, մինչև
որ, [illegible] պատմական գործողներ էլ հասնելով, վերջ է դրում
այս ընդհարումների [illegible]— Արշակունեաց թագաւորու-
թեան քաղաքով, և այնուհետև [illegible] հոգևորական իշխա-
նութիւնը:

Այս հինգերորդ գիրքերի [illegible] թողնելով՝ Փաւստոսի
պատմութիւնը շատ [illegible] ընդունելութիւն է գտել [illegible]
ժամանակներ: Մնացէք (մանաւանդ [illegible]) [illegible]
նրա անհեթեթութիւնները իբրև պատմութիւն արհամարհել
են և շատ [illegible] նրա [illegible]. [illegible]
ժամանակի), գտնելով նրա մէջ թանկագին պատմական [illegible]-
նութիւններ՝ այլ են փախել նրա անհեթեթութիւնների վրայ:
Երկու վերաբերմունքն էլ ունի [illegible] են, և [illegible]-
մարդութիւնը [illegible].— Փաւստոսի գիրքը պատմա-
կան գանձ է մեր հին մատենագրութեան մէջ. բայց նրա մէ-
ջ [illegible] են պատմական ու հեքիաթայինը, [illegible]

ու բանաստեղծական։ Նրանից յետոյ է օգտուել պատմութեամբ աղբիւրներից [illegible] զատել այս երկու խառնուած վարքերը և առեն մի վարքը ըստ [illegible] գործ ածել։ Մեր հին ժողովածներից միայն Ս. Խորենացին է համարձակել ծանակել Փաւստոսի այս յարդութիւնը և անողոքաբար, քննադատական ոգութեամբ, օգուտ քաղել նրա գրուածքից՝ իր պատմութեան Գ. գրքի մեծ մասը գրելիս։ Թէպէտ և այս համ այն կէտում չարել է և չափազանցել Խորենացու գնահատութեան համ օգտուելու եղանակին, բայց ոչ հարկեր ուրանալ, որ Խորենացին առաջինն եղել հայոց մէջ, որ ծանակել է Փաւստոսի արժանաւոր ու պատշաճաւոր կողմերը։

Տպագրութիւններ և թարգմանութիւններ: Առաջին անգամ Փաւստոսի պատմութիւնը տպուած է Կ. Պոլսում 1730-ին. երկրորդ անգամ՝ Վենետիկում 1831-ին. երրորդ անգամ Ս. Պետերբուրգում 1883-ին. չորրորդ անգամ՝ դարձեալ Վենետիկում 1889-ին վերջինն համեմատաբար լաւագոյնն է։ Կայ Ֆրանսերէն թարգմանութիւն Ժ. Էմինի յառաջաբանով և զետեղուած Վ. Լանգլուայի Հայ պատմագրաց ժողովածուում Հ. Պարիզում, 1867, և գերմաներէն թարգմանութիւն Լաուէրի, Կէօլն, 1879։

Մատենագրութիւն: Զարբհանալեան, Պատմ. Հայ դպրութեանց. Պատկանեան Библиографический очерк армянской исторической литературы, Պետերբուրգ, 1879։ Ն. Բուզանդացի, "Փաւստոս Բուզանդ և իր պատմութիւն Հայոց", "Բիւնաւոր", Կ., 1887։ Ա. Մ. "Փաւստոս Բուզանդ", Վիեննա, 1890։ Հ. [illegible], Քննական պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1895, նոյն. Հ. Գ. Յ. [illegible], Ուսումնասիրութիւն Փաւստոսի Բուզանդի պատմութեան", Վիեննա, 1896։

Եղիշէ.

Հինգերորդ դարի սկզբում հայոց երկու անզուգական լուսաւորիչները, Ս. Սահակ և Մեսրոպ, հնարելով հայերէն այբուբենը և Ս. Գիրքը թարգմանելով՝ ամրացրին ազգայնութեան երկու զօրաւոր [illegible] և կրօնի, հիմքերը, որոնց երկուսին էլ մեծ վտանգ էին սպառնում սահմանակից քաղաքական մեծ ազգերը, պարսիկները և յոյները, քաղաքական ազդեցութեամբ և արուեստական քաղաքակրթութեամբ։ Հանճարեղ լուսաւորիչները յիշեալ մեծ գործը կատարելով՝ հետեւեալն որ [illegible] աւելի [illegible]։ Նրանք բացին ուսումնարաններ, ստիպեցին և [illegible] աշակերտներ, որոնցից մեծ մասը հոգևոր կոչում ստանալով [illegible] զանազան մասերը [illegible] կրօնք քարոզելու, ազգային լեզուով եկեղեցական արարողութիւնները կատարելու. իսկ փոքր մասը, զուտ մտաւոր զարգացութեամբ աւելի օժտուածները, ուղարկուեցին Եդեսիա, [illegible], Աղեքսանդրիա՝ կատարելագործուելու ուսման մէջ, օտար լեզուներ սովորելու և թարգմանութիւններ անելու, որոնց մեզնում [illegible] և աշխարհական երեւելի հեղինակների բազում [illegible] գանձերին։ Այս աշակերտները, մասամբ իրանց վարդապետներին գործակցելով և մասամբ նրանցից յետոյ անկախաբար՝ [illegible] գործելով՝ հետամուտ եղան պարգեւելու ազգային [illegible] և ինքնուրոյնացնելու, ազգայնացնելու եկեղեցին։ Մենք արդէն ծանօթացանք հայ մատենագրութեան առաջին երախայրիներին, որ են Կորիւն, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, [illegible], Ս. [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] և ուրիշ շատ հեղինակներ

թարգմանութիւնները: Ընդհանրապէս, Ե. դարի երկրորդ կէսը, որը կոչւում է թարգմանչական առաւել զարգացած շրջան, առաւել լայն ընդհանրացումներով, առաւել փիլիսոփայական ոգով դէպի արդիւնքին ու ելեւէջներին: Այս շրջանի ներկայացուցիչներն են պատմագիրներից Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի և Մովսէս Խորենացի — յունական դպրոցի ներկայացուցիչները:

Թարգմանչական այս շրջանի հետ ժողովրդականութեան շրջանումն էր և ազգի կազմակերպման ձեռնարկը, որ դարձեալ հեղինակն էր Ս. Մեսրոպի և Սահակի կազմած յեղափոխութեան: Ե. դարի երկրորդ կէսը մեր գրականութեան մէջ մի նշանաւոր շրջան է կազմում, որ յայտնի է «յունական դպրոցներ» անունով: Մի խումբ, գաղափարէ եղած ազգ, որ այնքան հեղինակութեամբ իր անկախութեան մարզեց կարողութիւններին՝ այժմ չէ կրկնում իր դերը, և իր ապագայութեան, քրիստոնէական դրոշի համար չէ որ բարձրացնում իր գլուխը, այլ Մաշտոցեան դպրութեան մէջ, անհատական հրաշք մէջ է մտնում, որ լաւ ջախջախէ և մշակ կառչէ իր դրօշ՝ համ մտնի և զրկանք ելեւէջների առերումն ու պայքարային փիլիսոփայութեանը իր երկրում:

Այս յանգումն բայց և սրբազան յեղափոխութիւնը, որ յատուկ է երկրում ամեն մի ազգի ամեն մի ժամանակ՝ հասնելով նրանց ու դիւրագ ելնէ երկու մեծ վարդապետներ արժանաւոր աշակերտների ցեղերով: Ողբալով Խորենացին, որ այնչափ բազմաջան վերջով յայտնեց մխիթարութիւն [illegible] «Ձայն հառաչանաց ձեզ ոչ ով կարէ բարբառել..... այս երբ յեր այսր մեր մխիթարութեան այլ ոչ հարցանել ... ի [illegible] յամէնայն կարգաց ... չեն պահպանէ և ի մէջ յանցանաց, ապա եւ ոչ բանից մեր» — այս ժողովում, ասում են, [illegible] յղացել հայրենիքը. այս ժողովին մասնակից էին Եզնիկ, Եղիշէ

հայրն և ուսուցում խորհրդակցութ և պատրաստված երգումն, որով կարծես հեղինակն անմխիթարութեան ողբն էր երկրի վրայ, որ ուրիշ մեծ հայկական «ընտիր» եկեղեցականներին, որ գործում է ուսմնական նորերին թարգմանութեան» և որ, ինչպէս յայտնի թիւններից երևում է՝ որոնք և նոքին է կազմում այս նորական շարժման: Նա է, որ առաջին փորձն է անում, ամբողջական ձեռքով, գիտնականութիւն գալ դպրոցներին, որ ենթէր ենթակայ ցանկը խնդրելու: Նա էր, որ կամաւոր նահատակ գերերը, որոնք մի նոր մշակույթ, կապմունքն էր կորեց դէպի յառաջ և պատրաստուած ձևով: Նա ինքը բացատրում է թեժ ժամանակին առաջ, թէ որ անուրախ աշխարհին մեջ, որ աշակերտներն էին մեծ ի Յոյնաց՝ ու որն յարգն ու հաջորդ հրաման թագաւորին յերով»: Վերջապէս նա ձեռնարկել էր պատանիներ հաւաքել իրենց «կրթութեան» և դրա հաջորդականութիւնն ընդհանրացնել յաջորդների համար մէջ, և իրեն կողմից ձեռք բերած՝ վերաբերող եղանակներով իր ընկերների հետ — պարտքի նախապատրաստող առաջ գործի համար: Այդ գործիչները — Յովսէփ, Եզնիկ, Եղիշէ, Ղևոնդ, Ս. Մեսրոպի աշակերտներն են, և դեռ շատ խմբեր են եկեղեցականներից և գործիչներից, որոնց անունները յայտնի են Խորենացին ու ուրիշ աշակերտների թւում: Երբ էլ այս գիտենք, որ նորին և Ղարաժամ թարգմանիչներից, որոնք նոյնպէս մեծ մասնակցութիւն էին ունեցել իրենց գործունէութեամբ գործում և նրանք բոլ մեղրեր էին ստացել այս երաներորդ աշակերտներն էին:

Այսպէս պարզ երևում է, որ Ս. Սահակը և Մեսրոպը ջանք թափեցին անձնվիրաբար ու բազմամյա և արդիւնաւոր գործունէութեամբ հայոց մշակոյթ և կազմակերպական ձեռնարկ առաջացրեցին: Նրանց և նրանց աշակերտների գործունէութեան շնորհիւ առաջ եկաւ ազգային դարերեանութիւնը, արդարե-

ունեցող ազգաւորական ոգին. Եկեղեցին, այնպէս ինչպէս նախարարները անունով ռազմուեցին, աւելի ժողովրդական դարձաւ: Լեզուն և հօրն յաղթեցին փառաւոր ազգեցութիւններին և մնացին զուեցին մինչև այսօր իբրև անջնջելի յիշատակներ հայ ժողովրդի:

Այս գործունէութեան մէջ կարևոր տեղ է բռնում Եղիշէն, որ իրենայի հեղինակութիւնն է Վերջապայքարում-Վարդ-թիրև գործերից հոգևորականութեան առաջին հրօժական պատերազմ, հայրենասիրական գործում, և Եղիշէի՝ իբրև ժամանակագիր, որ "արդարօրական ողբերգ" ծառայրել է ազգին հասած մեծամեծ հարուածները:

Հետևագրական գրեցնութիւններ Եղիշէի մասին կատարուած են: Գրքի մէջ պարունակ հերոսութեան գրեցնութիւններից մակաբերում են, որ նա հայեր ժամանակակիցն է ունեցել պատերազմի Վարդանանց պատերազմութիւններին լաւ ծանօթ պանօթութիւն է ունեցել հոգևորական պատմագրի և ուսումնական գիրք գործունէութեան: Բայց իր մասին վկայում է, թէ ազգին հասած մեծամեծ հարուածներին ականատես և մի-ջոց ականատես լինելով: Աւելի ուշ ասում է, թէ [գրուած] է ոչ ի կարծ բնագրութեան, և ոչ ի լուր պատմութեան, այլ եւ ինքն անձամբ անցեալ ի դէպսն (այսինքն նա հայոց-ի) պատմելով, և տեսի և լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով": Նախարարական և գերի գնացած նախարարների կանանց մասին գրելիս յայտնում է թէ "Ինքն հարկաւոր կար յաջանէ յանուանէ ձեռնալ, ոչ միայն, որ առաջադրելին իւր, այլ վկայումն ի հրապարակումն անցի": Զիջենք վերջապէս, որ Վարդանանց ժողովի մասին դէպքերը եղիշէականներ բռնում յիշեալ է և Եղիշէ եպիսկոպոս Ամատունեաց, որ անձնայն հաւատակցութեամբ այս Վարդանանցին: "Արդարութեան" անունը, որ գրել վերջա-

գրուած գրքում է նրան մէջ հաւատում այս բանին, որովհետև "Եղիշէական" կոչում հոգևոր ջերմեռանդութեան աստիճանի առնում է, քան "Արդարացիներ"-ը իրեն ժամանակի գրական աստիճանի անուն էր: Այսպէս Ա. Մեսրոպն էլ "Արդարացի" է կոչուած, այն-ինչ պարագայն չկայ, որ աւելի բարձր աստիճանի ջերմեռանդութիւն էր արդեօք Ա. Աստուածային, որից յետոյ հայ-րապետական աթոռն բռնեցաւ եղաւ մեզ անցեալ ժամանակ, մինչև վերջանալը: Մի իրե անմահութիւն, ~~(որ գրուած է Աւետարանի մէջ [illegible] Եղիշէի վարդապետին)~~, ասում է, թէ Եղիշէն աշխարհական ժամանակ վարդան զօրավար չեղաւ գործ քննադատ է եղել և նրան աշակերտել: Պատերազմի ժամանակ գրեցնելով ազգին հասած դժբախտութիւնը, Վարդանի և ընկերների նահատակութիւնն նա անմիջապէս քաղցում է աշխարհից, առանձնանում է մի-ջոց լեռներում, որտեղ քաշուած մենակեցական կեանք է վարում: Ըրգակացի ժողովուրդը յանձնել նրա վարդապետութեան դիտողութիւն ասում է դիմել նրա մօտ. ասում են այնտեղ էլ քաշուած Մոկաց եպիսկոպոսին, որտեղ մի այրի մէջ ճգնութեան կեանք էր վարում իր մահկանացուն: Այս աւանդութեան մէջ կայ հաւանական հանգամանք, որի մեզ, որ վերաբերում է Եղիշէի ճգնական կեանք վարելուն առաջին հնարաւոր է:

Եղիշէի բազմակողմանի հեղինակութեան երկերը, որոնց մէջ ամենահռչակն առաջին տեղն է բռնում անշուշտ նրա գրուածքը "Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին", որը համարուել է մեր երկնային գանձերից մէկը: Բնդհանրապէս, որը նուիրուած մեծ փառք երկրին նորագոյն ցեղերին իր գրական ժառանգութեան ամբողջ ճառերի կամ յեղափոխ. [Ա.] Ճառ եկեղեցական. Բ. Գործք աղօթաւորութեանց ուսումնական կրօնական. Գ. Եկեղեցական ուսման մեկնութիւնը. Դ. Ողջ ուղ-

որը բաժանուած ոճանց երկպառակութեանց. Ե. Զրուեցիների յարձակումը. Զ. Հայոց գրաբարը պարբերական. Է. Թուակու- թեան գործերի շարունակութիւնը: Բայց թուն գրուածքում, այս եօթը գլխաւորներից յետոյ, կայ և մի ութերորդ գլխաւոր, ուրիշների եօթը գլխաւորին", Սորա խնդիրների պարզա- բանելը և նախապատուութեան մասին: Այս գալիս են պար- զեալ երկու յաւելուածներ - «Պատմ. քաղաքականութեան Հայոց Թագաւորաց և Արշակունեաց» և «Ընտանիք նախարարաց, որք համօք յաջորդութեամբ մեան ազգին Տիգրանեան եղան [illegible] ի Հայաստանի աշխարհ», որին հետևում է մի բանաստեղծական նկարագիր հայկական և նախապատուած նախարարների հանգանակ- գրութեան Հայաստանում:]

Եղիշէի այս գործը վաղուց ի վեր ապացուցուած է եղել հիւսել պատմութիւն, որի մէջ հեղինակը «Թագաւորի պարագածը» զեղծել է վարդանանց պատերազմի ոգիները, մարդկ և կար- գադրը, և մեր հին հեղինակները, հրեական առաջին պատերազ- մի մասին խօսելով իբրև աղբիւր գործ են ածում այս պատ- մութիւնը: Սակայն պէտք է ասել, որ այս գրուածքը, այժմեան հանգամանքութեամբ, չէ կարելի հիւսել քաղաքական պատմութիւն, որի մէջ պէտք է որ հեղինակը իբրև հոգևորական գրիչ ան- նկատ անաչառութեամբ արտագրէ եղելութիւնը ժամանա- կագրական հետևողութեամբ, աշխատելով չսպառել եր- ևոյթները զարդարանքներով ու հետևանքներով: Եղիշէի գործը մի հետևողական երկարութիւն, աւելին ասեմ, մի կերպուածք, բանաստեղծութիւն է պարծական շունչ վրայ և չգրուած է որը քաղաքական նպատակի - որպէսզի հայ ուղղափառ տանելու թիւնը, արթունս պահելով իբրև որ սրա հեղինակն է մի նշա- ւան, որ ամեն մի բանաստեղծութեան հիմքն է կազմում:

Թէպէտ Եղիշէ գրելով առաջարկում է նրան, որի հա- նկարագրը ընթերցողը, լսելով պատմիչներուն վկայութիւն

և կէսը հայերէն վկայաբանութիւն». Վասակի խաբէլը մասը նկարագրելով յետոյ աւելացնում է. «Այսպէս յիշատակարանն այս վասն նորա, առ ի յիշատակութիւն յանդիմանութեան մեղաց նորա, զի ամենայն որ լսէ զայս լուեալ զարմասցի՝ նզովս կնքեսցէ և մի՛ լիցի նախանձող գործոց նորա»]. Այս նկարագրին հաւանելու համար նա չար անձամբ կոչում է պատմական ճշմար- տութեան և ընդդիմում գոյները՝ անձերը և գործոց անձերը նկա- րագրելիս: Ղ. Փարպեցին գրեթէ, որ ութսունթիւնից յետոյ, երբ նախարարները Հայաստան դարձան՝ Վարդանի սպանու- մնալով ընկերների թուլութիւնը՝ ընթանալով եղաւ զալիս յունական, թողնելով որ իր մայրենի երկիրը իմ ուղղած է լինի, և մեր նախարարները յետևից մարդ ուղարկելով հալածել ու մի աղաղակներով ու երդումներով հազիւ կարո- ղացան յետ դարձնել, որ գայ գործի գլուխ կանգնի: Որքան զարմանալ նոյն հեղինակից, որ նախարարների Հայաստան դառնալիս՝ յաղթեցին իր մօր պարանց պահեց Վասակի երկու որդոց, որոնց չեանից փրանգի յետնաբարեկոյր՝ երկրա- աւաչը թագաւորի կէս ուխտապահց գրեթէ: Այս հրաժա- րեցներ, որոնցից առաջինը նոյնպէս սխալւում է գարցնում Վարդանին և երկրորդը նոյնպէս պարապարտելի Վասակին, չկան Եղիշէի մօտ. բայց համեմատել նրանց արժանութեան մասին չենք կարող, քանի որ Փարպեցին էլ սխալ և յար- գում է Վարդանին և պարսաւում է Վասակին և նոյն հայեցքին ունի վարդանանց պատերազմութեան մասին՝ ինչ որ և Եղի- շէն: Բայց Եղիշէն չզգալով իր որոշ նպատակին ազատ- ագրում է որքան կարելի է հաւատալ անել Վարդանի ու ան- կեղծութիւնը և Վասակի դաւաճանութիւնը, ուստի չէ է զգում անհրաժեշտ փաստերը, որոնք իր նպատակին չեն համապատաս- խանում: Այս պատմութեան մէջ գործող անձինք ոչ այնչափ կարծական անձնաւորութիւններ են, որչափ գաղափարական

գիրքեր– գրական և բացասական: Իրական գիրքերին են պատ-
կանում Վարդանը, Ս. Ղևոնդը իր ընկերներով, ամբողջ փառ-
կառուէք հայոց աշխարհին", որոնց մէջ երբ հայ ժողովուրդին
մի բան՝ այդ լոյս մարմինն է, որը դրանք կան են բերում եկե-
ղեցու և հայրենիքի. սեղանին վրայ. մնացած ամեն ինչ դրանց
մէջ գերազանցելի է, հրեշտակային: Ոչ աշխարհային հագուստ,
ոչ կարգուկ կամ շահի զգայմունքներ, ոչ զարտաբայնութիւններ,
ոչ նախանձ մահուան երկիւղը մարդկերի չեն նոցա: Մեծ գրեան
գրքամիներ դրանք հրում են կատարք զէնքով, ուրախ արդիւ ու-
ղարքեն ձգուաները են զնահում, որոնք առաջ հերոսներ ու-
րում են խաղր երգերով և հեծանք են մնում միայն մը
ձձելով. «երկնաւոր թագիններ յծան դրանք գրոհ են պա-
լու ելեց մահ՝ ինչպես ելեց երկնաւոր աչք» Կանապահու-
թեան բույժին հրացեր առաջին առաջարկումն, իբրև կարծ-
որ նա նար միւս մեկնէ գանձի որի առաջ: [Սրա հակառակ
բացասական գիրքերը– կայծերը, ստիկներները, Վասակ և ա-
հատարակ ուրացողները– կատարեալ հոգներ են, որոնց
մէջ ամենայն ինչ ապրում է մարդկայնութիւնը, որոնք բոլորը
անօրէն, չինդ, չարագործ են: Կայծերը մահին էլ հարող
հեղինակ խոսել առանձնութեամբ: [Իսկ Եղիշէի կայծերը
«մերք շանթեր, գալլարք՝ իբրև վօյ թունաւոր. մերք պա-
կեր, գողեր՝ իբրև գառնեց չարացեալ. գեղեր և պակա-
կեր եղեւնեի մրօք, կատարներում համայն հանճար, համբաւորեալ:
Նա մի գործիք է սատանայի, որի մէջ չար ոգին ածում
լծնում է իր կատարեալ բոլոր թոյները՝ ինչպես մի կա-
պարծ՝ թունաւոր նետերով: Նա մի կարապած գունէ, որ
հասուր գեղցով բռնում՝ անօրէնութեամբ եղծեր է առնում
զեղծիչն է գործում և փոքր բարձրանում աշխարհի վրայ
կողմերը: Նա մի որևացեալ արջ է, որ ճանապարհով վխտում
ութեր հայրապետ է կոչում: Նա մի մրրկած ծով է, որ խոր-

ժերից յուզվում ալեկոծվում է և ողողում շրջակայ ցամաքը:
Վասակը՝ որդեգիր է դառնում դիւայագրութեան, դառնում
է սատանայի ամառ. գողաբար սողոսկում, օձի նման մըր-
կում է հաւատացեալների մէջ. խորամանկութիւն, խաբէու-
թիւն, չար մեղքներ է չեռ առնում միամիտներին խաբելու
և գեհենի գձնի մէջ խառնելու: Ծարէ էլ մնում, որ իր
կենդանում զգոյշ է, և իբրև արժանաւոր հատուցում կարէ
էլ մնում, որ նրա մեռին զգայ կեանքի վերջը: Նրան կարգում
կոչում են բանգը, որտեղ և ուրբացած նահապետներին
էին պահում. բայց արանէ, խղճով հանգիստ և անդորր նրան
չէր խառնում նրանց մէջ: Նրա բոլոր ունեցածը, կայքերը,
մինչև իսկ կանանց զարդերը թողում են, նրա նախնեաց
գերեզմաններում փնտրում են ձանձեր՝ նրա կայքերը
հաւաքածների արքունիքին: Ծառաները նրա համար հայ
են մտածում և զրանով հերանում: Օրէց օր բերում, ծեծում
ու կախարում են մեծ հրապարակում, ծաղր ու ծանակ դար-
ձնելով բոլոր ժողովրդին. վերջապես, թշուառական նա ընկնում
է անդրանկի հիւանդութեան մէջ: [Ուռեաց փոր նորա, և
հարան և որդնեցան գոգք նորա և խաւեաց ժահահոտ բաց-
րանձութիւն նորա: Եռացին որովայնք նորա, և ի
վայր անկեալին ընդ ունդունս նորա: Խիցան լսելիք նորա, և
ծանօթեցան շարաչար շրթունք նորա: Լուծան զիէք բաղ-
կաց նորա, և յետ հայս հորդացան երիւնք ոտից նորա: Եղ-
ծեալ ի նմանէ հոտ մահու, և փախուցեալ եղեն ի նմանէ
չեռ նմանւն ծառայք նորա... Հալածեալ զման հեղձամղձուկ,
և եզ ի դժոխս անհնարին պատուհասս... և ոչ գերեզ-
մանի նորա գտեր երևեալ. քանզի իբրև ըզուն մեռաւ
և իբրև վէշ խարեցաւ":]

Այս գիրքերի նկարագրութեան համապատասխանում է և
գործերի նկարագրութեան: Իրական կարեւորքի յայտելու

դարձաւ թերդպաշտ Եղիշէի, այն է ցինում, որ ճաչերը, քուրմա-
ները մեծ փառաւոր յաղթութիւն տանելով յետոյ, խորհուրդ
է հարցնում քուրմերից, թէ ինչ հարուցում անեն ապ-
ստամբներին այդ մեծ յաղթութեան փոխարէն:
Քուրմերը պատասխանում են, թէ ապստամբները իրաւ է ծն-
դուել աշխարհի քաղաք պարսպած քաղերը, ուսոր նոյնպա-
րիէ չունին, այլ ուզում են, որ թագաւորը քաղաք ճոխար կա-
ւարէները վերադարձ (իր երկրում) և քաղաք մարդկանց դրա-
դաղրական հրօնին դարձնէ: Այս խորհուրդին հաւանում են
թագաւորն ու մեծամեծները, ճանաչանց հրօնի առաջնոր-
ները, ուսոր որոշում են խորութիւն դարձ դնել ի իրիքակա-
ների մէջ: Ընթացքս ուղղում են դաշնագրեր ու քաղաքու-
ներ և արիշմունք՝ զարերից դարձել եղն: Արեմն այն քաղաքա-
ցանութեան, որին արդէն երկար ժամանակից ի վեր հերա-
էին Սասանեանները և որ Հայաստանի, ինչպէս և Ալբանա-
րանի համար աշխարհի հերթանք ունեցաւ՝ ըստ Եղիշէի
թէև չերկրով զենդում է մոգերի բռնական խորհուրդով,
և առաւ ուղղում են դաւանել զարմներ դեպ պարսկաց-
ներ, որոնք Ե. դարից էլ դեռ այս ձգտում են շարունակ:-Երբ
կողմից գեւենում եմ, որ հայաստանեայների մէջ ամենայն
իրաւէներ են կարարկում. նոյն-քան թշնամիների երկու մէջ
ամբողջ պարթաններ փուլ են դալիս՝ առանց նոյն չեփ դայ-
մանելացնենք սրա վրայ այն ընդհանուր ոգևորուած, հրայ-
ումներով ու զայրոյթով, վշտով և ուրախութեամբ լցուած
գիրն, որ գրում է անմահ գրիչը, և մենք կարեւանք զա-
րանել պարսեր մի քանաստեղծական գրուածքի, որի մէջ ար-
տայայտում է հեղինակի բուռն զգացմունքը - ամենուն մէջ
և թանգաղաղանք դէպի առաջ գործի համար նահատակ-
ուածները, անհաս ազատութիւն և զզուանք դէպի ուրացող-
ներին և ուրացողները, ազատութիւն՝ որ նէ յաղթեանում նոյն-քան

արժէք ունի նաև, այլ գերեզմանում էլ հալածում է նրան:
Եղիշէի գրուածքի այս ոգին հասկանալի է դառնում
մեզ՝ երբ յիշենք, որ հեղինակը ոչ միայն ժամանակակից է իր
պատմած դէպքերին, ոչ միայն ականատես է „քաջում հար-
ուածոյն", որոնք ձատուագրում է „արքունական ողբովք", այլ
նոյն-քան գործող անձնաւորութիւն է, անդամ է իրիկուներից
ներքնային հոգևորականութեան, որ, վառուած հրօնի պաշտպանու-
թեան անշէջ հրայով, մնալու որոշ է խոստմունքին, քաջար-
կայօրէն մերժեց կարգաբեր ճաշերի կամքը, ինչպէս ժողովրդ-
թագաւորի քաղաքոր կամքի դէմ և հրապարակով յայտնեց
կանոններ - «Զհետ եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լինի՞
որ անպետ ...կ չար ուխտ պատուիրանին Զարուեդ, և մի
մնացեալ հայր յորդի, և մի այն ատենայն որդի հօր պաշ-
տօնն: Որն չուսեալ չէր առն ամուսնոյ, և ծառայ պարզար-
ոսոյն զեռն բերոյ»: Զեռ այսպիսի ոգևորութիւն, անեւր
նուազեմ գեառն բերոյ՝ ձեռնարկութիւն էր գիրում եկեղեցական ըն-
ծայր առելով՝ ձեռնարկումութիւն էր գիրում եկեղեցական ըն-
դհանուր հոգևորականութեան մէջ, որ հրօնի համար որևէ կա-
ռանում քաղաքական կարգերը, և Զարուեդ սիրոյ համար
թող էր տալիս թշնամութիւն, ոչնչութիւն, ապարանքութիւն
հարազատ եղբայրների, հօր և որդու, մարդի և կնոջ, ծառայ
և տիրոջ մէջ: Հոգևորական այս ծայրայեղ ոգևորութեան
և կրկին հասած մարդուց պծուար է պահանջել, որ նա
առողջ, անկողմնակալ կերպով վերաբերուի դէպի նշանա-
գրութեան, արդարութեամբ դիրք երկու հակառակորդ
կողմերի առաւելութիւններն ու թերութիւնները և ատան-
ձնաբար ուղղութեամբ գնահատէ երևոյթները: Եղիշէն ինքն յառա-
ջ է եկել ոգևորից պատ-
է եղել. պարերաց պարսկաց պարպատողներից է եղել ոգևորից պատ-
ւերով ու քարոզներով. իսկ երբ պարերացը վերադարձել է,
պատմութիւններ պարապումն նա, առելի պայծառ արտե-
թեամբ՝ հոգով ամբողջ փորձել է, ուզում փոխարէն գրել է

կարծրել հաւաք չէ՞ր և իր գրքում շարունակում է հաւատալ ա-
նօրէններին էլ և կազդակներ ուսուցանողներին: Հարկաւ ընդհա,
Երիտասարդ բանակը ցրուեց, ուսուցանողները կազդակած
կարգ պարուեց. բայց միթէ սա ապացոյց էր թէ այդ կարգ
անարդար էր. միթէ յաղթական զաւեշտի հալածանքը երի-
տասարդութեան դէմ՝ որպէս կարգի օրինաւոր և ասպարէզ:
Ոչ, այս անգամ էլ, ինչպէս ուրիշ շատ անգամներ, բռնի ոյժը
յաղթանակ տարաւ արդարութեան և իրաւունքի դէմ, և ժող-
ովուրդները իրենց հոգու մէջ առեցին այն արդիւնքը այդ մեծա-
կին, որ նիւթական ոյժով ձախողած ողբերգութիւն էր ամբողջ
երկրի և հոգու անմահութեան բանը: Համոզմունքս
խիղճը չէ մեռնում, և Եղիշէի գիրքը՝ աւելի խիստ ու
համոզմունքի ցայտն է, որ դարերով իշխել բռնում է
հոգեկան կեանքի բարձրացութեան էլ:

Այս է պատճառը, որ Եղիշէի «ոսկեղէն» գիրքը՝ դա-
րերով իր ոգեւորութեան բնոյթը պահպանելով՝ հայ ժողո-
վրդի անհատական գիրքն է եղել մինչև մեր օրերը
արդարև եղել է ոգեշնչութեան աղբիւրներ և յոյս յու-
սադրելով, հաւատարմութեան հաղորդ, համառատութեամբ յաղ-
թանակի ի վերայ մահուան: Երբ եկեղեցին իր հոգևոր կոչ-
ման կորցրել է կարգաւորութեան և ձեռնարկութեան ատեանը, կամեցել
նրանց սրբերի շարքում Եղիշէի գիրքը անդրադարձել նա-
ևս չէ յարգարել՝ նրանց աղօթքին հերոս դարձնելով՝ ժողո-
վուրդի բազում խաւերի մէջ նրանց անուններն ու գոր-
ծերը արձարծելու և սրբերի կարգելու գործում: Այս հերոս պա-
տմիչներով-որ Եղիշէի գիրքը արդարացնել է աղբիւր մեծա-
մասնութեան կենսունակ, և որ նա ինքն էլ իր հոգևոր
կարերով դրթել է աղօթքի-հոգևոր կենսունակ այս
գրուածքն արդարև առաջին է ...
բեմագրական գործ՝ այժմեան լաւագոյն նահատակութեան:

Այս է պատճառը, որ յիշեալ գործը իբրև շատ պարագայում
է եղել ազգի մէջ թէ՛ քննադատներով և թէ՛ գնահատութեամբ
ընդունելով, որ Ղ. Փարպեցու պատմութիւնը, առաջին հրապա-
րակ կարևորագոյն վերահրատարակութեամբ, աւելի գնահատելի է
իբրև պատմական գործ, այնու ամենայնիւ նրա արդարու-
թիւնը պատմական քննադատները ժողովածուներում ընդու-
նում այն թէեւ յարգելում է Եղիշէին: Բայց նրա
քննադրութիւնները թէև մինչև այժմ հասնում է 28-բոլորակ
նշանաւոր թիւ՝ ի նկատի ունենալով հայ մեծերուներ
աւանդական համախոհութիւնը և համեմատելով ուրիշ
ժողովրդի աւելի գրուածքների քննադրութեան հետ: Նոյն
և երկու աշխարհաբար թարգմանութիւն:

Թովմաս Արծրունին (Ժ. դարի հեղինակ) Եղիշէի պատմու-
թիւնը համարում է հարազատ: Նա պատմում է, թէ
Վարդան Մամիկոնեանի թագաւորի ժամանակ քարտուղար եղել
էր մի աշակերտ է Վաչէ Մոկաց աշխարհի՝ Եղիշէ ծագ-
ումով, որ իր գիրքը այդ իրան յարգանք: Այս-
պէսով այդ գիրքը՝ Քարտուղար իր ծառայական իր
կարողութիւնները ժամանակ: Աւելացնում Արծրունին ա-
ւելանում է նրան իր երկիրը մեռնել և խարդախել ապա-
Այս բանի վրայ ասում է քաղաքացի Քարտուղար համեմատ
է Արծրունու բերել, ասում Եղիշէի պատմութեան մասին ըն-
դունում Արծրունեաց ցեղի պատմութիւնը, ի թիւս որոց և
Վահան Արծրունու վկայական մասը: Այս Եղիշէն փառա-
բանում է Արծրունեաց զաւակը և վարձատրում այնպէս:
Բայց գիրքը վերապատրաստում է Մոկաց զաւակը և այնպէս
էլ մնում է, և ոչ ոք հոգ չէ տանում հրապարակ մասին
կարծելով, թէ ինչ հեղինակի այդպէս է գրել:
Բայց այս դրդեցումն անհասանելի է, որովհետև
երբ Քարտուղար համեմատ Արծրունեաց մասին գրուածքը

հանել՝ նաև և առաջ չհանէր իրան հայեցողը, Ներշապու-
հի անունը, կամ չհանէր Բուզոր գրեթէրը. այն-ինչ Եղիշէի
մէջ կրկին անունները, և առանձնապէս Ներշապուհինը,
շատ անգամ յիշատակուած են. [Օր. կայսերական նախարարների
մէջ 7 հոգի Արծրունի իշխաններ են յիշուած, իսկ Վար-
դանանց պատերազմում ընկածներին թուելիս, Եղիշէն առան-
ձին յերկուք չեմ նշում. «Ներշապուհ յարկունի գահէն և իշխանին
Արծրունեաց և յիշատակելի նախարարաց գահէն....այլ
և եօթն հարիւր քառասուն այրս»: Իսկ թէ ինչու չէ յիշում
Ղազարն իշխանի անունը կռւում ընկածների շարքում այն
պարզապէս նրանից է, որ Արծրունեաց իշխանը չէ ընկել
կռւում մէջ, որովհետև պատերազմից յետոյ Յազկերտի
գերուած նախարարների թւում յիշւում է և Ներշապուհ
Արծրունին, որ նոյն գերի դառնալը էր և կռւում մասնա-
կից:] Մի ուրիշ հանգամանք փաստ էլ այս է, որ Ղ.
Փարպեցին ևս չէ յիշում Վահան Արծրունու պատերազ-
մի կռւում ընկածների մէջ, և առհասարակ այդպիսի
իշխան չէ ճանաչում: Թէպէտ այս անճշտութիւնը (թէ Եղի-
շէի պատմութեան մէջ կայ այն Արծրունեաց դրան պատ-
մութիւնը) իմաստ գոյութիւն ունեցած չէր, իսկ Թով-
մայ Արծրունին, որ իր պատմութիւնը գրելիս նպատակ
է ունեցել Արծրունեաց դրան փառքն ու պարծանքը բարձ-
րացնել, չէր կարող այդպիսի չնչին չէր այդ անճշտութիւնը
որ իր տոհմին պարծանք է բերում:
Ժամանակը, երբ Եղիշէն գրել է իր պատմութիւնը՝
ճշգրիտ յայտնի չէ, միայն ծանօթագրութեան հաշուելով՝ հաւա-
նական է ենթադրել, որ Եղիշէի հիմնական գործը
է գրել. այսինքն 462 կամ 464 թւին:
Եղիշէի բազմաթիւ ձեռագրերի մէջ ամենահինը
է Էջմիածնում եղած օրինակը, որ գրուած է Է կամ Ը դա-

րերի ձեռագիր եղած մեր, քանի որ պարունակում է եղել
միջադարաշարժներ թղթից: Այս ընտիր ձեռագիրը, որ արժ-
եւէքից հերոսական էր բանում մի անգլիացի եղած է նաև
Թէոդոսիոսեան տպագրութիւնը (1861), որից յետոյ եղած տպա-
գրութիւնները այս Էջմիածնի օրինակին համեմատ են կա-
տարուել:
Բացի պատմութիւնից՝ Եղիշէի անունով մեր ձեռքին
հասել են աստուածային ճառեր, մի գրքոյկ համառօտ գրուածք,
որի մէջ մեկնաբանուած է Ծննդոց գրքին համ
մեկնութեան բաղդ, ամփոփ և ուշադրութեան արժանի: Այդ
նոյնպէս Ա. Թովմասեան ձեռագիր և ... Բ. Մեկ-
նութիւն պէտրոսեան աղօթքը: Վերջին երկուսն ամբողջ-
ութեամբ հասել են և գրուած են ամենայն ոճով,
ճառ պատմութիւնը և աստուածային ճառը: Եղիշէի անունով
յիշում է և Վարդանայ ճառերը, որ մեր ձեռքը չէ
հասել: Այդ գրուածքը նշանաւոր գրուածք չէ մեր,
ինչպէս այլ ենթադրում են հայրապետները, որ մէջ է բերում
մի յետագայ պատմիչ (Ղազարն):

Տպագրութիւններ: Բնագիր առաջ յիշեալ Եղիշէի պատ-
մութիւնը ունեցել է 28 տպագրութիւն, որոնցից առաջինը
եղել է Կ. Պոլսում, 1764-ին. ամենից ուղղագրութիւնները տպա-
գրուած են Վենետիկում, 1838 և 1859: Կայ երկու ուրիշ
հայերէն թարգմանութիւնը պատմութեան թարգմանուած
է ֆրանս-անգլիերէն, իտալերէն, ֆրանսերէն (2 անգամ) և
ռուսերէն (2 անգամ):
Մատենագրութիւն: Քննական ուսումնասիրութիւն գրուածքնե-
րից Եղիշէի պատմութեան մասին յիշելի է Գ. Տէր-Յովհաննե-
"Եղիշէի պատմութեան աղբիւրը", (Հանդ. ամս. 1895), նոյն-"Ուսում-
նասիրութիւններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեալ" (անդ. 1896):

Գ. Խալաթեան — «Եղիշէի աղբիւրների առթիւ» (Անդ. 1895). Հ. Վ. Հացունի «Խորհրդածութիւն է Եղիշէի պատմութեան վերայ» (Վենետ. 1896, արտատպուած Բազմավէպից): Գրաբարից Ե. Վ. «Եղիշէ», քննական ուսումնասիրութիւն: (Վիեննա, 1909):

15

Ղազար Փարպեցի:

Հինգերորդ դարի քաղաքական կյանքի վերջին պատմագիր ներկայացուցիչն է Ղազար Փարպեցին, ծնված Ե-րդ դարի կեսերում (440-43թ.) ուրեմն և անմիջական աշակերտ չէ Ս. Սահակի և Մեսրոպի: Նրա ծննդավայրն է Փարպի գյուղը Արագածոտն գաւառում, որի անունով և կոչվել է Փարպեցի: Գիտէ որ Ղազարը ազնվական ընտանիքից եղած լինի, որովհետև Վահան Մամիկոնեանին գրած նամակի մէջ ասում է, թէ ինքը յայց եղեալ ի ծնողաց իւրոց և գրեալ յազատորդին յայնմ աւուր ի դուռն, ոչ իբրև աղքատ ոք ի հայրենեաց և ոչ իբրև օտար ոք ի քէն և ի ձեր տանէ ...:

Իր աշխարհական կրթութիւնը Ղազար ստացաւ Գուգարաց Աշուշայ բդեշխի մոտ, Վահանի և նրա եղբայրների հետ միասին, վերջիններիս հոր Հմայեակի և մորաքրոջ [illegible] խնամակալութեան տակ, ինչպես ինքն ասում է Վահանին գրած թղթի մէջ: Այնից յետոյ երևի Ղազարը մի կանոնէ մեկնում ուսումը շարունակելու, որովհետև Վարդապետների հրամանով Յունաստան է գնում ուսումը կատարելագործելու: Հայտնի չէ թէ ո՞վքեր էին Ղազարի «վարդապետները», երևի նրանք այն պատրի աշակերտներից (ի մէջ այլոց և Աղան Արծրունին), որոնց սովորում էր Ղազարը: Յունաստանում ինչ պայմանում նրա կյանքի մասին մենք տեղեկութիւն չունենք: Վերադառնալով Հայաստան՝ նա առ ժամանակ ապրում է համախոհներից մօտ, որոնց հետ կապված էր մտերիմ

բարեկամական սիրով. համաձայն որանից յետոյ նա կուսակրօն քահանայ (վարդապետ) ձեռնադրվում Աղան Արծրունու, ապա քաշվում Սիւնեաց աշխարհը և երկու տարու չափ մնում է մի կրօնաւորի մօտ, Մուշէ անունով, որ մեծ անուն և հռչակ ունէր: Սիւնիքի վայրերից, Մուշէ, ամենից մէկն է այդ վանքի մէջ երկրատար ուսումնականը և անմանները միջև իր հետ վանում մնարանը:

Վահան Մամիկոնեան, որ այդ ժամանակներս մարզպանութիւն էր ստացել պարսիկներից, հանձնում գտնելով յղում է իր մանկութեան ընկեր Ղազարին, գրում է նրան և իր մօտ բերում: Այդ ժամանակ Վահան յորդորում է «Նոր Քաղաքի» (Վաղարշապատի) վանքը և նրա հոգաբարձութիւնը (վանահայրութիւնը) Ղազարին է յանձնում, ցանկանալով, որ ղեկավարը համբերութեան այդ վանքի վանահայրութիւնը ստանալ, մինչև իսկ մարզպանին պաշտօնական աջակցութեամբ և կառավարութեան մեջ բերելով:

Մարզպանի իր վրայ ունեցած պաշտպանութեան ի դերն չէ հաւնում Ղազար: Կարճ ժամանակում մեծ բարեկարգութեան և պայծառութեան է հասցնում իր վանքը, որի եկամուտը 200 դահեկան էր, իսկ գոյութեան ունեցածները յետ էր մնում իր հարստութեամբ և բարեկարգութեամբ: Սակայն տեսակ թշնամութիւններ սկսվեցին Ղազարին ժամանակակից ուսումնական կրօնաւորները, որոնք էին Վահանի եղբայրները, եպիսկոպոսը, Գայլից Հրեղեան և Մամիկոնեան համհարզական եղբայրները:

Ղազարը արդյուն հոգալու հարանդ է յարուցանում ստացել երեսնումներն մի անհամ լեզուն, հայ աբեղաներից: Հակառակորդները ամեն տեսակ միջոց գործեցին գնում Ղազարին վնասելու. նրան է պարտադրում ընել, և Ղազարը վանքի կառավարումը թողնում [illegible]

նկարած է գարշելի, նենգ և չարագործ մարզպանի և այլն: Նրանք աւելի հեռուն գնալով, ասեցին կարծել, թէ Ղազարը աչառական է, իբր թէ նա պոռնկութիւնը մեղք չէ համարում, թէ նա առաջ լաւ էր քարոզում, այժմ վատ, թէ նա ինչ-որ գիրք չէ կարդում, այլ անգիր է առում, թէ նա ղարաքիոս է, չունի գիտութիւն: Այս ընդհանուր մի քանի անգամ նրա վանքը կրակի է ընկնում, և Ղազարը ստիպուած է լինում նորից նորոգել: Այնուհետև, երբ Ղազարը լինում էր Վահանի կատարածութեան հակառակորդների մեծութիւններն այնքան զգալի էին լինում, նրան ուղղուած դատերն անվերջ էին լինում, ինչքան էլ քաջերը և ատյեցան արժանի էին: Քանի որ իր թշնամիներն է արտաքին, երբ, մեծ անյայտ կարծեաց՝ թշնամիներին յաղթում է մարզպանի մօտում էլ կանգնած ծագեցին Ղազարի մերձաւորութեամբ: Այն ժամանակ, ինչպէս ինքն է ասում «նման գայլոց յարձակեցան յարարս ինձ և զինակիցս իմ հանապազ մեզ և թշնամանօք յանդիման արարեալ իմ ի մահուն ինձ արարեալ էին»:

Ղազար այդպէս ստիպուած է լինում թողնել իր երկար տարիներ անխոնջ աշխատանքի արդիւնք եղած վանքը և հեռանալ: Բայց նա չի հաշտուում և գրում է իր «հարազատ» վերջերին ուղղել զինել և թշնել», Բայց վերջինս պէտք էր արժանանում նրան:

Այդպէս բարկացած և հալածուած՝ Ղազարը վանդում է և ապաստան է գտնում Ամիդ քաղաքում: Այնտեղից գրում է Վահան Մամիկոնեանին իր յայտնի թուղթը՝ Համեմատութեան Մամիկոնեանի ձեռքով, որի մէջ իր վրայ եղած բոլոր ամբաստանութիւնները մանրամասն հերքելով և անմեղութեան յայտնանալը ցանկանալով, իր հակառակորդների մեջ վարքը և ոգորութիւնն է ցուցադրում

Այս թուղթն երևի ուժեղ ազդեցութիւն է ունեցել Վահանի վրայ, որ այնուհետեւ կանչում է նրան իր մօտ և հաւանօրէն յանձնում է նրան գրել հայոց պատմութիւնը:

Այս է նրա գործունէութեան համառօտ պատկերը, որքան յայտնի է նրա Վահան Մամիկոնեանին գրած թղթից: Ղազարի մահուան տարին անյայտ է. հաւանար էր բնակվում նա, թէ ուր է թաղուած. միայն կարծում են, որ Փարպի մօտ գտնուած Ղազրեվանք կոչուած աւերակ իր վանքում լինի թաղուած, և թէ այդ վանքը այդպէս կոչուել է նրա անունով, այսինքն Ղազարի վանք:

16 Աղբիւրները:— Ղազարից մնացել են երկու գրուածներ. Ա. Պատմութիւն Հայոց և Բ. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, առաքեալ յԱմիդ քաղաքէ: Պատմութիւնը, որը Ղազարը գրել է Վահան Մամիկոնեանի խնդրանօք՝ սկսվում է Արշակունեաց թագաւորութեան երկուսի բաժանուելուց (387), որտեղ կանգ է առնում Փաւստոսի պատմութիւնը, և հասնում է մինչև Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը, այսինքն պարունակում է հայոց հարիւր տարուայ պատմութիւնը:

Գրքի սկզբում հեղինակը յիշում է իրանից առաջ եղող երկու պատմագիրներին — Ագաթանգեղոսին և Փաւստոսին, իր շարադրութիւնը, իբրև երրորդ՝ շարունակութիւնն համարում նրանց գրուածքների: Յայտնում է, թէ Վահան Մամիկոնեանից պատուէր է առել՝ իւր պատմութեան մեզ «ի կարգել մի այլ մնացեալ գիրս և կարգել... բաժանմանց երկուց թագաւորութեանն... և նախարարացն Հայոց ռազմ կանչքն անհամարս ի նահատակութեան ի վերայ ուխտին սուրբ եկեղեցւոյ... հեղուլ քահանայից զարիւն հրեշտակ ի վերայ... հոգւոյն Փրկչին... և գրել զայս ամենայն մինչև ցօր այսքան մարզպանութեանն Հայոց Վահա-

նայ հեղինակներից ոմանք և մեծ գործակալներն և ժողո-
վածոյն":

Պատմութիւնը, ինչպէս տեսանք, սկսում է Քրիստոնէ-
ութեան թագաւորութեան երկրում հաստատուելով, երբ Տր-
դատ Գ-դ կամենալով կարգել հաստատ թագաւորներին
հաղորդել իր արժանիքներ փառաբանում է երկարատեւ
յաւէտ գահին: Այսպէս Հայաստան մի ըմբռնում է գործում
Հայրապետական Լուսաւորչի գաւառ, որ նրա պատմու-
թեան առաջնակարգ մասերը մէջն է: [illegible] պատ-
մութեան գծերը նա կարծում է մինչև Քրիստոնեայ
անկախ համաշխարհ խորհրդով, ամբողջ գրերի գրա-
պատմութեան մէջ յանձնված գտնելով Ս. Սահակին մէջ
բերելով նրա ընդարձակ պատմութիւնը, որ մեծ նշանակու-
թիւն Ագաթանգեղոսի մէջ բերում Ս. Գրիգոր Լուսա-
ւորչի պատկերին:

Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի մասին յետոյ պատմում է
տառերի [illegible] պատմական պատմութիւնը, որոնք [illegible]
[illegible] հաղորդելով նրա [illegible] մասին և [illegible]
[illegible] պատմելով երկրից մանրամասնութիւններ մէջ
բայց [illegible] նրա համաձայն: Յետոյ, [illegible]
[illegible], պատմում է Հայաստանի նախարարութիւնը և պատ-
մութեան [illegible] հասնում մինչև Յազկերտի մահը, պատ-
մութեան [illegible] և [illegible] հայրենասիրութիւնը: [illegible]
[illegible] Վահանի [illegible] և նրա յաջողած երկրորդ
[illegible] պատերազմը. մանրամասն պատմում է Վահանի
և իր եղբայրների և [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], մանկութիւնը, [illegible], [illegible]
[illegible] պատմութիւնը, [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] և [illegible], որը
[illegible]: Պատմութիւնը վերջանում է [illegible], որը

[illegible] է [illegible] հայրենիքի [illegible] [illegible] Վահանի
[illegible] [illegible] [illegible]:

Պատմութեան աղբիւրները: Փաւստոսին իր գիրքն [illegible]
[illegible] Ագաթանգեղոսին և Փաւստոսին, [illegible] [illegible]
[illegible] և Եղիշէին պատմութիւն, բայց իր [illegible] [illegible]
պատմութիւն: Ագաթանգեղոսին նա [illegible] [illegible]
[illegible] և մեծ [illegible] է [illegible] նրա [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible], [illegible] ի [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible] ի պատմութիւնս [illegible] [illegible], [illegible] [illegible].
[illegible] Ագաթանգեղոսից է [illegible] Փաւստոսին [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] նրան Ս. Սահակի
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] է նաև մի երկար հատուած,
որ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] և [illegible] [illegible] [illegible]: Ագաթան-
գեղոսի [illegible] [illegible] է նաև իր [illegible]-"[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]", որտեղ [illegible] [illegible]
է [illegible] [illegible] [illegible]: [illegible] է [illegible]
[illegible] իր երկրորդ [illegible], Փաւստոսի մասին, որի պատմու-
թիւնը, ինչպէս [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
է [illegible] գրուած: Նա Փաւստոսին [illegible] [illegible]
[illegible], և կարծում է թէ նրա գրուածքը [illegible]
է [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible], [illegible], նրա [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible]
[illegible] գրելու, [illegible] կարծում է, թէ մի [illegible] [illegible] գրել [illegible]
[illegible] [illegible], և Փաւստոսի [illegible] [illegible] [illegible]
իր [illegible]:

Փաւստոսից է [illegible] [illegible] մի [illegible]-[illegible] մեծ
[illegible], [illegible] Արշակ թագաւորին, որտեղ [illegible]

նրա անկումը և Արշակունեաց թագաւորութեան քայքայումը:

Բացի Ագաթանգեղոսից և Փաւստոսից, Փարպեցին յիշում է Կորիւնին էլ, որից ինչպէս բխում է տառս, օգտուել է գրերի գիւտի պատմութեան, բայց Կորիւնից քաղուած մասերը պակասում:

Առաջին այս երեք հեղինակները չեն կարող բաւական նիւթ աղբիւրներ լինել Ղազարի պատմութեան. որովհետև Ղազարը պատմական փաստաթղթերն է առել ժամանակակից գրքերից: Բացառապէս աղբիւրի մասին խօսք կարող է լինել Արշակունեաց տոհմի վերջին պարթևերի և առաջին կրօնական պատերազմի պատմութեան շրջանում, որովհետև առաջինը Ղազարը պատմում է շատ քանում համառօտ Խորենացուն, երեւին քառասուն նոյնութեամբ, իսկ երկրորդը համառօտ Եղիշէի: Անկրասահման համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ անդուլ մի շատ կայ նոյնիսկ Ղազարի և մեւս նոյնիսկ Եղիշէի ու Խորենացու մէջ, որ մէկը միւսին իբրև աղբիւր է ծառայել: Բայց, երբ Եղիշէն և Խորենացու պատմութիւնները անհրաժեշտ երբեմն շարժում էին Ե. դարի գրութիւններ կարծում էին թէ Փարպեցին որ գրել է Ե. դարի բուն վերջերին օգտուել է յիշեալ երկու հեղինակներից: Առաջին վերջերս նորանոր կարծիքներ յայտնուեցին, իբր թէ Եղիշէն և Խորենացին աւելի ուշ դարերի թիւններ են, ուրեմն և եզրակացրուեց թէ Փարպեցին ինքն է ծառայել նրանց համար իբրև աղբիւր:

Առաջին Խորենացու և Եղիշէի աւելի ուշ ժամանակի թիւններ լինելու հարցը դեռ վերջնականապէս լուծուած չէ, կան աւելի շատ նուաղ յաջող եզրակացութիւններ ու փաստեր, և նոյնպէս դրանց հերքող փաստեր, այնպէս որ այդ ուսումնասիրութիւններին է մնում վերջնականապէս լուծել այդ հարցը: Իսկ մինչև այդ ժամանակ առաջուայ կարծեաց և այն թէ արդեօք Փարպեցին է օգտուել Խոր. ու Եղիշէից թէ ընդհակառակը

Գ. Փարպեցու պատմութեան արժէքը: Փարպեցու պատմական արժէքը գնահատելիս՝ պէտք է ի նկատի առնել հետևեալ հետաքրքրական երևոյթը մեր հին մատենագրութեան մէջ: Մեր հին հեղինակները իրանց պատմական աշխատութիւնները գրում էին ոչ թէ ինքնաբերաբար, իրանց հետաքրքրող անձերը գրի առնելու, իրանց զգացմունքները ու հայեացքները արտայայտելու ցանկութեամբ, այլ որևէ նշանաւոր անձի պատուէրով, որ հովանաւորում էր հեղինակի մեկենաս: Պատուիրող անձը առհասարակ լինում էր մի բարձրաստիճան մարզ-արքայական կամ նախարարական տոհմից, և նա պատուիրելով վարդապետ-հեղինակին այս-ինչ նիւթի մասին գրել ընդհանրապէս պահանջում էր, որ իր տոհմը որչափ կարելի է լաւ գոյներով ցոյց բերուած ու փառաբանուած լինի այդ գրուածքում: Հին ժամանակ չկար ընդհանուր ազգային գիտակցութիւն, այլ աւելի նեղ տոհմային գիտակցութիւն. Բագրատունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանները իրանց ոչ այնչափ հայ էին համարում որչափ Բագրատունի, Սիւնի, Մամիկոնեան, մինչ այնպէս ինչպէս Ներկայումս նկարագրւում է երկրի մէջ. որանէ ձանաչում էին իրանց աղբիւրները և աղբիւրներ ընտանիքներին-եղբայրին, իսկ ընդհանուր ազգային ծագման, ընդհանուր հայրենիքի, լեզուի ու կրօնի գիտակցութիւնը շատ թոյլ է զարգացած նրանց մէջ կամ ամենևին գոյութիւն չունի: Այսպիսի նեղ, տոհմային գաղափար ունեցող մեկենաս հարկաւ հետաքրքրւում էր միայն իւր տոհմի պարծենում էր միայն նրա փառքով. իսկ ընդհանուր-ազգային պատմութիւնը, ընդհանուր-ազգային շահերով ու կարիքներով նրան չէր հետաքրքրւում և չէր կարող հետաքրքրել, որովհետև այդ ընդհանուր ազգային գաղափարը բացակայում էր նրա մէջ: Հասկանալի է ուրեմն, որ այսպիսի մի բարձրաստիճան մեկենասի պատուիրած պատմական գրուածքը պէտք է լինէր բացառապէս նրա տոհմի պատմութիւնը, որ մէջ միւս տոհմերը պարա-

համար պէտք է յիշուեն՝ անհրաժեշտութեան դէպքում։ Խեղ-ճաշ-վարդապետներն էլ ատրպատար հայրապետին մեծեռանդէրի յանձնութեան, նաև այն պարագայում որ իրանք գրուածքին վրայ պատուէրով, ուրեմն և պատուիրուած գործը պէտք է համապատասխան լինէր պատուիրողի ճաշակին ու յանձնութեան, և երկրորդ որ իրանք հեղինակներն էլ, ազգային ինքնաճանաչութեան զգացումից, այնքան էլ չէին տարբերւում պատուիրող մեծեռանդէրից, երբեմն նոյն-իսկ իրանք էլ պատկանում էին նոյն դասին որ պատմութիւնը գրելու պատուէր էին ստանում, ուրեմն մեծեռանդ եր դասի փառաբանողը՝ փառաբանումէին և իրանց դասը։

Այսպիսի պայմաններում են գրել մեր պատմագիրները մեծ մասը իրանց պատմական աշխատութիւնները, որոնք բացառիկ ապա, ոչ թէ համայն ազգի, այլ առանձին առանձին դասերի պատմութիւններ են, և բարեհաճորդի մէջ փառաբանուած է մի յայտնի դասի - պատուիրող մեծեռանդ դասի - կամ ազգի մէջ ուրիշ դասերի և պատմական ճշմարտութեան։ Մենք արդէն տեսանք, ինչպէս Եղիշէն հերոսացնում Վարդան Մամիկոնեանին, և գիտենք, որ նա իր պատմութիւնը գրել է Մամիկոնեան Թէոդորի խնդրանօք։ Նոյնպէս Փաւստոսի պատմութեան մէջ մի շարք Մամիկոնեան հերոսներ, և ենթադրում որ անձանօթ հեղինակը գրել է գաղջել որևէ նշանաւոր Մամիկոնեանի պատուէրով. այսուհետև էլ շատ օրինակներ կարելի է, որոնց մէջ պարզապէս երևում տոհմային ազգային պատմութեան լուսաւորչականութեան և ուրիշ թերութիւնները։

Այսպիսի մի հեղինակ է և Ղազար Փարպեցին. նա գրում է իր պատմութիւնը Վահան Մամիկոնեանի պատուէրով, ու ոչ միայն Մամիկոնեան դառն նահատակն էր, ոչ միայն Հայոց սպարապետը, այլ և Հայաստանի մարզպանը (=կառ.) և միևնոյն ժամանակ անձնական բարեկամը Ղազարին։ Բնական է

բեմ, որ Ղազարն էլ պէտք է ենթարկուէր ընդհանուր պարզամտութեան-աշխարհէր բարձրացնել Մամիկոնեան տոհմը, առաջ դընելներ դաշտ այդ տոհմին և մանաւանդ նրա գլխաւոր ներկին „Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի զօրավարին Հայոց և մարզպանի“։ Եւ յիրաւի, նրա պատմութեան մէջ բազմաթիւ օրինակներ ենք գտնում այս Մամիկոնեան տոհմասիրութեան և իր հերոսին փառաբանելու ձգտման։ Վահանի յաղթութիւնները այնպիսի մանրամասնութեամբ են մէջ բերուած, այնպիսի գծուար պայմաններ մէջ յաղթուած, որ ընթերցողի աչքում Վահանը հանդիսանում է աւելի քան ընդունակ ռազմագէտ-ռազմական մի պատերազմական հանճար։ Նրա առաքինութիւնները այնքան խելացի և ընտիր են, որ մեր երևակայութեան մէջ Վահանը հանդիսանում է անզուգական առաքինի ու կատարեալ-մէկը։ Իսկ այն դէպքերում, երբ Վահանի պարտութիւնն է գրել հեղինակը այնպիսի պարագաներ է մէջ բերում, որոնց մէջ պարտութիւն գրելն էլ ամօթ չէ, այլ պարծանք։ Երբ հարկ է լինում յիշել, որ Վահանը քրիստոնէութիւնը ուրացաւ և մազդեզականութիւնը ընդունեց՝ հեղինակը բացատրելով մի հարևանցի, անորոշ խօսքով - „Թուլացաւ ի հաւատս“. իսկ այնուհետև նրա անձնական նուիրումը, գործը և ջերմեռանդութեան մէջ ...ը, ուրացութեան արատը վրայից մաքրելու ջերմ ջանքը ներկայացրուած են մանրամասնօրէն։ Նոյն ձևով է վարւում Ղազարը և Վարդան Մամիկոնեանի վերաբերմամբ. Նոյն-իսկ Սահակ Մեծ կաթողիկոսը, որ Մամիկոնեանների պապն էր մօր կողմից՝ պատիւ ունէր գալու Ղազարի մօտ, ի հանգէս Ս. Մեսրոպի, որին կառավար համեստ տեղ է տրուած նրա պատմութեան մէջ։

Ուրեմն մեր այս պատմութիւններն ուսումնասիրելիս միշտ պէտք է ի նկատի ունենալ, թէ ով է հեղինակը և ում պատուէրով է գրել, և ըստ այնմ պէտք է կշռադատել ամբողջական բովանդակութեան այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որոնք վերաբեր-

ուած են մեծենասին չափ նրա գործին, և կարելի է ապացուցել
գործիչներ ու կազմակերպութիւնների մէջ գտնել իրերի իսկական
չափը ու անձերի իսկական արժէքը:

Ամենամաքրական այս թուլութիւնը եթէ վերցնենք՝ մնացեալ-
լում Պ. Փարսեղին զար թանկագին ներկայանում է թէ կարմաշան
նիւթով և Թ. գրելու եղանակով: Նա գրել է այն ժամանակ, երբ
իրօնական կարերաշմները կազմարել էին և քրիստոնէութիւնը,
իւրքի ազատութեան անունով, յաղթանակ էր տարել. իւրը նե-
րինակ մանուանկ չէ եղել նորերին, ուրեմն և անձնական
կրքանքներ ու յառաջութիւններ չէ նրել: Այս բոլորի ներկայն
այն է լինում, որ նա երկելի կեն ժողովրդութեան համար կուսա-
կական ներկայ, ծանարքնու չէ, այլ օբյեկտիւ կարմիր: Այս
կարծառով Թ. իրօնական կարերաշմների ծագումն ու ընթացքը
և Թ. գործող անձնաւորութիւնների կարծերը զար ասելի կարգ
են ու բնականին մօտ, ուրեմն և ասելի ճշմարիտ: Երկելի մէջ
երեւանէ Հաւաշի դիրք-մի անկեղծ կարագործ, որ անմեն գը-
ան զարկեներ հասցնում հայրենիքին ու փոխարէն՝ անմեռա-
թղուաութեան մէջ է վերջացնում երկրային կեանքը: Հակարի
մօտ, որ նոյնպէս արում է Հաւաշին, սա բոլորովին ուրիշ կեր-
պարանքով է ներկայանում.- ցնծարար մի հանգամանքների
որ վերջը իր սրտակցութեան վրայ արտահայ կղզումէ և, դոնէ
մեր իւրքի առաջ, ներողութեան է արժանանում: Նաև երկելի
նկարագրած՝ Հաւաշի խորմնելի մահը չկայ Հակարի մօտ. արա-
ածելով՝ Հաւաշ մեռնում է Զարկապարանում իեղծութեան
մէջ, անդադար ծեծելով իր գլուխը, որ երկրային փառքի
համար այնքան ավերների կարծառ դարձաւ և յաւիտեա-
կան պատժանք ժառանգեց:- Աւեանէ երկելի մօտ, ինչպէս
հրէլ է դուրս բերուած կայծերը: Հակարի մօտ նա չոյն մը-
լեռանց թագաւոր է, նոյն-պէս արդարադատ, որ թէ իր երկ-
խաղախական զաւեցի և Թ. իր հայրական քրիստոնեաների հոգ-

փրկութեան համար որոշում է նրանց կարծեցօ իր հաւատքին,
որի գերազանցութեան ու ճշմարտութեանը անհեղծ հաւատացած
էր նա: Ճիշդ են և միւս անձնաւորութիւնները, որոնք ա-
ւելի իրական են իրանց գործերով, ուրեմն և աւելի ար-
ժանահաւատ: Հաւանական կարելի է ասել, որ առանց Հակա-
րի կարծութեան իրօնական առաջին կարերազմի մանրամասնութիւն
հասկացողութիւնը, Եղիշէ և մինչդմանի չէինէր, նոյն Հակարի
կարծութիւնը էլ չեն բաւական հարցերի լուսաբանում
կարողանալ: Բայց դալով երկրորդ իրօնական կարերազմին
Հակարը մոռացել է այս մասին բնաց միայն կարծին
է այս շղթայի և իր աղբիւրները են նոյն բանն անհանգ
ապարանքութեան պարագաներ, և նրա միջոցով պատմութիւ-
նները քանաքական եղբայրները, որոնք բոլորը կարմաշութի
մերժումները էին: Այնքան գեղեցիկ են նկարագրուած այս
ապարանքութեան ծագումը, ընթացքն ու վախճանը, այնքան
մանրամասն են գլխաւոր դէմքերի նկարագրութիւնները, որ
ընթերցողը լիակատար և անխառն գաղափար է կազմում այս
ներքաղքական շղթայի մասին: Հուժկու կարեւորութիւն
ունի նկարագիրը այն բարոյական անձնաց ու բարքերի
ապականութեան, որոնք մուտք գործեցին Հայաստան չար-
հիւ պարսիկների գործ դրած իրօնական խորութեան արա-
գեծին.- որանք վարձատրում էին ուրացութիւնը և անտեսում
էին անում խաղութիւնն ու առաքինութիւնը: Թէ ինչ պա-
տմել ներկաներ ունեցաւ այս սրամ խաղախականութիւ-
նը՝ զար պերճախօս կերպով բացատրում է Փարպեցու
գրքով: (~~Հայրենական թերութիւն այս մասում կարելի է~~
~~համարել ժամանակագրական թուերի կշտամբութիւնը~~)
Կարծութեան առաջին մասը, որ Հրշակունեաց թա-
գաւորութեան երկուսի բաժանուելուց հասցնում է
մինչև այդ թագաւորութեան բարձումն ու Ս. Սահակի

թանկ — առաւելին յարաբերութիւն ունէր մեզ համար, քանի
որ Խորենացին պարունակում է նոյն նիւթը առելի հան-
գամանօրէն: Այս ձեւով երեւում է Արարատեան դաշտի
[illegible] նշանակութիւնը, որ մի ճարտարապետական գե-
ղեցկութիւններով այս դաշտի բնական, [illegible] ու
հանրային հարստութիւններ, ինչպէս և այն ժամանակի
[illegible] և [illegible] մասին և թէ որքան, գրաւոր
[illegible] մի անձնական գործ է մեր հին ճարտարապետութեան
մէջ: Հետաքրքրական է և Ն. Մառեանի գրութիւնը, որ ճար-
տարապետութեան մասին առաջին լուրջ հետազօտութիւն է:

Իսկ մեր պատմական գեղեցկութիւններ՝ Ղ. Փար-
պեցու գիրքը տալիս է ոչ սակայն պատկերներ մեր հին
ժամանակաշրջանայ [illegible] ու [illegible], [illegible] և առհասարակ
կեանքի մասին, որով առաւելին յարաբերութիւնը [illegible]
[illegible] այս նիւթը ընդհանրապէս անուղղակի են բաղ-
կացել [illegible] հեղինակների հողմից, [illegible] և մենք չար
աղքատ ենք գեղեցկութիւններով մեր հին կեանքի բազմա-
զանան երևոյթների մասին: Իսկ օրինակ դիցենք այն
գիծը, որպէս նշանագրութեամբ է Վասակի հանգիստը հայ-
տնած [illegible] [illegible] Վրայ
([illegible]). — [illegible] [illegible] հայերում [illegible] ([illegible]).
— Վահանի [illegible] [illegible] [illegible] Արարատի
[illegible] [illegible] և այս [illegible] [illegible] [illegible]
([illegible]). — [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible]). — արդիւնքներ, [illegible] և այն,
որոնք առաւելին հեղինակութիւն են տալիս պարմունքին
և հետաքրքրական են իբրև նմուշներ մեր հին ժամա-
նակակից կեանքի ու բարքի:

Եղիշէ և մեր [illegible] էլ Փարպեցին [illegible] գիր
ունի: [illegible] լինելով Հայաստանի բուն հեղինակութիւն

դոյամ առաջացրի Արարատեան դաշտում՝ նա փայլեցնում
է իր ծննդավայրի յատկութիւնները իր լեզուի ու մեր մէջ.
Լեզուն բնորոշին չնչին խօսակցութեան կերպարանք է ըն-
դունում. [illegible] անձամբ [illegible] ցոյց է, գրաւոր է հարդա-
րանք, թէ աշխարհաբար. Նա էլ խոստովանում նոյն — բաց
իր ժամանակի առանձնայատկութիւններից: Այսպէս է առանց
սրբագրութեան ասել, թէ Ղազարը գրել է այն լեզուով՝ որով
ինքը խօսում է եղել, այսինքն հեղինակի լեզուով, որ պայման
է [illegible] և արուեստականութիւնից և [illegible]
[illegible] հասում նրա մտքից: [illegible] ժամանակ նա
[illegible] պարծեցու [illegible], առանց շփոթելու
երկար ու բարակ պարզում է, երբեմն կրկնելով ու երեք-
կրկնելով միևնոյն դէպքը [illegible] բերանով համա-
[illegible] գեղարուեստութեան. [illegible]
[illegible] չէ [illegible] [illegible] գրողներին էլ [illegible]: Նա
սիրում է մանաւանդ արտահայտութիւններ. [illegible] լինելով
[illegible] [illegible] և [illegible] արտահայտական [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] իր [illegible] [illegible] էլ արտահայտել
[illegible], և մենք [illegible] են, որ նրա մօտ [illegible],
[illegible], [illegible] և այն [illegible] արտահայտութիւններ
[illegible] է հարձել, որ այս [illegible] [illegible] [illegible] խօսել
են՝ ինչպէս մէջ է բերում Ղազարը իբրև թէ [illegible]
[illegible]. [illegible] այն է, որ [illegible] [illegible] է [illegible]
այդ արտահայտութիւնները. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
և երևակայելով, թէ ինչ կարող էր խօսել այդ [illegible]
[illegible] [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] արտահայտո-
ւթիւնները մի նոր հեղինակութիւն են տալիս Ղազարի
առանց այն էլ [illegible] և հեղինակի պարմունքին և
նրա գիրքը դարձնում են ոչ միայն հետաքրքրական,
այլ և զուարճալի: Այս յատկութիւններ [illegible] է,

որ Ղազարը իր ժամանակակիցներից [illegible] հղացած քննադատաբան", որ-պիսի հղացումը, մեր հասկացողութեամբ էլ, լիովին յարմարում է նրան:

Ղազար Փարպեցու Թուղթը — Բացի պատմութիւնից Ղազար Փարպեցին գրել է, ինչպէս յիշեցինք, և մի Թուղթ „Առ Վահան Մամիկոնեան", որ [illegible] 1853 թ. [illegible] [illegible] եպիսկոպոսի ձեռքով գրուած ձեռագրից [illegible] և նոյն Թուղթն հրատարակուեց Մոսկուայում Մ. Էմինի ձեռքով: Թուղթն ունի մի յառաջաբան, որ ինչպէս երեւում է, գրուած է Ղազարի բարեկամներից մէկի ձեռքով: Այս Թուղթն իր հետաքրքրական բովանդակութեամբ մեծ լոյս է սփռում Ե. դարի վերջերի հոգեւորականութեան և մտաւոր գործիչների վիճակի ու փոխադարձ յարաբերութեան վրայ և իր [illegible] [illegible] գաղափար է տալիս Փարպեցու [illegible] և [illegible] մտքի:

Այս Թղթի մէջ Ղազար հանդէս է գալիս իբրև զարգացած իր անձը „[illegible] աբեղաների" մեղադրութիւններից զերծ, և բնականաբար իր դէմ եղած մեղադրութիւնները հերքելու համար նրանց [illegible] հերձուածողների՝ ստիպուած է լինում բանալ իրան մեղադրող աբեղաների [illegible] և [illegible] նրանց մտաւոր ու բարոյական պակասութիւնները:

Մենք արդէն տեսանք, թէ ինչ յանցանքների մէջ էին մեղադրում աբեղաները Ղազարին. — նրանց ասելով՝ „Ղազար ասում է, թէ կուսակրօնութիւնը մեղք չէ, և այսպէս էլ թելադրում մարդկանց". „Ղազար աղանդաւոր է". „Ղազար իր վանքից [illegible] և զարդարած [illegible] [illegible] է [illegible]". „Ղազար առաջ լաւ էր կարդում, [illegible] Վերջերս [illegible] [illegible]", և այլն:

Այս մեղադրութիւնների մէջ առաջին երեքը [illegible] ունին, և Ղազար իր [illegible] [illegible]

[illegible] գործ է անում նրանց հերքելու: Նրա զարգացումն այնքան [illegible] է և փաստերն այնքան ա-հերքելի, որ [illegible] ոչ միայն հանդուրժում է Ղազարի [illegible] լինելուն, այլ նոյն-իսկ [illegible] մեղադրել նրա մեղադրողներին, իբրև չարամիտ [illegible]: Վերջին երեք կէտը, [illegible] էլ [illegible], չեն կարող [illegible] յանցանք համարուել. իսկ երբ Ղազար նրանց մէջ է ընկնում և հարկ է համարում նրանց պարտաւորել՝ այս բնորոշ հանգամանքը հաւաստողութիւն է տալիս, թէ Ե. դարում ևս [illegible] [illegible] և [illegible] էին մարդիկ [illegible] և [illegible] մեղքերն էին գրում իրանց հակառակորդների [illegible] համար:

Բայց Թղթի մէջ մեզ հետաքրքրողն այն է, թէ Ղազար յաւակնոտ է եղել թէ անկարգ, այլ այն կէտերն են, որոնք մեզ տեսնել են տալիս ժամանակի գործող անձնաւորութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնը, բարոյական և մտաւոր կարո-ղութիւնները: [illegible] է այն կէտերը, որ նկարում են Ղազարը, և մենք չենք կարող չհաւատալ նրա [illegible], [illegible] որ նա [illegible] է Հայոց մարզպան Վահան Մամիկոնեանին, որ [illegible] ունէր Թղթի ամբողջ մի [illegible] [illegible]: Մենք տեսնում ենք այստեղ, որ Ե. դարի վերջերին աբեղաները նոյն-իսկ [illegible], իրանց [illegible] բարձրութեան վրայ չեն գտնւում. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] և այլ [illegible] գծեր են այդ հոգեւորականութեան:

[illegible] այս պակասութիւնները, Փարպեցու ասելով, [illegible] եղած հակառակ [illegible] բարձրանալու իրանց [illegible]: Աբեղաները չէին կարող տանել այն [illegible] [illegible] ու [illegible], որոնք [illegible] [illegible], [illegible] երիտասարդ Ղազարը յայտնում էր նրանց [illegible], և

տեր պարզապէս էր բամբասանքը՝ թէ Ղազար աղանդաւոր է։ Նրանք չէին կարող տանել, որ Մամիկոնեանը իր նորաշէն վանքից յանձնում էր նրա հսկողութեան, և երբ կաթողիկոսը իր բոլոր ատելութիւնը գործ դրեց, մինչև անգամ հալածել տալու Մամիկոնեանին այդ [illegible] իր [illegible] մէջքին յանձնելու համար, ու [illegible] – Ղազարի նախանձոտ գրգռուեց Ղազարի դէմ. – „Ղազար իր վանքը պարագործներով է լցրել", „մի երեկոյ էլ հարսանեկան ուրախութեան առթիւ", բացական էին նրանք և ամբոխներով արշաւում էին վանքի վրան և հալածել այդ [illegible]։ Նրա մտածմունքները դաւաճանական էին այլ ևս այդ լուրերով, որոնցից վանքը թողնել ու հեռանալ։

Վանքին երկու անգամ հրաւիրելու ու աքսորել (Ղազարի հակառակորդների շնորհիւ), և երբ Ղազարն առանց բռնադատելու նորից նորոգում և շէնացնում է իր վանքը՝ այժմ էլ ուղղակի յարձակում են գործում վանքի վրայ և նրա գոյքը կողոպտում։

Այս պարագաները և հալածանքները դէմ Ղազարը դիմում է կաթողիկոսի օգնութեան, խնդրելով, որ նա էլ հոգևոր բերքին գայ դէպ նէհ իր մէջ։ Կաթողիկոսը բայց ի բաց հրաժարւում է, յայտնելով, որ չէ համարձակւում նոյն-քան նրան պաշտպանել, որովհետև թէ նրան պաշտպանել, որովհետև ինքն էլ վախենում, որ գոյց ինքն էլ հալածանքի ենթարկուի իր յանցաւորութեան պատճառով Ղազարի հետ։ Այս[illegible] ջանասիրութիւն այն աշխատանքին համար, որ դիմում է Ղազարի վերջին պաշտպանին՝ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան գտնուող [illegible] ուղղուած մի թուղթ, որով պարզաբանում է իր հակառակորդների առաջ՝ ուղղուած է մէկ կողմ, գոնէ կեանքին ապահովելու համար՝ փախչում...

չել Սիրոք ժողովքը, որտեղից և գրում է իր թուղթը Վահան Մամիկոնեանին։

Ուրիշ մեծ կարևորութիւն հանդիսացող Ղազարի մեղադրութիւնները իր հակառակորդների դէմ, որ բերում է նրա գրութեան մէջ գրելով մի մասը հանդէպ Վահանին այն փաստերը, որ նա մէջ է բերում իր թղթում և որոնց մեծարգութեան մասին չէ կարելի կասկածել, քանի որ թուղթն ուղղուած է Վահան Մամիկոնեանին – մեզ համոզում են, որ նրա պարծանքները չափազանցութիւններ են։

„Երանի թէ, ասում է Ղազար, որ ես մեղաւոր լինէի և իմ մեղքերի համար այդ հալածանքները կրէի այս ժամանակս. բայց ինչ մեղք ունէին այն կուսակրօն, սուրբ մարդիկ, որոնք մեզանից առաջ և հէնց նոյն-քան մեր ժամանակ նոյն հալածանքները կրեցին։ Վարդեցին մէջ է բերում մի շարք անուններ և փաստեր, ցոյց ամենապարկեշտ էակներ մեր պարծանքներում մէջ, որոնք հալածանքի մեծ յանցանքից յետոյ փախչել հրեաները ուղղած մեղադրութիւնները, թէ ուղղակի մարգարէից հալածեցին հայրն մեր"։

Դժբախտաբար ~~թէ բարեբախտաբար~~ չենարդրի մեր օրինակում երկու թերթ պակասում է այստեղ, այնպէս որ Ղազարի մէջ բերած բոլոր անունները ու փաստերը մենք չունինք։ Բայց եղածները էլ բաւական են մեզ ցոյց տալու, թէ ինչպիսի անձնուրութիւն էր դաւում, թէ ինչպիսի պարգեւներ, նուաստութեան ու զրկանքներ, որոնց իրանց պարգեւներով, տեղեկութիւն ու զարդեր, որոնց իրանց պարգաւանք, եղել հալածանքի ենթարկուել մեզանից և այսրին ընդունակութեան ձեռնարկութեան ինչպէս և նորին ամենայն, ինչպէս որ խնդրութեան կերպով էր առաջ. Հերկրից համ ամեն տեսակ, հոգևորական լինէր թէ աշխարհական։ Այր կարգ ու կանոն, բարեկարգութիւններ,

այդ բարձր մտքերը աշխատում էին մտցնել ժողովրդի մէջ ընդհարւում էին ժողովրդի անգրագիտութեան հետ. յաճախ բախւում էին զանազանւում իրանց հեղինակների հետ, բայց երբեմն մեծ դժւարութեամբ հազիւ մտնելով՝ յաջողւում էին մուտ գործել: Այս բախտին ենթարկւեց Լիբերալիզմը՝ հեղա- փոխութիւնը, նոյն բախտին ենթարկւեց և գրեթէ դարու-մտքերը:

Հայոց մեծ լուսաւորիչներ Մ. Նալբանդ և Ռ. Պատկանեան զբաղւելով միայն չէ գրագիտութեան տարածելով իրանց աշակերտներին, այլ ձգտում բարձրացնել ուսում- նական կարգը, որովհետև նրանք գիտեն, որ առանց հայ ժողովրդի կրթութեան առաջ գնալ ինչ: Նրանց մտքերը առաջին մասը յաջողութեամբ կատարւեց.— բաւական թւով ընդունակ ուսանողներ երիտասարդներ ուղարկւեցին այլ մասնաւոր ուսման կենտրոններ—Մոսկւայ, Պետերբուրգ, Լայպցիգ, Հայդելբերգ, ուր նրանք ծանօթացան գիտութիւններ և հայրենիքի կարօտով ու գործելու փափագով լցւած վե- րադարձան Հայաստան:

Որովհետև իրանց վարդապետների դեռ չենթադրած թեան մասնակից այս կարգը հաստատելու համար պատրաստ- ւում էին գործել նրանց նոր հոգեւորական ներքին և օգտակար գործունէութեան չափ ընդարձակեց, հրա- տարակեց և գրական աշխատութիւններ (որանց գործունէ- ութեան արդիւնքն էր և Նոր-Նախիջեւանը լուսաւորութեան): Ուրիշ վիճակ էր սպասում նրանց, որոնք Մ. Նալբանդի և Ռ. Պատկանեանի մահից յետոյ վերադարձան Հայաստան: Միայն անգրագիտութեան, անգործութեան, խաւարի մարդուն աշխատանքը չորացան այս նորերի բերած լոյսի ու գոր- ծունէութեան, առաւելապէս երբ նրանք խօսեցին, որոնք ենթարկւում էին ժողովրդի և հոգեւորականութեան դա- տաստանին: Նրանց չարաչար անգործութեանը հա-

ջորդեց, նրանց շահերին վնաս էր պատճառում, և ահա մի ամ- բողջ բանակ դուրս արձակւեց, նման մի մարդու, որին յան- կարծ լոյս պարզելով են և որը առաջին զգացմունքն էր- կում զզւանքն պատճառելով լոյսի-որից հեռանալ և առն- ջում պաշտպանելու համար նորեկների դէմ, որոնք ընդհա- նուր անունով „Թարգմանիչ" են կոչւում: Նրանց հոգին էր ոգեկոչ, ներքին և անձնական հանգստութիւնը. նրանց հոգին էր խոյս: Ընդհանուր կռւի մէջ լինել թարգմանիչները. բայց մա- սամբ արդէն նշանակին հասնելով յետոյ:

Այս կռւի պահերից մէկն էր և Րաֆֆին, ինչպէս եղել է և Թորոսեանը և Փափազեանը, որոնց մասին հետեւեալ եմ յիշատակում: Ընդհանուր է մանաւանդ Փափազեանի հա- յեացները: Սա մեծ մարդ չէ եղել հայոց աշխարհ, սա- կայն է յառաջացել մի որևէ լաւ համ վար գործունէ- ութեան չափ չափ, բայց բաւական է որ նա ուսում ա- ռած է, „Թարգմանիչ" է, արբեցուները կոչում են նրան, „Ահա ձեր գայ մեր Թարգմանը" ասելով, և խեղճ երի- տասարդը, հայրենիքի հողը դեռ չտեսած, պանդխտութեան մէջ մեռնում է:

Փափազեան Թովմաս և Թորոսեան այլ միմեանց յա- ռաջադէմներ լռում են և դրւած են մինչև այն կա- ռավարութեան մէջ. երկուսն էլ անպայման մեղադրանքներ կողմեր են անդամ հասարակութեան դէմ, երկուսն էլ խօսա- կցում ու ապահովւած գործերի հրապարակութեան և մասնակցութեան համար են այն բարոյական և մտաւորական պատւար եղանակով, որ մէջ պահպանում են գործել. այս պատճառով երկուսն էլ անհնարին պայ- քարի և արդիւնքի ենթարկւեցին են կռւում կեղծ- ների թշնամի իրանց հակառակորդների դէմ:

Այս հաւաքական կարծիք, որ մասին յիշելու ենք

(Լաքշակցի Գ. Ճեմար) համարում են հերկանէք երգի-
չներին, այդպէս տարական և յունական, հայեցակէտը
պարբերութեան և ընդհարման: Այս կարծիքին ի հակա-
ռակը բերում են պարմական և լեզուաբանական
ապացոյցներ — որ յունատոնչի օրերից սկսեալ մինչև Ս. Սա-
հակի և Ս. Մեսրոպի ժամանակները Հայաստան հեղեղ-
ուած էր ասորի եկեղեցականներով, որ ասորի գրութիւ-
նեղ ազդեցութեան վրայ ի չնա յունականին՝ զար-
գանում էր նոյն-քան յունաց Հռոմէական պատրիարքն Ս.
Սահակին գրած թղթում. որ հակառակ եկեղեցում թարգ-
մանները յարձակ յունական ուսում և հրով թող-
են արտյել և իրար քարշեր են զննահարում յունաց
քաղաքականութեանը. որ փարպեցին իր թղթում հայ-
ուստներին „աբեղայ" տարական անուն է դալիս, որ
ցեռ իր կամ ընդհանրապէս հոգևորականներ վրայ
ներելու այս բառը չէ գործ ածում. որ երանելի Մով-
սէս Խորենացի (հռոմէական թարգմանու) գրուածք-
ներին նրա հակառակորդների կողմից կրուած ար-
համարհական „փաթաղիկա" կոչումը տարերն է և նշա-
կում է եղծում, այլափոխում, և կարող էր միայն
սորիների կողմից կրուել և այլն: Թերևս բոլորովին մեր-
ժելի այս կարծիքը. բայց դպրոցների պարբերութեան մէջ
երկրորդական դերը չկրել բանի. համեմատութեամբ
քաղաք պարագայք, որ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ
յարուցել է կարգի կուսակցական կռիւ, այնէ, որ
ստոր և անզարմութեան մէջ լոյսը և գործունէութի
պմուարութեամբ են մուտք գտնում. որ ամբողջ
հանրայքը անցարժէ (իններ) և նրան իր դրութեան
հանելու համար ոյժ է հարկաւոր. որ քարենորոգիչ
թարմ միտքերն առանց կռուի չեն պարտադրւում

որևէ հասարակութեան մէջ, և իրաւ, այս թարմ մտքերի կո-
րուղները ժամանակակիցները անէծքի և ձաղր ծաղրանք-
ների են ենթարկում, և միայն ժամանակ անցնելուց յե-
տոյ, երբ նրանց սերմանած բարի սերմերը սկսում են
կամաց-կամաց աճել և պտղաբերել, այն ժամանակ միայն
յետագայ սերունդները սկսում են հասկանալ նրանց մեծ-
ծարքութիւնն և հայրենասիրութիւնը և կոչում են նրանց
„Մեղու", „Կռունկ", „Ճարտարար" անուններով, համեմատ
առածին, թէ „Գնա մեռիր, արի սիրեմ":

Այս դպրոցից սոսկ ժամանակի հետաքրքրական
է Փարպեցու Թուղթը, որ մեր առաջ բաց է անում
նրա և նրա ժամանակի պայքարը Հայաստանում եկե-
ղեցիներում: Դրանով մեծ արժանաւորութիւն
մեծ կրեսունք է դալիս կոչել այս Թուղթը առաջին
ինքնագրութիւն հայ մատենագրութեան մէջ:

Ոճը և լեզուն, ինչպէս համապատասխան կերպով
կոչում, եռանդուն և սրամիտ է: Փաստերը և դա-
տողութիւնները յաջողութեամբ դասաւորուած և դր-
սևորուած: Այս թուղթը միայն բաւական էր հե-
ղինակի „Դարպասանի" կոչումը արդարացնելու հա-
մար: Ղեւոնդ որ պարունակում է չեղագրի ազատ-
ագրութիւններ:

Տպագրութիւններ և թարգմանութիւններ: Ղա-
զար Փարպեցու պատմութեան մի քանի օրինակէ
մնացել, որից և եղան են տպագրութիւններ՝ 1793, 1875
և 1891 թուերին Վենետիկում: Վերջին երկու տպագրութիւն-
ների մէջ հրատարակիչները բնական թուով ապաստա-
նութիւններ են ուղղել: Թուղթը, ինչպէս ասին, առա-
ջին անգամ գտնուեց Էջմիածնի մատենադարանում
տպագրուեց Մոսկուայում 1853 թուին Մ. Էմինի ջա-

թով: Այնուհետև նա մտավ Հնդկաստանի երրորդ և երրորդ դպագրութիւնների մէջ: Ավելին լաւագոյն դպագրութիւնը, ձեռագրերի մանրամասն բաղդատութեամբ, եղաւ 1904 թուին, «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութեան ժամանակ, բայց այս դպագրութիւնը եղաւ արդարացուցիչ 1907 թուին:— Փարպեցու պատմութիւնը թարգմանուած է ֆրանսերէն (երկու անգամ), լաւագոյնն է Սամ. Վ. Գանթարեանը, ստերեոտիպ Վ. Լանգլուայի ժողովածուի մէջ: Թարգմանուած է և ռուսերէն աշխարհաբար, Ս. Յով. Տէր-Մկրտչեանի ձեռքով և տպուած Վաղարշապատում 1895 թուին:— Թուղթը թարգմանուած է աշխարհաբար Մ. Նալբանդեանի ձեռքով, ծանօթութիւններով, և տպագրուած է Ս. Պետերբուրգ 1868-ին, նոյնպէս և պատմութեան հետ նոյն Մ. Ս. Տէր-Մկրտչեանց ձեռքով.

Մատենագրութիւն: Մ. Նալբանդեան, «Ղազար Փարպեցու թուղթը, մեկնագրութիւն ... ծանօթութիւններով», Ս. Պետերբուրգ, 1868.— Զարբհանալեան, «Պատմութիւն հայ դպրութեան».— Գր. Խալաթեան, «Ղազար Փարպեցի և գործ նորին», Մոսկուա, 1883:

Մովսէս Խորենացի.

Մովսէս Խորենացին ամենահռչակաւոր հեղինակն է մեր ամբողջ հին մատենագրութեան մէջ: Նրա անունը յիշում են իր հեղինակներից ամենամեծ յարգանքով, նրան կոչում են և բարձր գնահատական տալով «քերթողահայր», «պատմահայր», «մեծ», «մատենագիր», և նրա անունները լսուում են բոլոր մեր պատմագիրների: Մեր ժամանակներումս չկայ

ուրիշ հայ հեղինակ, որ Խորենացու չափ հետաքրքրութիւն շարժէ քննադատ-գիտնականների մէջ. ամեն մի հայագէտ զբաղուել է նրանով, որեւէ քննութիւն գրել համարձակել նրա մասին: Այնքան մեծ է նրա յարուցած հետաքրքրութիւնը այժմեան քննադատութեան մէջ, որ կարելի է ասել՝ կազմուել են երկու կուսակցութիւններ, մէկը Խորենացու հերքող, միւսը նրան պաշտպանող, և նոյնպէս առանձին անուններ են ստացել— Խորենացիապաշտ, Խորենացիատեաց, Խորենացիականութիւն:

Երբ Խորենացին գրում է պատմութիւնը այսքան մեծ հակասութիւն է ունեցել և ներկայումս էլ այնքան ուսումնասիրութիւն է գրաւում անցուցի պատմութեան այն է, որ այս հեղինակից աւելի շատերը, քաղաքական յարգութիւններ ունի, չինի գրական կամ քաղաքական:

Այս յարգութիւնները հետ մեծ կշռադատութեամբ երբ քննելու լինէինք Խորենացու պատմութեան արժէքը ուսումնասիրութեան մասին: Ու այժմ կայ է ծանօթանալ նրա քննադատութեան, աշխատութիւնները և քննադատութեան յաղթանակ հարցերի հետ նրա անձի, ժամանակի և գրական գործերի մասին:

Խորենացու քննադատութիւնը: Քննադատական դիտողութիւններ Խորենացու մասին գրուում են գիտնականների կողմից նրա պատմութեան մէջ և ժամանակագրական ուրիշ աղբիւրներում: Այս դիտողութիւնները մերժում են կամ կասկածելով հարցնում են մի ամբողջ գաղափար կազմել այս նշանաւոր հեղինակի կեանքի մասին:—

Հայոց պատմագիրները յիշում են Խորենացին և երբեմն էլ Մեսրոպեանի, որից կարելի է եզրակացնել, թէ նա Մեսրոպի աշակերտն է եղել, որի, Խորենու համ Խորենացի գրուածքից համ ուսուցից: Ներկայումս այդ անունով գրեց

կամ ուսում յայտնի չէ։ Դիւնագաները ցոյց են տալիս միայն [illegible] թէ որ [illegible] գիւղ, որը և [illegible] ծագում են նրա ծննդավայրը. բայց այս դէպքում նա պէտք է [illegible] հէքիր, և ոչ Խորենացի։

Ծննդեան տարին մեզ յայտնի չէ, բայց մօտաւորապէս հարկաւոր է որոշել, հիմնուելով նորա-իսկ պատմածի մի քանի տեղեկութիւնների վրայ։ Մի կողմից գիտենք որ նա Ս. Մեսրոպի աշակերտներից էր, որոնք գրերի գիւտից յետոյ (404-ին) Հայաստանի զանազան գաւառներում բացուած դպրոցներում հայերէն գրագիտութիւն սովորեցին։ Միւս կողմից էլ գիտենք, որ Եփեսոսի ժողովից յետոյ (432) նա իր ուսուցիչների յանձնարարութեամբ ուղարկուեց արտասահման ուսումը կատարելագործելու, մօտաւորապէս 433-438 թուականների մէջ։ Ենթադրելով ուրեմն, որ այս դարերին ճանապարհորդելու Խորենացին մօտ 25 տարեկան պիտի լինէր՝ կարող ենք հետևցնել, որ նա ծնուած պիտի լինի մօտ 410 թուին։

Ինքը Խորենացին այսպէս է բացատրում իր ուսուցիչների պատգամը, որոնք իրեն Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքն ուղարկեցին ուսանելու։ Եփեսոսի ժողովից յետոյ մեռնում է նա, աշակերտներին բերած յունարէն գրերի օրինակից Ս. Սահակն ու Մեսրոպը նորից ուղարկեցին թարգմանութեան Բիւզանդիոն. այս պատճառով նրանք մեզ ուղարկեցին Աղեքսանդրիա քաղաքը սովորելու [illegible] (յոյն) լեզուն։ ("մեզ" յոգնակի բառերը ցոյց են տալիս, որ Խորենացին մենակ չուղարկուեց Աղեքսանդրիա, այլ ուրիշ ընկերների հետ)։ Ճանապարհին նա հանդիպում է Եդեսիա քաղաքին և թէև հերթով այցելում է [illegible] այլ [illegible]

դիմում է Աղեքսանդրի երիտասարդ սուրբ վկաներին, և այնտեղ գնում Աղեքսանդրիա քաղաքը, որ նշանաւոր էր աշխարհահռչակ Եգիպտոսի գրադարանով, որտեղ հաւաքուած էին աշխարհի բազմաթիւ նշանաւոր գիտնականներ, ինչպէս այն ժամանակուայ գիտութեան միակ կենտրոնը։ Աղեքսանդրիայում Խորենացին հաւանօրէն սովորեց յունական և աստուածաբանական գիտութիւններ, ճարտարական և երաժշտական արուեստներ, որոնք շատ զարգացած էին այդ ժամանակներում (փիլիսոփայական դպրոցներ էին նրան, որ հնում էր գրանց մէջ) և վերադարձաւ հայրենիք։ Նա իր ուսուցչին անուանում է "նոր Պղատոն", որին շատ գովում է. բայց թէ ով է եղել այս անձը յայտնի չէ։ Ուսումն աւարտելուց յետոյ Խորենացին կամենում էր վերադառնալ հայրենիք. բայց նաւը ալեկոծութիւնից ծովեզրի ընկնում է Իտալիայի ափերը։ Մովսէս այստեղից գնում է Հռոմ ս. Պետրոսի և Պօղոսի գերեզմանի երկրպագելու. այնուհետև գնում է Աթէնք, որտեղ բաւական ժամանակ մնալուց յետոյ դիմում է Բիւզանդիոն, որտեղից և Հայաստան։

Յայտնի չէ, թէ նա քանի տարի ճանապարհորդեց և երբ վերադարձաւ հայրենիք։ Հաւանական կարելի է համարել, որ մօտաւորապէս 440 թուից յետոյ կարող էր, որովհետև վերադառնալիս նա իր վարդապետներին վախճանուած գտաւ։

Մովսէսը որ իր բազմաթիւ ձեռքերով գրել էր ուսումն և գիտութիւններով ու յոյսերով էր լցուած վերադարձել էր Հայաստան, որպէսզի իր վարդապետներին ուրախացնի, միջամտութեան նրանց ցանկութեան և գործերից յետոյ նրանց աշակերտներին կարողանայ հրապարակում հայրենիքի համար։ Իրա մեծ ուսուցիչները և բարերարները, հոգևոր հայրերը, Ս. Սահակն և Ս. Մեսրոպը, վախճանուած էին. Խորենացին հալածւում էր չարակամներից, և ուրախութիւնը

բոյն էր դրել Կայսարանում: Չկար այլեւս մէկը, որ խրախուսէր գործունէութեան հրաւիրէր նրան. չկար մէկը յարգող նրա ունակը: Ընդհակառակը, նրան արհամարհում ու ծաղրում էին բոլոր այնպիսի մէկին՝ որ ոչ մի գրքային բան չգիտէր: Չկար արդուող ներքին նկարագրում է ինչ խորհնայրին այս իր նեռսում գրութիւնը Աղթի մէջ. — «Որքան նախ չէին յաւայրին վարձ և պարուսաիրել ինձ ամէնքեանս արուեստի և կարարեւագոյն յարմարութեանց, համայն մեծ փութանցի գրեթէ է ի հիւղակաց փութայէ հարստանալ վարել և ռազմապի ասել երգա՛յց փոխախրախուսանութեան ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով ողմերի հառաչեմ. ուր և ոչ գեւսուեան ժամանեցի աղայդա հափույմանց և լսել վերջին բարբառն և օրհնութի-

Ո՛չ այսուհետև ցմերս յարգեսցէ կուռմն. ոչ ուրախալի քեզ առագաւորնուին ուղեւորի. ոչ գհայրական բարբառեսցի զուարճութեան մատամբ ինձ յաղթահարեալ յորդո-

Ո՛չ կարիցէ զանգստութիւն ընդունիլ առոյգ վարդապետեան հայհոյից յարուցեալ, որք... չար որոնել զրեն անյարմ՝ չքմեղել զմեզ և զարհամարհել իբրև զանհարնուլ և որ ոչ ինչ գիտանալու ունիցի արուեստ: Ոչ ևս ընթերցանեսցէ ասարելով և զմեզ սրտոսեսցէ գովելով, զոր ինչ բանից և լսուեան: Զայնոսիկ զմերս ամէնհառաչումն յիս ի ներքս ընդունայ և արգոար, և զայուգանէ բարբառեալ բան դիտական և ազնուար: Եւ զիրեն, երբ զբոլոր յարմարեցից վաղեեցգութեան համ արդարուտոցին... Ձեռքի՞ն իմ և զխաբանեալ ազգեր, չենայ, որ երբայր չունէր կարարէ բան, որոյ վարքն մարդիր, և վերաստանեալ ի չետոն առաւել ուղղեր վերջին զանհարէր վէզուս օտարազգեաց, երբ զիս, թուարս ի հօտով մնացեալս թանգիլս և զաշանակեալ: Ծնո՞ղն իմ աղթիւր վար

կերպական, վարդապետութեանն առոգող և հեղեղաւ պատճառեցերութիւն արդյունաւորելով, եթէ զիս, երաշխաւորել և թարգմանել պատմութեամբ արքունական խրատու»...

Հայկը լռում, արհամարհուած, մինչև իր հայրենի եղբարիքուած ուսումնական երիտասարդը, անանկութեան համբերող, հակառակորդները խոյս տալով հաշվում է ապարէնքը և թափառում անյայտ տեղեր: Երկար ժամանակ փնտրում են նրան, բայց չեն գտնում: Միայն Ձիւր կաթողիկոս ձանձրացուցիչներ իմանում մի գիր: Դաշնելոյթի ժամանակ գիւղացիներից ամեն մէկ մի մի բանէ ասում՝ ի վարդ բարձր հերին: Հյուրեն լսում է և մի ծերուկի (գրագրական), որ ցանկութիւնները հագած հանգնել լսումէր խոստովանութիւններ: Նրան էլ առաջարկում են, որ նա էլ մի բան ասէ ի պատիւ կաթողիկոսին: Բայց ծերունին խոնարհութեամբ հրաժարվում է ասելուց, թէ ինչպիսի ծերունի, ինչ արժանաւոր խօսք կարող է ասել: Բայց երբ նրան թախանցում են՝ նա յանկարծակի ասում է երեք տուներ բաղկացած մի շատ գեղեցիկ երգիչ, որի վրայ ամենքը հիանում են: Այն ժամանակ ծերունու աշակերտը առաջ է գալիս և յայտնում կաթողիկոսին. թէ սա այն Մխիթարն է, որին դուք փնտրում էիք: Կաթողիկոսը նրա չէ հաւատում. բայց ուշադրութեամբ զննելով ծերունու դէմքի գծագրութիւնը՝ վերջապէս ճանաչում է իր ընկերոջը. «Այդ դու ես, Մխիթար», բացականչելով մէջքէ գրկում, փաթաթվում նրան, և սկսում են լաց լինել: Այդ օրը մեծ տօն է լինում Հայոց աշխարհի համար: Յետոյ կաթողիկոսը երախտագիտութեան արժանի է դարձնում Մխիթարին և ուղարկում Բաղդադոի առաջներըդ:

Թէեւ սա աւանդութիւն է, բայց շատ ճշմարտանման

է, որովհետև լաւ յարմարւում է թէ՛ այն ողբերգութիւններին, որ Խո-
րենացին ինքն է տալիս իր ժամանակի Ողբի մէջ և [illegible]
երրորդ գրքի վերջին (ԿԸ) գլխում, և թէ այն ողբերգութեան, որ
հաղորդում է Ղ. Փարպեցին [illegible] ճառին, որ ա-
մենայն հաւանականութեամբ Խորենացին է: [illegible]
[illegible]
[illegible]
հայոց [illegible] արարքն: [illegible]
[illegible] թափառական կեանքը, և այլ
[illegible]
[illegible]
[illegible] Որոյ ի ժամ վախճանին [illegible]
[illegible] ի վերայ [illegible]
[illegible] (Հայրենի
[illegible]
[illegible]
[illegible], որ այս [illegible]
[illegible] վերաբերին, ինչպէս [illegible] են համարեա [illegible]
[illegible]):

Ողբը [illegible]
[illegible]
[illegible] Ողբի երրորդ մասը, որտեղ [illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible]:

Ողբը [illegible] Խորենացու
մասին [illegible] են: [illegible], թէ նա [illegible]

ժամանակ [illegible] յետոյ վախճանուել է 487-490
թուականներին, մօտաւորապէս 80 տարեկան հասակում:

Իր աւանդութեան՝ նա թաղուած է [illegible] գաւառի
Ս. [illegible] վանքում:

[Մի [illegible] նրա բնաւորութեան [illegible] գծե-
րի մասին՝ որչափ կարելի է նրանց [illegible] կազ-
մել նրա աշխատութիւնից: Որովհետև [illegible] մէջ ար-
տայայտուած մտքերն ու զգացմունքները և արտայայտու-
թեան ոճը բնորոշում են հեղինակի միտքը, սիրտը և բնա-
ւորութիւնը:

Նա բուռն սիրով սիրում է իր հայրենիքը. [illegible]
է նրա [illegible] ու [illegible] նրա ցաւերով:— Ինչպէս
[illegible] նկարագրում է նա [illegible]
[illegible], որոնց [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible]:— Երբ պատմում է [illegible] թագաւորների [illegible]
[illegible], որ [illegible] այն ժամանակ եղած լինէր
[illegible] և այն ժամանակ [illegible] լինէր [illegible],
[illegible] և [illegible]
[illegible]: [illegible]
[illegible]
[illegible] և [illegible]
[illegible] է նրա [illegible], որ [illegible]
[illegible]:— [illegible]
[illegible] Ողբի այն կտորը, որտեղ հեղինակը, [illegible] մի հայ, [illegible]
[illegible] հայոց երկու մեծ լուսաւորիչների մահուան մասին:

Այս հայրենասիրութիւնը որչափ բուռն է նրա մէջ նոյնչափ և առողջ, բնական է։ Նա այնպէս չոգուած "քթոտ" ազգասէրներից, հայրենամոլներից չէ, որոնք ատում են ամէն ինչ որ հայը չէ լսել, և որոնց կարծիքով՝ հայի որևէ պակասութիւնը հրապարակ հանելը նշանակում է թշնամի լինել ազգին։ Նա քննադատին ուրիշ կերպ է հասկանում հայրենասիրութիւնը - ընդարձակել, յանդիմանել, պարսաւել պակասութիւնները, որոնք բծերը։ Ոչ մի հեղինակ հին և նոր ժամանակ այնքան խիստ լեզու չէ գործածել հայոց բոլոր պատահարներից դէմ, սկսած ամենաբարձրից մինչև ամենացածրին՝ ինչպէս Րաֆֆին։ Հայոց նախնի թագաւորների և իշխանների անմիաբանութիւնը պարսաւելով՝ նա առանց այլ և այլութեան նրանց կոչում է "անխաւ, թուլամիտ, վայրենի"։ Արդարև թագաւորին թունաւորելու անկէ պարծեցիք ազգը անուանում է "անօրէն, ամբարիշտ, թիւր, պատնենայող" և այլն, և ամբողջ է համարում երկարել իր խօսքը "ժառանգների ականջին"։ Ուրիշ վերջին ժամուն բոլոր պատահարները չարչուած են աննման։— Ձեր մեղադրանքների ու յանցանքների միջոց է սա, որ դրոշմուած է հայ ժողովրդի ճակատին։ Եւ դրոշմողն է ոչ թէ մի հայատեաց, օտարազգի ձեռք, այլ բուն հայ, բուռն հայրենասէր Րաֆֆին։ Հարկաւոր չէ ասել, որ այս խիստ յանդիմանութիւնները, նոյն-իսկ անէծքները հենց սրտից ուրիշ են բխում, մի զորովանք ցնցի վէրքերն են, որ բերում է իր որդոց Ներութիւնները և աշխատում յանդիմանելով խրատել, ուղիղ ճանապարհի բերել։

Րաֆֆու բնաւորութեան էական գիծն հանդիսանում է նրա անկեղծութիւնը, որ առաջ է գալիս ծայրայեղ ճշմարտասիրութիւնից ու պարզութիւնից։ Նա անկեղծ է թէ իր անձնագործի մասին և թէ ուրիշների մասին խօսելիս։ Ահա՝ Քաղաքացու պարտքը սրանով գրել Հայոց պատ-

մութիւնը՝ նա, ուրիշ հեղինակների նման, մէջ չէ բերում իր գիտութիւնն ու անշահախնդրութիւնը, այլ անկեղծօրէն յայտնում է, թէ այդ գործը արել է իբրև աշխատավարձ, առաւել և ստորութեամբ", գովում է մեծահարուստ խելացի մարդ և խրախուսում սիրով աշխատել և անձամբ վերջապէս դնել իր աշխատութիւնը մեծեռանի և նրա սերունդների համար։ Ուրիշ մէջ ագահող Ս. Սահակի ձայնը ի մէջ այլոց հարցնում է. "ով կայսրական բարբարոսաց կուրութիւն՝ ձեռամբ ինչ յաղթահարել յորդեսցի". որտեղ նոյն անկեղծութեամբ ցոյց է տալիս, որ ինքը արդարանամբ վերապահելով յետոյ՝ ինչ-ինչ բառերով ձևափոխումներ կատարել է հայրապետներից, որ եթէ սա ճենցանի լինէր և իր հետ վիճաբանութեան բանէր՝ երբեմն իրանից չէր կարել յաղթուել։ Երբ նա յանդգնում մի կճուած համ մութ հարցլուծելու նել՝ անկեղծ ուրախութեամբ է արդարացնում [և մինչև իսկ ընթերցողին է դիմում հարցմունքով. "Ո՞վ առաւել կարեւակից ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեան, թէ որպէս յայտնեցաւ, կանխայտ իմ միշտ", համ մի ուրիշ տեղ ասում է. "Ո՞վ ուրիշ ընթերցասէր, հայեաց ասատոր ընդ հասարակութեան (-երբեք չէր է հարցաց՝ հասարակութիւն) պարզաբերից ազգայ, և պարմանիր"]— Երբ մեծեմաս նրանից ուրիշ ում է գրել Աշխարհ առասպելների մասին՝ Րաֆֆին նրան հայրաբար խրատում երեխայ է անուանում։ Ինչ պարզութիւն ունի այնպիսի սուր և անհամ առասպելների. մէջ երանէ լուծելու պէտք ու որոշ առասպելները են, ընդունել ճշմարտութիւնը,— ասում է նա, քաղաքաց թափանցէ ճշմարտութիւնը,— ասում է նա քաղրունց պատ թափանցէ ճշմարտութիւնը. [~~"Ինչ պատմական~~ ~~բարութեամբ իրանից՝ յանդիմանաբար. "Ինչ պատմական~~ ~~և անհատութեան բարութեան~~ ~~սրբ ճանաչանք քոյրը~~ ~~լեալ պարզաւոր"~~]— Երբ նա իր պարտքի համ պարտքերը ... մէ պարապատգութեանց վերաբ չէ։

[illegible]: Համբերատար ճաշին եղած առասպելական յիշեցու-
թիւնները հաղորդելով յետոյ՝ ասում է. «Դարձրում էինք, որ մենք
ցանկացել ենք արդարացնել լինել մեր այս պարտութեան մէջ.
Բայց թէ քննիչներ են եղել մեր ավերիչները — [illegible]
[illegible] դրել այնուհետև եղածները՝ համ սրտով-
[illegible] համ փառք քեզ [illegible] ըլլալով: — [illegible]
[illegible] առասպելական այժմ ճաշին ատենապետները [illegible]
[illegible] յետոյ՝ բացատրվում է. «Ոհ, հարկէ առասպելը,
այլ և առասպելաց առասպել»:

Իւր նամակը և նամակը համարում հայտնում են
[illegible] մի ուրիշ յատկանիշը: Այս յատկութեամբ է
բացատրվում այն երևոյթը, որ նրա խօսքերը ուժեղ դրա-
սորութեան են գործում [illegible] վրայ և, հարկել խառնել,
[illegible] են նրա մտքերը ուղիղ: Նա գրում է
[illegible] իր գործը, հոգով փոխադրուելով այն պայմանը,
որոնց պատճառութեան է ենում: Ի՛ պատճառով նա կարող
է առարկել, ուսուցանել նրա գրուածքների ուժեղ արդարացու-
թիւն է [illegible] և զգացուցանում [illegible] մտքում:

[illegible] մտքի և ճաշակի մէջ նկատվում է մի ներ-
[illegible] յատկութիւն, որ կարող է իբրև բանալի ծա-
ռայել՝ նրա պատմութեան շատ դէպքերը լուսաբանել
համար: Այս յատկութիւնն է՝ պարզասրտութիւն, համ, եթէ
կարելի է այսպէս ասել՝ ներդաշնակութեան զգացումը:
[illegible] է ի նկատի ունենալ, որ [illegible] հայեաց-
քով՝ պատմութիւնը անցյալի չոր հաւաքածոյ չէ, այլ մի գե-
ղեցիկ է, որ բայց պատմական յիշեցութիւններ ճարտա-
[illegible] պէտք է [illegible], [illegible] ներդաշնակութեան ու-
[illegible] և գեղարուեստական լինի [illegible]: [illegible]
ներդաշնակութեան զգացումով նա երևակայում է, կամ-
[illegible], որ անցեալի իրերը, պատմական անձերը պէտք է

[illegible] համաչափ, համեմատ, ներդաշնակ՝ լինելու են գեղեց-
կական ճարտարներն ու նրանց երևոյթները: Ներդաշնակու-
թիւնը, համ [illegible] [illegible] «անհարթութիւնը» պատմական
անձերի մէջ՝ [illegible] [illegible] է նրա զգացմունքը և
նրան անհասկանալի է թւում, և նա ջնջում է իր ան-
ձերի մէջ նկատած՝ անձերի անհարթութիւնները հար-
թել, ներդաշնակել, այնպէս որ թէ մտքի համար գոհացուցիչ
լինին նրանք և թէ զգացմունքի համար հաճելի: Երևակայեցէք
[illegible] ճարտարապետ [illegible], [illegible] պարզում[illegible]
[illegible] համում են մի դեղ, ուր մերթ փորում,
[illegible] է և փոքր հողեր, համեմ [illegible] վրայ ջնջում է մի
մեծ քար և հողի [illegible]: [illegible] մէջ անպարկեշտ
[illegible] այս պատկերի ձորից. բայց մի ուր ճաշակը
[illegible] այս [illegible] անհարթութեամբ, որպէս-
զի համաձայն է [illegible] [illegible] ներդաշնակու-
թեան. նա գործի է ձեռնարկում, ձորը լցնում փոքր մե-
ծ [illegible] հողերը ածում է վրան, որոնք [illegible], համեմ
վրայ թանթափած հողը ձանձրում է. և հեռանում գոհ ճա-
շել իր աշխատանքով: [illegible] որան արդյունք այդ աշխա-
տանքը համարել [illegible] մի դեղում, ուր կարելի է նա
[illegible] անցած ուղին ընկնել չէ: — Ներդաշնակութեան,
գեղեցիկի ճաշակը, որ զարգացած է նրա մէջ և դառնա-
[illegible] երբ հանդիպում է անհարթութեան և [illegible]
թեան: Նա մի այսպիսի ճաշակ ունի [illegible]
պատմական անձերի և անցքերի նկատմամբ, և նա շատ
անգամ իր անձերը սրբագրում է առանց փորձ-
նելու՝ մեզ թէ գոհացում տայ իր ներդաշնակութեան
զգացմունքին, և միանգամայն գրուածքին տայ հրթիւ և
գեղարուեստական համեմատութիւն. Այս օրինակով բացատրեմ.
[illegible] է արդարացնում նրա այս յատկութիւնը պատ-

ճաշակ անձերի մշակութեան մէջ։ Եթէ ուզենք Խորենացին
մեծենալին գրելով՝ ասում է, թէ մի քանի անհատ-ական
մարդիկ ասում են, թէ և Բագրատունիները Հայկի սերուն-
դից են (և ոչ թէ հրէական ծագում ունին՝ ինչպէս ինքն է
պատմում)։ Որը ցոյց այդպիսի յիշատակ տօների մի հաւա-
քար, — խորհուրդ է գալիս նա Սահակ Բագրատունու-
-որդիներն գրական մէջ ժամանակութեան ոչ մի հետք չկայ
Այդ մարդիկ պատրաստ և անձերի ցերեկով յաշտպանում են
նաև Հայկի և ուրիշների մասին (Ն. թէ)։ Այս պատմու-
ների ուղղում է հեղինակը մի ուրիշ պատմական աղբիւր
որ բարեխօսական պաշտպանուած է Սեբէոսի պատմութեան
մէջ, որտեղ յիրաւի Բագրատունիները ծագեցրած են
Հայկից, բայց արդ մասին բաւական պարթեւ բաներ
պատմուած։ Բայց այս պատմութեան՝ երբ Հայկը պատմա-
է Բէլէն յաղթում նրանից և սպասում փախչել, բայց
Բէլը նրան երկար ժամանակ հալածում է։ Վերջապէս
Հայկը յանձ է առնում և Բէլին սպանում, թէ ոչ
պարզից, այլ ոչ իր նետ երեք եւ ընկնում
դաշտից։ Բէլը առաջարկում է Հայկին, որ գայ իր
հպատակի և իր որդերական խմբի առաջնորդը
Հայկը պատասխանում է. «Դու շուն ես և զանց
ես ունս ու քո ժողովուրդը, և ես այսօր իմ նետերը
քեզ պիտի հարկանեմ»։ Այնուհետև քերթէ ուղեւում Բէլ
Նոյեմբեր։ Այս պատմութիւնն է որ Խորենացին հոգու
դաստիարակ ու անձերի. որդիները արդ մէջ արդար
այնպիսի հերոսներ, որոնք Խորենացու երևակայութեան
մէջ ներդաշնակութեան կազմում են բնութիւնը,
բնիկ և անկապուած են։ Զարմանք անձնաւորութիւններ են. ի
աշխարհագրութեան ժամանակի հակառակ Հայկն է, որ նոյն-
ներից մէկը մեռ այգի նահապետ Հայկն է, որ

համապարփակութեան մէջ է բացված ժողովրդի հաւատով։ Նա, փաստէ
հարող է յաղթել հակառակ ամէն մէծ բաղմութիւնից, որոնք
յաղթահարել էին Բէլին բաց փախչել. հակայ Հայկ-Աստուա-
ծել-արանց անհամեմատ հաւասարութիւններն։ Հայկը
հարող փախչել. ով որ փախչում է՝ չէ հարող Հայկ լինել։
Չերով այն խոստովանութիւնը երկու հերոսների մէջ և Հայկի
բերանից դուրս եկած հայհոյանքը, որ անեծք էր պա-
տարագում զաւեշտ ասածի ընկուզ։ Կարող էր պատմական
հակառ մի ուրիշ երևուի հակայի շուն և շան ծնունդ-կո-
չել. չէ՞ որ գրավոր նրա մեծութիւնը, հզօրանար, նա
բարկով մի զաւեշտ մարդ կլինէր։ Եւ ահա Խորենացին
իր պատմութեան մէջ ձգում այս գրքուածներն ուղղա-
կիքը՝ բերև անձերի, անհատական, անշարժ այն հակա-
ների համար. և այս ուղղագրութիւնը՝ նա անում է ներ-
դաշնակութեան, պարզութեան և չափ կարգապահ կազմու-
թիւն դրդուած։ Եւ այնպէս խոր ու անգիտակցել է նրա մէջ
այս կազմում, որ փոխարինուած է հաւատ. Նա ոչ միայն
չար ծագումի այլայլում անձերը, այլ և յարմարեցնում
պատմագրում իրական, անկախ պատմութիւնը՝ ինչպէս
պահուած է Սեբէոսի մօտ։ Սրբեմն գտնում են, որ Խո-
րենացին ոչ թէ հաւատարիմ է պատմութեան մէջ, որ անձ-
նային հաւասարութեամբ առանձնում անձերը, այլ
գեղարուեստագէտ-նկարիչ է, որ իր ձեռքում նիւթը են-
թարկում մշակման, փոխութեան, որպէսզի գրաւէ
դուրս գայ գեղարուեստական և ներդաշնակութեան
համապատասխան պահպանել անձերի մէջ։

Հայկի օրինակներ շատ կան Խորենացու պատմու-
թեան մէջ։ Բնական հայեացքով՝ պատմագիրը իրաւունք
չունի անձերը այլայլել, արհամարհել. բայց Խորենա-
ցին, ինչպէս տեսնում՝ ուրիշ հայեացք ունէր պատմութեան

նշանակութեան մասին, և շատ կարգալով վերլուծութեան
ենթարկում էք, որին ենթարկուեցին գուցէ և անգիրականքը:
Խորենացու աշխատութիւնները: — Ճշմարտութիւն Հայոց:
Խորենացին իր պատմութեան մէջ ասում է. «Չէր մեր են
և հրամայող և անպարտ ի քաղցրախօսութեանց»: Այս փիլի-
ութիւնից երևում է, որ նա շատ ընթերցուած եղել: Եւ յի-
րաւի, եթէ մի հայեացք ձգենք նրա գրական գործունէու-
թեան վրայ՝ համոզուենք այդ բանին: Նրա գրչի պտուղ
գործերն են եղել, որոնք մեզ են հասել, որոնցից աւելի գը-
տակներ, որոնց մէջ ի՛ հատուածով և Ը նշանակութեամբ ա-
ռաջինն է բանում նրա Հայոց Պատմութիւնը: Այս պատ-
մութիւնը, [ինչպէս յայտնի է] ճանաչել են առաջին գիրք վերա-
գրելով և քննադատութիւնը] նա գրել է Սահակ Բագրատու-
նու խնդրանօք: [Կարծում ենք, թէ Սահակ Բագրատունին խըն-
դրել է նրանից մի այնպիսի գործ, որի մէջ հաւաքուած լինէին
Բագրատունեաց ցեղի մասին ժողովրդական աւանդութիւն-
ները և վիպասանական երգերը: Բայց Խորենացին իբրև լու-
սաւորուած գիտնական մի անձնաւորութիւն, իբրև պատմա-
գէտ և քննադատ — ազգային գրականութեան ուսեալ ան-
ձնաւ չէր բաւականանում մեծ նպատակով սահմանափակ
մի պատմութեամբ, այլ որոշում է գրել ընդհանուր Հայոց պատ-
մութիւն. Բայց նրա պատմութիւնը (Գիրք Ա. Բ. Գ.) ցու-
ցանում են, որ ընդհանուր Հայոց պատմութիւն գրելու
ցանկութիւնը նա վերագրում է իր մեկենասին, [ասելով
որ Բայց չէր կարող պարծենալ եթէ չէր միայն ցեղա-
կանութեան, որ ցանկանալով մերոց ազգաց մինչև ցայժմ
ծանօթ լինել գործոց թագաւորաց մեր թէ ինչ հայ-
րենեաց և մեզ պատմեսցես առաջի աշխարհեալ-եղեալ
և զանազան գործով ազգին մերոյ յարգել պատմու-
թիւն գրքիս, զԲագրատունեաց և զնախարարութեանց ազգաց

և գործերը, թէ ով յումմէ, և ըստ որում թագաւորը որ ի նոյն-
ց գործեաց, և ով ով ի ցեղից որոշելոց ընդհանուր ա-
րանեաց, և ոյք ոմանք եղեն ընտանութեան և օտարանականք,
և գործք և գործողք թագաւորները ըստ բարեաց, ի
ժամանակէ աշխարհ-ամենայնի կազմութեան մինչև ցայժմ:
Կարծեմ այն ծրագրը, որը համաձայն նա գրել է իր Հայոց
պատմութիւնը՝ իրան առաջարկել Սահակ Բագրատունին,
որ իրապէս յոյժ ցանկացել է մեկենասն այս բանի ակնկալեալ
և լաւագոյն բնագրով:
Բայց ընդունելով այս հանգամանքը՝ Բագրատունեաց պատ-
մ Խորենացու պատմութեան մէջ, մեր ենթադրութեան
համեմատութեամբ, առաւել զարդարուած է
բանում ոչ այլ փառաբանելով: Այս աւանդութիւնը մա-
ւանդ ներկայացնում է այն իրական գերիշխանութեան, որ ու-
նէին Բագրատունիք իբրև ամենահարուստ և հզօր նա-
խարարական տուն և Հայոց թագաւորութեան թագադիր-
ասպետներ, և մասամբ այն հանգամանքը, որ Բագ-
րատունեաց իշխան է Խորենացու մեկենասը, և Խորենա-
ցին՝ ընդունում առողջութեան համաձայն, պէտք է աշխա-
տէր նրա ցեղը աւելի փառաւորել: Եւ այսպէս երևա-
կում է Խորենացին, զանազան առիթով, որ իւր գործեր-
ում յամ Բագրատունիների վերագրում փառաւոր
գործերը պատմական հին ժամանակներից և դրամատիկական,
որոնց և բնական լինի: Այսպէս, տեսնում ենք, որ Խո-
րենացին Բագրատունիներին յանձնում է հրէայ Շամ-
բատ իշխանից, որ Նաբուգոդոնոսորի ցեղով գերեվար
տարուած հայերէն և որին Հրաչեայ նախարարը թա-
գաւորանիստ քաղաքում տեղաւորում և պատուով բնա-
կեցնում Հայաստանում: Երևում է, թէ Խորենացին
առաջին իբրև հիմք ծառայել մի հարցում անհնար ժամ

պահպանուած Մար-Աբասեան աղբիւրի այն դրուագութիւնը, փոխանակելը, քննադատուեցաւ շատ նախապէս, հեղինակ ըսել Նախաբանագրութեանը բերելով, և մի քանի Ս. Գրքի այն դրուագութիւնը, Մ. Նախաբանագրութեանը հայկա[illegible] որը ձեռնութիւն պատմութեան բերելով: Մնացած բոլորն են հեղինակի երևակայութեան, ճշմարտ և քննադատուեցին դրոշմ Մ.Խ. գոյութիւն ունեցող որևէ աւանդութեան [illegible] հեղինակին ծագման մասին: Բաց հեղինակ ծագումը, բնակ[illegible] հայ, նոյնպէս օտարազգի կրկնուեցաւ ժամանակագրեր[illegible] կարծիքը՝ շատ պատուաւորը, և Խորենացին, ունենալ մի պատմական, Աշոտ և ուրիշ հօրէ յօժարութեան այնպիսի պատուաւոր ծագում ունենալ իր ծննդեան փոխանակ:- Արդէն վերը ցուցանեցինք, որ ուրացած Մեծին ծանօթ աղանդը կարելի է վերագրուի Աշխարհ[illegible] բարդութեան. այն-ինչ փոխադրու[illegible] Մեծութեան մեկնութեան կարելի [illegible] Խորենացու [illegible] Կարինի Սուրբի ձեռքով: [illegible] Մ.Գ. այս աւանդութեան պատմութիւնը շատ ընդհանուր ընդունել է, որպէս և ամէնի հաւանական. որս [illegible] ըսէ՝ Խորենացու մօր, բայց քննադատութիւնները [illegible] բերելով՝ կարծեցաւ ապագայական դրուագ [illegible] գեղեցիկ է: Մեծութեան, Հայաստանի վրայ թագա[illegible] պատուելու Անանիա դրենով՝ ուրանում է հա[illegible] և պարսիկներին զորմիլ է պատմում իր հայրենի[illegible] երկիր, որի յամախնթի աւերման պատմու[illegible] ունի կորց է լինում: Այսպիսի վարպետութեան պատգամութեան [illegible] ժամանել, համաձայն Խորենացու պատմութեան [illegible] մուտքին, չէ էր լինել ասորական, այլ պէտք է [illegible] կարգաւորել Մ. Եփրեմայն և Մ. Բարդայցան: Ու [illegible] լինում էր Խորենացու մօր, որ Աշխար քաղա[illegible]

որն Ըմբռնած լանջերը կանաչել ուրելով լինում է պատ-ուած Մեծութեան գլուխը և դժու երգխաբանութեամբ ասում որին.„ Այսպէս էլ, Մեծութեան, Խորենացու ի հնդկերէն թա-գաւորել Հայոց, և ինչ ասել կարող էր ունել պատմագր-ական կրթութեան իմոյ հայրենեաց:

Պատմութեան հրատարակութեան հետ ծանօթանալու առաջ հարկաւոր է մի քանի խօսք ասել այն հարցի մասին, թէ քանի գրքից (մասերից) է բաղկացած այս Պատմութիւնը:- Մինչև այժմ յայտնի ձեռագրեները և եղած թարգմանութիւնները Մ. Խորենացու Պատմութիւնը բաղկացած է երեք գրքից, որոնք կոչւում են ա) Ծննդա-բանութիւն Հայոց Մեծաց, բ) Միջին պատմութեան մերոյ նախնեաց, և գ) Կատարածութիւն մերոյ հայ-րենեաց: Բայց մի քանի հանգամանքներ, կապակցած նորանց-ներ Մ.Գ. բերելով, կարծիք են յայտնել, թէ Խորենացու Պատմութիւնը ունեցել է չորրորդ գիրք, որ կորսուած համարւում է: Այս կարծիքին յայտնողները մեծամասամբ հիմնւում են Թովմաս Արծրունու հետևեալ խօսքը. „Սա-կայն այս այն Սահակ է, որոյ խնդրանօք գրեաց Մ. Խորենացին նորան... գիրք պատմութեան Հայոց Մեծաց, սկսեալ յԱդամայ մինչև ի կայսրն Զենոն, որոյ ժամանակ կենացն չգտեալ կեանս ամս ՃԻ (=120) էր և կատարէ [illegible] թեամբ, որպէս գրեալ աւանդեցաւ Մ.Գ. այս ի չորրորդ գրուածի պատմականեալ պատմութեան մեր-ոյն Խորենացւոյ վերագրութեան ի վերայ երիցունց գրուածոց նախաւանդին": Այս խօսքից երևում է, որ Խոր-ենացու պատմութիւնը Զենոնից սկսած մինչև Զենոն կայսրն է հասնում (474-491): 2) Ս. Սահակի 120 տարի ապրելը գրուած է եղել չորրորդ գրուածոյ, այսինքն Խորենացու պատմութիւնը ունեցել է Դ. գիրք, որի Մ.Գ.

եղել է Ս. Սահակի գործը: Այս երկու փաստերին ընդունելի՝
միջոցով գրքի համոզումն է, որ Խորենացու վկայությունը ուղ-
ղիղ է և Գ. մաս, որ չենք կարող. որովհետև մեր ձեռքի հա-
սած Խորենացին վերջանում է 440 թվականով, այնինչ որ մի-
չև Ներսես Մեծի ժամանակը գրեթե մնում է 34 տարվա ժա-
մանակամիջոց, որի պատմությունը ուրեմն պետք է պարունակեր
լինելու չորրորդ գրքում: Սրա համար Խորենացու եղանակու-
թյան մեջ, ինչպես այժմ ունենք, չկա յիշատակություն այդ
մասին, և Ս. Սահակից առաջ է 120 տարի, որ ուրեմն այդ
պետք է նկարագրված լիներ հիրավի չորրորդ գրքում:
Ցույց չորրորդ գրքի գոյության բերում են և ուրիշ
վկայություններ. օրինակ, երբ Սահակը Բագրատունին ինքը
է Խորենացուց, որ Եզրասը աշակերտներից մեկը գնաց և ուղարկեց
Խորենացին ասում է «Կրոն. ու Այս ժամին պատերազմը
ա ավարտած է, որ ոչ յառաջին մեր ատյանները գիր-
և ոչ ի վերջին բանս արժանավորեցաք գրել. այլ պատմել
թյուն»: Արանից հակառակում են, որ Եզրասը ատամայ
րին վերաբերում երկու դեպքը պարունակում պետք է լինեին
գրքում, իբրև ատյանքին յատկացված:— Ս. Սահակի մահը
մեջ Խորենացին ասում է. «պետք է դարձ էր մեզ հրաշալի-
ագույնս անկանել բանիս զոր արժանի հորն գրուածքը
էր մի յերկարություն ժամանակ ... անցուցություն գրեթե
ապրել գրեթե և ժամանակի պատմության Թաղման արարողու
գրաց»: Այս խոսքը բանաստեղծը համարում են, որ խոստ-
ացածն իր խորհուրդ համաձայն մի ատյանի ժամանակ
է գրավոր Ս. Սահակին և այս ժամանակ պետք է
լիներ մի ուրիշ տեղ՝ համառոտին Գ. գրքում:— Մարդու
պարզվել, որ իր ժամանակաշրջանությունը պետք է պարունակ-
ներ Դ. գրքում որովհետև պատմության հետ ունի կապ
— Բայց արդեն՝ հ. Գ. Զարբհանալյան գրել է մի գովեստ

հայրական Արշակի մահվան և Թեոդոսի մասին, որը նա համա-
ռոտել մի պատառիկ Խորենացու Գ. գրքից:
Բայց կան ուրիշ զորավոր փաստեր, որոնք հերքում են
Դ. գրքի գոյությունը:— Ինչպես ասացինք՝ մատենագրական Թով-
մաս Արծրունու մի խոսքը գալիս է որոշել զարգերին ենթա-
դրենց, թե գոյություն է ունեցել Դ. գիրք: Եթե այդ խոսքը չլի-
ներ՝ ոչ ոք մտածել չէր անում չորրորդ գրքի գոյությունն
ենթադրել:
Որոնք որ ենթադրում են Դ. գրքի գոյությունը՝ Թ. Արծրու-
նու վերջիններս խոսքի մեջ հայտնածը ուղղելով կարդում
են «վերադարձություն ի վերայ երեքուն գրուածոց հայրա-
մին, որք համառոտում են իբր ավելադարձ կամ յավելուած ե-
րեք գրքի վրայ», որ կլինի չորրորդ գիրքը: Բայց այս ուղղագրու-
թյունը համոզական է. որովհետև այդ բառը բոլոր ձեռագիր-
ների մեջ էլ այդպես է («երեքեանցս») գրած, և ավելի հավա-
նական է, որ դա աղավաղված լինի երեքեանց ձևից. քան
երեքեան վրայ «վերադարձ» լինի Գ. գիրքը, և ոչ Դ.: Սրա
հետ մեկ յայտնի է, որ ձեռագրներից մեկ չեն գրում բառերով
երրորդ, չորրորդ և այլն, այլ նշանակում են Գ. Դ. և
յայտնի է, որ Գ և Դ գրերը շատ նման լինելով իրար
նմանապես յաճախ շփոթվում են մեկը մյուսի հետ: Ուրեմն կարելի
է հավանական համարել, թե Թովմաս Արծրունու վերադարձել
հայրենիք մասին եղել է «Համառոտ մեկ ի գ(երեք)-
րորդ) գրուածք ամփոփելու պատմության, վերադար-
ձություն ի վերայ երեքուն գրուածոց հայրամին»:
Բայց այս ուղղագրությունն անելով հանգեցնում՝ պարզվում ը-
ռանկյունը ընդդեմ Թ. Արծրունու հայրամահ վերաբերությամբ. ո-
րովհետև ընդունելով էլ, որ Արծրունին ակնարկել է չկար
ուր երրորդ գիրքը՝ այնուհետ պետք գոյնում փաստությունը, որ
Ս. Սահակից առաջ լինի 120 տարվա, ուրեմն նորից մնում

պէտք է ընդունել ենթադրել մի չորրորդ գիրք՝ որպէս այդ թւաց ցը-
ցունքէր: Սակայն պէտք է ասել, որ վերոյիշեալ հարուածը մինչև
այսօր լաւ չէ հասկացուած, ուստի և զարաչարեալներին տեղիք է
տալիս: Ֆ. Կոնիբերը հարուածի մէջ հետևողական այսպէս.
„Սրբ յետոյ երկարէց մինչև 120 տարի էր և կատարեալ ծե-
րութեամբ. ինչպէս այս („էր և կատարեալ ծերութեան", և ոչ թէ
120 տարին) մեզ ասանկունեց միայն Խորենացու կատարեալ
երրորդ գրքում (= Գ. գրուագ), երկուսի մասին յօրինուած հար-
ուածում, այսինքն Ս. Սահակի և Մեսրոպի մասին: Եւ արդարև,
Խորենացին Գ. գրքի մէջ զետեղ խօսում է Ս. Սահակի ու Մես-
րոպի մասին, զանազանում է նրանց և յայտնում է, որ Ս. Սա-
հակը խորին ու երջանիկ ծերութեան հասաւ: Ֆ. Կոնիբերն
վկայ է դարձնում և Զորիկին, ասելով, թէ այդ բանին վկայում
է և Խորենացու ընթերցողը Զորիկը իր արդեօք կատարու-
թեան մէջ: Որ Զորիկն Մէլ գրկում են վկայութիւն
Ս. Սահակի խորին ծերութեան հասնելուն, բայց ոչ 120 տա-
րի ապրելուն:

Ինչում Ֆ. Կոնիբերը խօսել մեր նշել, թէ Խորենա-
ցին գրել է և Պլատոն յԶգաստեայ մինչ ի հայերն Զենոնի:
Կարելի է ենթադրել, թէ Փոյսման գրեթէ նոյնը, որ Խորե-
նացին իր կատարութեամբ գրել է Զենոն հայերը օրերում
իր հօրենից մաշակերտած էին, թէ ուրեմն կատարութիւնը
հասցրած պէտք է լինի մինչև Զենոնի ժամանակը: Ֆ. Կոն-
իբերն ժամանակագրական մէջ տեղեկութիւններ չունի
անցեալ ժամանակների մասին, ուստի չար կարելի է, որ կա-
րէտէ Զենոնի թագաւորութեան, Ս. Սահակի ու Մեսրոպի
ժամանակն արդեօք բուտաններ և 30–40 տարուայ ժամա-
նակագրական սխալ է անում:

Մի՞ն կարծիք. թէ Խորենացին կարող ասացեալները
պատմելու համար վերցրել ոչ առաջին և ոչ վերջին գրքերում,

վերցրած պէտք է լինի ենթադրուած Դ. գրքում կորած է կարևո-
րութիւնը. որովհետև գտնում են, որ Խորենացին այդ երկու
ձեռքը իր խօսքան համեմատ երեք գրքերից ոչ մէկի մէջ չէ
դնում, այլ «Վայր և որիշ», ան է գրքերի մէջ գտնել. արդարև
ասացեալ վերնագրով: Հետևապէս, երբ նա այդ ասացել-
ները անպարտ էր համարում առաջին երեք գրքի մէջ դնել-
ելու՝ անպարտ կհամարէր և Դ. գրքի համար: Կարելի՞ է են-
թադրել, որ նա Գ. գրքից յարմարներ՝ անպարտ հարուածներ
նրա մէջ դնելուն:

Ինչ վերաբերում է Ս. Սահակի Տեսիլին, որը խօսում
է գրել Խորենացին ուրիշ տեղ ու ժամանակ՝ այդ խօսուածք
մենք կարդացած ենք գտնում անանցելի նորոգ Ղեւի մէջ, որ
կատարութեան գրքից դուրս է:

Ըստ Հ. Ակինեանի դրած հարուածին Արդաշիր թագաւորի
սպանութեան ու Թագման մասին պէտք է ասենք, որ ոչ մի ապա-
ցոյց չկայ, թէ դա Խորենացու գրածը լինի և հաստատած լինել
չէ ոչ ոք և ոչ բնագրագիտութեան տեսակէտից, որովհետև այս հա-
րուածը վերագրւում է բուն Խորենացու ոճին ու Արդաշիր մահ-
ուան մասին պատմածին: Իսկ երբ դա Խորենացունը լինէր՝ ան-
շուշտ վերցրած կլինէր իր տեղում, Բ. գրքի վերջին դրւում,
որտեղ պատմւում է Արդաշիրի մահը, և ոչ թէ անկախ նորոգ՝
Դ. գրքում, երբ մինչև անգամ այս գիրքը գոյութիւն ունենար:

Վերոյիշեալ առարկութիւնները նպատակ է միայն ցոյց տալ,
թէ ի նկատի Դ. գրքի գոյութեան բերւած փաստերն ու կարծի-
քները այնքան էլ հիմնաւոր չեն, ուստի և նրանց հիման վրայ չէ
կարելի հաստատապէս պնդել, թէ գոյութիւն է ունեցել Դ. գիրք:
Բայց կան մի շարք զօրաւոր փաստեր, որոնք ուղղակի հերքում
են Դ. գրքի գոյութիւնը:

Նախ՝ վճռական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ
բոլոր ձեռագրերը, որոնք օգտւել են Խորենացուց՝ միայն

երեք գրքից են օգտուել, բայց կարող գիրք ոչ գիտեն և ոչ օգ-տուած են նրանից:

Մի ուրիշ զօրաւոր փաստ մենք գտնում ենք նոյն-բուն Խո-րենացու պատմութեան մէջ, յարգելով նրա երեք գրքերի վերնա-գրերը, որոնք կոչւում են Ա) Ծննդաբանութիւն, Բ) Միջակ պատմութիւն և Գ) Կատարածութիւն, որի վերջին գլուխը կոչ-ւում է Ողբ, որը ինչպէս ասացինք, պատմութեան հետ կապ չունի և կարող էր զետեղուել միայն ամբողջ գրքից յետոյ: Ողբի վերջի խօսքերն էլ հրում են ամբողջ գրքի վերջաւորութեան բուն յու-զմունքները: Եթէ Դ. գիրքը գոյութիւն ունենար՝ այն ժամանակ Գ գիրքը Կատարածութիւն չէր կոչուի և Ողբն էլ այդ Գ. գրքից յետոյ կլինէր դրուած իբրև մի յաւելուած:

[Վերջապէս Քաղէլի (Ամբրոսիոս Կալէփի) մի ձեռագրի մէջ գտ-նուող Ներբողեանում է մի անառարկելի(?) գրաւոր վկայութիւն, թէ Խորենացու պատմութիւնը բաղկացած է եղել միայն երեք գրքից: Այս ձեռագիրը ունի մի յիշատակարան, որի բնագիրը այսպէս երևում է, որ մէջ կարգի(?) լաւ ... պէտք է լինի գրուած արտագրուած է ուրիշ հնագոյն օրինակից: Այդ յիշատակարանը հետևեալ վկայութիւնն է պարունակում. «Ամենիմաստն(?) Մովսէս Քերթողահայրն... շարեաց(?) պատմութիւն Հայոց, գրելով ի հա-տորս երիս, հաստատեալ(?) կէտն առ մեծն Սահակ(?) և Մեսրոպ և անդ վախճանեալ(?) այն ասելով... կատարէ ի փառս Աստու-ծոյ»: Ուրեմն այս հնագոյն յիշատակարանի հեղինակն էլ Խորե-նացու գիրքը ունեցել է այն բովանդակութեամբ ու ծաւալով ինչպէս ունինք և մենք ներկայումս:

Այժմ դառնանք ծանօթանալու պատմութեան բովանդա-կութեան հետ:]

~~Առաջին~~ գիրքը կամ Ծննդաբանութիւնը բաղկացած է 32 գլխ-խից և պարունակում է Հայոց նախնական շրջանի պատմութիւնը առասպելական ժամանակից սկսած(?) մինչև Վաղարշակ(?) ...

ժամանակները, այսինքն Բ. դարի երեսնական թուականներն են:

Առաջին գլուխը մի ընծայական է Սահակ Բագրատունուն, որին Մովսէս խելացի(?) գովեստներ է տալիս, իբրև առաջին անձին Հայոց մէջ՝ որ եղել պատճառ և խրախուսող մի այդպիսի նշանաւոր գոր-ծի, և խոստանում է կատարել նրա խնդիրը:

Բ. գլխում ասում է, թէ Նախարարական ցեղերի ծագ-ումը(?) և Հայոց ազգաբանութիւնը հաւաքելու նախաձեռնու-թիւն է ունեցել յոյն հեղինակները, և ոչ թէ պարսիկ և քաղդէա-ցոց. որովհետև յոյները իմաստասէր ազգ են, որոնք հոգացել են թարգմանել ուրիշ քաղաքական և մեհենական գրուածների գրքերը: Այս առթիւ նա գովում է յոյների իմաստասիրութիւնը և համարում է Յունաստանը մայր կամ դայեակ գիտութեան:

Գ. գլխում խիստ խօսքերով յանդիմանում է մեր նախնիների անիմաստասիրութիւնը. «Թէպէտ, ասում է, մենք փոքր ազգ ենք, թուով շատ նուազ և զօրութեամբ տկար և շատ անգամ էլ ու-րիշ թագաւորութեան տակ նուաճուած, սակայն մեր աշխար-հում էլ կատարուել են քաջութեան շատ գործեր, որոնք արժա-նի էին գրաւոր յիշատակի. բայց մեր թագաւորներից ոչ մէկը հոգ չտարաւ գրելու»: Այդ պատճառով իր մեծ նպատակն(?), որ միայն բացառութիւնն է կամեցել(?) բոլոր հին ժամանակներից հայերի մէջ դարձնել դրանով նրա ցեղերին միայն և ունում(?) է իր պատմու-թեան ծրագիրը: Միւսնոյն ժամանակ դառնալով զանգատւում է, որ ոչ պատմական գրքեր ունի ... և ոչ Բագրատու-նեաց ... յիշատակարաններ, որոնցից կարողանար հեղինակութեամբ ծագումնաբանութիւնները հաւաքել: Բայց և այնպէս խոստանում է ձեռ-նարկել աշխատութեան գործը, սկսելով Հայկի(?) ժամանակից, հետե-ւելով եկեղեցական մատենագիրներին և աշխարհականներից, որոնք չեն հակասում Ս. Գրքին:

Դ. գլխում ասում է Նախահայրերի ծագումնաբանութիւնը Ադամից մինչև Նոյ: Յաջորդ Ե. Զ և Է գլուխներում գնում է Նոյից ...

որոնցով ժողովրդականությունները, հասնելով մինչև Հերակլէս (Աստղիկ)
Արինո (Քամիկ) և Զրադ (Յաբեթիկ), այս վերջինին համարելով
Հայկի սերունդ, և Հայկին Յաբեթի ցեղից: Այս գլուխներում
գտնվում է մի խումբ բացատրություններ իր ընդունած ցեղագրու-
թյան ճշգրտությունն ապացուցանելու համար: Երրորդ գրքում է
բուն հայոց պատմության, որ սկսվում է Հ. գլխից: Հ և Թ գլուխ-
ներում պատմում է, այն աղբյուրի մասին, որից օգտվել է Հայ-
կական լրջանի պատմությունը կազմելիս: Նա պատմում է, որ
Պարթևաց Արշակ Մեծը, Պարսիկներին և Պարթևներին թա-
գավորը, սպանելով Ասորեստան Նինվեի թագավորին Արինո-
ւմ՝ թոթափում է Ասորեստան լուծը և ինքը թագավորելով
հնազանդեցնում իր ձեռքի տակ բոլոր գիտերը: Նա իր Վա-
ղարշակ եղբորը թագավորեցնում է Հայոց վրա, յար-
մար համարելով այսպես իր թագավորությունն ապահովել: Մծ-
բինը գտնում է Նրան իբրև թագավորանիստ քաղաք և որոշում
է այս Նորահաստատ Հայոց թագավորության սահմանները:
Վաղարշակը իր իշխանությունը կարգավորելուց յետոյ կամե-
նում է իմանալ, թե ով և ինչպիսի մարդիկ են իշխել Հայոց
աշխարհին մինչև իր ժամանակները, որտեղից են ծագում [illegible]
նախարարությունները և այլն. և գտնելով Մար Աբաս Կատի-
նա անունով մի ասորի, ուշիմ և քաղդեական ու յունական
լեզուներին հմուտ մի մարդ, ուղարկում է Նրան իր եղբոր
Արշակ Մեծի մոտ վայելչական ընծաներով և խնդրում Նրա
ռագ բանալ արքունի դիվանը: Արշակ Մեծը ընդունելով
Մար Աբաս Կատինայից Վաղարշակի նամակը, որի մեջ նա
յայտնում էր իր ցանկությունը, հրամայում է բանալ Նրա
ռագ Նինվեի [illegible] արքունի դիվանը: Մար Աբասը [illegible]
[illegible] բոլոր մատյանները՝ գտնում է վերջապես մի մատյան
յոյն լեզուով գրված, որի վրա, ասում է Նա, այսպիսի վեր-
նագիր կար. «Այս մատյան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի քաղ-

դէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոյն և
զնախնեացն բանս»: Մար Աբասը այս գրքից հանում է միայն
մեր ազգի որոշ պատմությունը և բերում է Մծբին, Վաղարշակ
թագավորին, յոյն և ասորի գրով: Իսկ Վաղարշակ ամենայն պա-
հում է իր իր արքունի գանձը, և հրամայում է մի մասը
արձանի վրա փորագրել, որից օգտվելով, ասում է Խորենա-
ցին, մեր բուն նախարարությունները կհասնենք մինչև Քաղ-
դեացիներ Սարդանապալը և ավելի մոտ»: Թ գլխից սկսում է
Հայկի և յաջորդող հայ նահապետների ու պատշաճ թա-
գավորների պատմությունը, որ վերջանում է Վահէ թագավորի
մահով, «որ ընկավ մեռավ ի Աղեքսանդրեայ մակեդոնա-
ցւոյ»:

Առաջին գրքից յետոյ և Բ. գրքից առաջ զետեղված
են երկու առանձին գլուխներ, որոնց վերնագիրն է «ի Բիւրասպեայ
առասպելեաց»: Այս գլուխներում, թեև յաջորդաբար, այլ իր
մեջբերած թարգմանիչին կրկնելով, համառոտ կնում է Պար-
սից Բիւրասպի Աժդահակի մասին գրված առասպելները
և նրանց մեկնությունն է տալիս: Այսպիսի պատմության
կարծառ բացատրում է Խորենացին իր աշխատության մեջ
էի պարզական անմիջ և անձնին առասպելները՝ ասելով
Սահակ Բագրատունուն. «Բայց դու ծանուցիր մեր աշխատու-
թյունը [illegible] այսպիսի կրոնները, որ մենք արժանի չհամարեցինք
զետեղել ոչ առաջին գրքի մեջ և ոչ վերջին կրոններում,
այլ կար և առանձին»:

<u>Բ. գիրքը</u> «Միջին պատմության» պարունակում է 92
գլուխ, և սկսելով Արշակ Մեծի յաղթություններից և Վաղարշա-
կի թագավորելուց հասնում է մինչև Տրդատի մահը, որ է մոտ
150 (կամ 132) թվից Ն.Ք. մինչև 336 թվականը Յ.Ք.: Մի քա-
նի ձեռագիր օրինակների մեջ (ինչպես Լամբրոնեան օրինակում)
5 և Հ գլուխները միացած են, որ և հավանական է թվում,

աչքի առաջ ունենալով Է գլխի սկզբում Խորենացու վկայու-
թիւնը, թէ «այս գրուած մեծ», մինչդեռ երբ Հ գլուխը բա-
ժանուէր՝ Է գլուխը (գրուած) մեծ չէր կարող լինել: Հայկ-
ական ուրեմն սկզբնական գլխակարգութեան համեմատ եղել է 91
գլուխ: Թէպէտ այս կարծիքն արդէն ընդունուած է, բայց պա-
կասում է հին գլխակարգութիւնը, որովհետեւ ըստ այդ բաժանման
շատ ցուցմունքներ են եղել գիրք. կան ձեռագրութեանց մէջ, ու-
ր անյարմար է այլ եւս փոփոխել:

Գ. Գիրքը կամ Աւարտաբանութիւնը բաղկացած է 68 գլխից
եւ պարունակում է «որ ինչ յետ որդւոյն Տրդատայ, մինչեւ ի
սպառել Արշակունեաց ազգին ի թագաւորութենէ, եւ զա-
նի որդւոյն Գրիգորի ի քահանայութենէ», այսինքն 336-ից մինչեւ
440 թուականը, մօտ 100 տարուայ պատմութիւն, որը հեղինակն
կոչում է իրան ժամանակակից կամ իւր հետու:

Պատմութեան աղբիւրները.— Խորենացին ձեռնարկելով մի
նոր, իւր ժամանակ Հայաստանում չունեցող գործի, այսինքն յօ-
րինելու Հայոց սկզբնական պատմութիւնը նախնական ժամա-
նակներից մինչեւ իւր օրերը՝ բնականաբար կարիք պէտք է ունե-
նար աղբիւրների: Ինքը խոսքս անգամ զանգատւում է, թէ
չեղել ըստ կամ այս կամ այն կարեւոր գիրքը կամ ժամանա-
կագրական ձեռնարկը, որոնցից անկարելի լինելով հիւսէր պատ-
մական անցքերն ու ժամանակները. եւ այս զանգատը շատ հաս-
կանալի է մի հեղինակի կողմից, որը գիտում է, թէ որքան մեծ
ու պատասխանատու է իւր սկսած գործը եւ ոչ ապահով
ինքը զրկուած է անհրաժեշտ միջոցներից, հեռու է լուսաւո-
րութեան կենտրոններից, ապրում է գուցէ մի երկրում
որտեղ գիրքը ընդհանրապէս շատ հազուագիւտ մի բան է: Բայց
նա, գտնելով այն անապատի մէջ, ժամանակի նման ընդունում
է որեւէ գիրք՝ որ գտնէ մի նշանաւոր պատմութեամբ կամ մի ան-
նախորդ կարող էր իրան իբրեւ աղբիւր ծառայել: Նա մի

ձեռներէց առողջութեամբ ոչ միայն ընդհանրապէս յիշում է իւր
աղբիւրները, այլ եւ նրանց մասին հաշիւ ու տեղեկութիւն է տա-
լիս ընթերցողին, երբեմն մինչեւ իսկ քննադատում է նրանց
արժանահաւատութիւնը:]

Հասարակ գրքի համար իբրեւ աղբիւր ծառայել են Խորե-
նացուն — Ա. Գիրք, Եւսեբիոսի Ժամանակագրութիւնը, Մար
Աբաս Կատինայի պատմութիւնը եւ մասամբ ժողովրդական
վէպերն ու անգիր երգերը:

[Խորենացին յիշում է նաեւ մի քանի պատմագիրների
անուններ, որոնցից օգտուել է այս գրքում, ինչպէս են. Բե-
րոս Քաղդէացի, Աղեքսանդր Բազմավէպ, Աբիւդենոս, Կե-
փաղիոն. սակայն քննադատութիւնը ցոյց է տուել, որ Խորե-
նացին ոչ թէ ուղղակի է օգտուել այս հեղինակներից, այլ
Եւսեբիոսի Ժամանակագրութեան միջոցով, որի մէջ գտնւում
Խորենացու բոլոր հատուածները այս պատմագիրներից:

Վերոյիշեալ գրաւոր աղբիւրներից աւելի շատ ուշադրու-
թեան է արժանի Մար Աբասեան աղբիւրը, որից կազմուած է
Խորենացու Հայոց ազգի պատմութեան նախնական շրջանի բովան-
դակը՝ երբեմն նրա բուն խօսքերով, երբեմն առանց
նրա պատմութեան բովանդակութիւնը՝ իւր ոճով:— Մեր
մէջ ծանօթացած, Խորենացու խօսքերով, թէ երբ եւ ինչ հան-
գամանքներում յայտնուեց այս պատմութիւնը: Ըստ Խորենացու
այդ պատմագիրը երեւում է, որ Մար Աբաս իւր պատմութեան
նիւթը քաղել է Նինուէի դիւանում գտնուած մի գրքից, որ
Աղեքսանդր Մեծի ժամանակ եւ նրա հրամանով քաղդէա-
կան լեզուից թարգմանուել է յունարէն եւ պարունակել
է եղել «Հների եւ նախնիների բուն պատմութիւնը»:

Այս կարծիք կայ, երբ Խորենացու պատմութիւնը լա-
տիներէնի թարգմանուելով մտաւ եւրոպական գիտ-
նականներին, մինչեւ 19 դարի կէսերը, առել ջան կարծիք

տարի, Տէր Զաքարեան աչքերը մեծ հոգսով էր պայծառում: Եւ արդ-
քը, երբ մեր լինէր այն քաղաքը, ինչ որ Խորենացին հաղորդում
է այս աչքերի ծագման մասին՝ նա կհիմէր առմենահին և առմե-
նապատմական պարսկական աչքերիներից մէկը, որոնցից երբե-
ւիցէ գոյութիւն է ունեցել աշխարհի վրայ: Մի պարմութիւն,
խաղում Երևանի թագաւորական (ուրեմն պաշտօնական) գրա-
ներից, որտեղ Հայաստանագրութեան և նրա ժամանակակից
հոգայ «որովհետև Բէլի» մասին է խօսում՝ առանց գրողների
ընդհանուր պարմութեան գրականէրից էլ. ինչ թէ ինչ նշանա-
կութիւն կունենար ժամանակագրական հայոց պարմութեան հա-
մար իր Հայկով, Արամով, Արայով՝ սեփական է ասել:
Բայց մի քանի հետերից նման են երևան գալ ընդ-
դէմներ այս համեմատ աչքերի մասին, որոնք մօտ հնդ-
իր զարմանալուցով՝ մեծագամեայն յեղափոխում են առանձ-
նական հայեացքը նրա ծագման ու արժանահաւատութեան
մասին: Հայոց՝ ինքնագիտութիւնը չոյց տուեց, որ Երևան-
քաղաքը Երկիրատուն զետ մեկ դար առաջ հրդեհուած
հողին համապարփակ էր և նրա ճոյն-ինչ որեւէ ամբա-
նօթէր. ուրեմն երկրորդ դարում Ն.Ք. Տէր Զաքար եկ
հարող Երևանէ զետ ու գրարան գտնել:
Երբ Երևանէն գոյութիւնը ունենար, հաւ երբ նա
գոյութիւն ունէր՝ այնտեղ հարող էին գտնուել ոչ թէ «մա-
տեաններ», ինչպէս ինչ թէ գրել է Տէր Զաքար, այլ սե-
պագիր արձանագրութիւններ աղիւսների վրայ, ինչպէս այժմ
գտնւում են Երևանի փլատակներում:
Երևանի թագաւորական գրանրը եղած գիրը ոչ մի
ձեռքով չէր հարող պարունակել այնպիսի ամբողջական նա-
խարարական բաներ Բէլի, Տարերաւի, Երևանի և այլոց մասին
և այնպիսի վէճաց ներքողներ հայ նախարարների մասին:
Ներկայումս Երևանէում գտնուող սեպագիր արձանագրու-

ները քաղդէական ուրիշ ոչ ինչ- այլ այդ պարզեցողու-
թիւն, որ մեծագամեայն քննական և համառօտակի այն հին ժա-
մանակների գրեթերական թագաւորների համար:
Տէր Զէաւը,- երբ այնտեղ մէջն եղել է,- ոչ թէ Քրիս-
տոսից երկու դար առաջ էր ապրում, այլ Քրիստոսից յետոյ.
որոն այժմ այժմ է նաև նրա անունը, որի մէջ «Տէր» բառը
Քրիստոնէական ժամանակի պարունակութիւն է հոգևորական-
ների համար և առաջին նշանակում է «սէր». Երկրորդ
նրա պարմութեան մէջ յաճախ նշանող քրիստոնէական
ոգին և Հայրապետական պարմութեան համեմատի լինելու
ցուցում, որ ըստ ամենայն ձեռքով խօսակցուած է՝ ինք թէ
հեթանոսական վարագոյրով: Ներկայացնում ոչ ըստ Քրիստո-
նեայ է, որ զանուամ ծագել հեթանոսի ցեղերից:
[Թէպէտ այս փաստերի դէմ եղան առարկութիւններ (Թիւ-
լօրեզ, Էմին և ուրիշ գիտնականներ կողմից), Տէր Զէաւի
աչքերի վաւերականութիւնը պաշտպանելու նպատակով՝
բայց այս առարկութիւններ չկարողացան հերքել աններև
դարգած իրողութիւնը - այն է՝ որ Տէր Զքաւեան հոգա-
կաւոր աչքերը մի գրական կեղծիք է:
Հիմնուելով հարց ծագեց, թէ ով է կազմել այս կեղ-
ծիքը և ինչ աղբիւրի հիման վրայ:]
Գիտնականներից մի քանիսը (ինչպէս Կարրմեր, Էմին,
Պատկանեան, Գուտշմիդ) այն կարծիքին էին, թէ Տէր Զ-
քաւեան աչքերը հնարուած Քրիստոսից յետոյ, երրորդ-
հաւ չորրորդ դարում, որևէ ասորի հեղինակի կողմից
(Տէր Զէաւ անունը հրող հաւ ոչ), և նրա աղբիւրները
եղել են ժողովրդական առասպելները ու Եւսեբիոսի ժա-
մանակագրութիւնը: Խորենացին Տէր Զքաւեան այս կեղծիքը
ունեցել է ձեռքի տակ, բայց խաբուելով՝ օգտուել է նրանից
իբրև վաւերական պարմութիւնից:

Սուրբ գրքականներ ունեն իրենց վերաբերութիւնն այս հարցին: Հ. Զարգարեան իր Քննական պատմութեան մէջ մանրամասն քննելով Խորենացու պատմութեան Բ. գիրքը եկաւ այն եզրակացութեան, թէ Մար Աբասեան պատմութիւնը ոչ վէպ է և ոչ առասպել, այլ նոյն ժամանակագիրների՝ Ասորեստանցոց և Պարսից մասին արած պատմութիւնը, որ ժամանակ առնուած է Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնից և յարմարեցրած է հայոց վրայ՝ անհատական և հայապատմական յաւելուածներով: [Բայց Խորենացին ունեցել է որպէս Մար Աբաս անունով հեղինակի գրուածից մէջ ժամանակ ինչ է արտեդրել այն ինչ որ վերագրում է Մար Աբասին: — Մ. Էմինը ուղղակի յայտարարեց, թէ Մար Աբաս գոյութիւն չէ ունեցել. այլ Խորենացին ինքն է, որ ժողովրդական վէպերը հիւսել է իր Բ. գրքի պատմական զրոյցներները և վերագրել է գոյութիւն չունեցող Մար Աբասին: (Այս կարծիքը Էմինը յայտնեց 1881-ին, մինչև այն կան թուականներին նա զերծ կացուցած էր Մար Աբասը վաւերականութեան): — Վերջապէս Կարիէր աւելի առաջ գնաց, որ 1891-ին մաթեմատիքական ճշտութեամբ զապացուցանել, թէ Մար Աբաս և Խորենացի մի և նոյն անձն են, ուրիշ խօսքով՝ Մար Աբաս և նրա պատմութիւնը գոյութիւն չեն ունեցել, և Խորենացին է, որ հնարում է թէ նրա անունը և թէ պատմութիւնը: (Այսպէս մի քանի տարի յետոյ Կարիէր հրաժարուեց այս կարծիքից և ընդունեց Մար Աբաս անունով մի պատմիչի գոյութիւնը):]

Այսպէս աւելի լուրջ ուսումնասիրութիւնը հերքեց այս վերջին կարծիքները: Բեռնս(?) Գուտշմիդ և Պատկանեան ուղղութիւն էին դարձրել Սեբէոսի պատմութեան սկզբում գտնուած մի քաղդեան ընդարձակ հատ-

ուածի (այսպէս անուանուած Զուագրին գրութեան) վրայ, որ բովանդակում է հայոց նախնական պատմութիւնը՝ կարճ ձեւն Խորենացու պատմածին քան Մար Աբաս, թէպէտ և մի քանի կէտերում տարբեր պարբեր: Երկուսի մէջ էլ հանդիպում են զաւակը Հայկ և Բէլ, նման դէպքով. Հայկի յաջորդների նոյն անունները են գրում, Արամ պատերազմում է Շամիրամի հետ միևնոյն պարագայով ու հերոսներով, ինչպէս պատմում է Խորենացին քան Մար Աբաս: Նմանութիւնն աւելանում է նրանով, որ Սեբէոսը (որ ծանօթ էր իբրև Անանուն) յայտնում, թէ այս նախնական ժամանակի պատմութիւնը ինքը քաղել է մի մատեանից, որը գտել է բերել Մար Աբաս փիլիսոփայ Մծուրնացու աշակերտներից, բայց այս Մծուրնացի փիլիսոփան իր մատեանը նորից քաղել է Մծբին քաղաքում Սանատրուկի արքունական պալատի առաջ գրուած արձանից, որի վրայ Արշակ թագաւորի քարտուղար Ագաթանգեղոսը գրած է եղել հայոց հին թագաւորների օրերն ու գործերը: Պալատը աւերուած է եղել, բայց երբ քանդել են՝ սիւները Պարսկաստան տանելու համար՝ պատահել են արձանագրութեան, որից և օգտուել է Մար Աբաս փիլիսոփայ Մծուրնացին:

Սեբէոսի պահած հայոց նախնական ժամանակի այս պատմութիւնը և նրա հեղինակի անունը այնքան նման են Խորենացու պատմածին և նրա աղբիւր Մար Աբաս Կատինային, որ Գուտշմիդը առաջին կարծիք յայտնեց, թէ այս Սեբէոսեան հատուածը նոյն-ինքն Խորենացու գրածն է, իբրև առաջին փորձ, որը նա յետոյ մշակել ու ընդարձակել է իր պատմութեան մէջ: Ինչպէս որ նա այս հատուածը համարում էր ոչ Սեբէոսի գործ, այլ պատահաբար կցուած նրա պատմութեան սկզբին: Նոյնպիսի հայեացք ունէր այս հատուածի մասին և Գ.

Ղարշավեանը, որ նրան համարում էր մեծ պարծանքն ու մէջ ունեցող հնագոյն հայրուած:

[Վերուհետև այս հայրուածն աւելի մանրամասն ուսումնասիրեցին գրեթէ միաժամանակ (1894թ) Փէյլէր և Ն. գիտնականները և եկան այն եզրակացութեան, թէ Ս-ղարերում շարադրուած է Մար Աբասեան մի պատմաժողովրդական աւանդութիւններից և գրաւոր աղբիւրներից. այս պատմութիւնը ունեցել է մի քանի խմբագրութիւններ, որոնցից մէկը պահուած է Սեբէոսի Ա. գլխումէջ, իսկ մի ուրիշը Խորենացու մօտ աւելի ընդարձակուած: Երկու պատմ. յետոյ նոյն հայրուածն ուսումնասիրեց և պրոֆ. Խալաթեանց. նա ապացուցում է ապացուցա- (Թէյլէր և չէ յաջողելով), որ Սեբէոսի գրքում պահուած այս հայրուածը շարադրուած է Է-Թ դարերում և թէ նրանից օգտուել է Խորենացին: Սեբէոսի մասին անցնելի մենք աւելի մօտ կանգնած ենք Ա. գրքութեան հետ կրեանենք թէ ով է նրա հեղինակը: Իսկ այժմ դժուար է, որ Սեբէոսեան այդ հայրուածի (Ա. գրքութեան) մասին եղած վերջին հետազօտութիւնները, նկատելով պարբերութեանց րամանակութիւնների մէջ, ցոյց են տալիս, որ Խորենացին չէ արտագրել Մար Աբասեան պատմութիւնը, այլ արդար ունեցել է այս անունը կրող մի պատմական գրաւոր աղբիւր:

[Մար Աբասեան աղբիւրի գոյութիւնը վերահաստատելու համար մանրամասնաբար պարզուեց և այն հարցը, թէ ինչ ձեւով ու բովանդակութեամբ ունէր այդ աղբիւրը: Այդքում երկար ժամանակ սրանց մասին պատմում էին, թէ Խորենացու Պատմութեան Ա. գրքի և երկրորդի սկզբին ինչ գլուխներն միայն աղբիւր ունին Մար Աբասի պատմութիւնը: Այդպէս պարզելով համաձայնութիւնները գտնում ենք

ղար ասպեր, հաւասարութիւններ և անհաւանականներ Խորենացու Պատմութեան այն մասերում, որոնք պարզապէս յարմարցուած էին Խորենացու կամ նրա գործածած Մար Աբասեան աղբիւրի վրայ: Քայց վերջը պարզուեց, որ սխալմունքն այստեղ բանասէրների կողմից է: Երևացուեց, որ Խորենացին այս մասերում գործ է ածում շատ անգամ և ուրիշ աղբիւրներ, իսկ երբ յարմարեցնում Մար Աբասից է օգտուում՝ միշտ յիշատակում է՝ ասելով. «ինչպէս մարմնէ ասացին», «ասէ», «նոյն պատմէ», «որպէս պատմէ Մար Աբաս», և այլն: Ինչպէս որ նոյն կերպ Խորենացու պատմութեան աղբիւրներով վերջ եղաւ որոշելու, թէ Հայոց պատմութեան Ա. գրքում և Բ.-ի 9 գլուխներում որ մասերը առնուած են Մար Աբասեան աղբիւրից և որոնք ոչ: Այս հանգամանքի վրայ առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձնող և Մար Աբասեան հայրուածները որոշող եղաւ Խալաթեանց:]

Վերջապէս Մար Աբասեան աղբիւրը անպարագայ կորցրել է այն բարձր նշանակութիւնը, որ դարերով վայելում էր իբրև Կիւնեքի թագաւորական դրամագրերից Փիլիպոսի երկու դար առաջ համարուած վաւերական և թանկագին պատմական աղբիւր: Քայց սրա փոխարէն նա ուրիշ հետաքրքրականութիւն ստացաւ.— Նրա մէջ պահպանուած են հայ ժողովրդի յիշողութիւնները իր անցեալի պատմական անցքերի մասին՝ պատմական և առասպելական իրար հետ խառնելով, ինչպէս յատուկ է ժողովրդական աւանդութիւններին: Ինչպէս դիտում ենք, որ դիւցազնական տարուածները, ինչպէս հրապէս եղել են Հայկ, Քէլ, Արամ, Համիրամը և այլն, մարդկայնել և պարզել են ժողովրդի հայոց և մարերանցոց: Այս մարդկայնացած տարրուների միջեւ որոնց մէջ կարելի է նկատել արձագանգները այն հին պատերազմների, որ դարերով

մտել են Հայաստանի հին բնակիչները (Ուրարտացիք) Բա-
բելական աշխարհակալների դէմ իրանց անկախութիւնը պաշ-
պանելու համար: Թէ իրական պատմութեան և թէ ժողովրդ-
ական աւանդութեան մէջ յարգանքով գործը Վարբեդանին է,
բայց Հայկը պարզապէսնական դէմք է դառնում. երկու աղբ-
իւրներն էլ փոխառնելի յաղթութիւններից յետոյ յաղթութի-
վերջ ինկերգոյ տալիս են Վարբեդանին. երկուսի մէջ էլ
Վարբեդանը հանդիսանում է հովիւ չեղող այժ, իսկ
Հայկը իր քաղաքական և բարոյական ինքնուրոյնութեան
համար անվեհեր կռւող:

Քաղդ պատմական յիշողութիւններից՝ մեր Հեթանոս
աղբիւրը պահպանել է հին ազգերի դիցաբանութեան
ծառայողներից՝ նոյն Հայկի, Բէլի, Շամիրամի և Արայի
գործերի մէջ: Համեմատական քննութիւնը, օրինակ, ապացու-
ցել է, որ Շամիրամը սեմական ազգերի Աստարտայ դի-
ցուհու մասին աւանդութիւնն է, որ աստուածա-
ցուած է յետոյ թագուհու (կամ Ասորի) դերեցին պատ-
կան: Այդ ինչպէս և թագուհու յարաբերութեան
այն գործը բառացի նոյնն է եղել պատմութեան սեմական
ազգերի մէջ՝ ինչ որ աւանդուած է մեր Հեթանոս աղբիւրը
Շամիրամի և Արայի մասին: Նոյնպէս նաև Բէլը սեմական
ազգերի արեգակի աստուածութիւնն է եղել, իսկ Հայկ
հայոց մէջ Օրիոն համաստեղութեան անունն է եղել
պաշտամունքի է եղել իբրև հսկայ աղեղնաւոր: Բէլի և
Հայկի կռիւը շատ նման է հնդկե-եւրոպական ազգերի մէջ
բաժնուած դիցաբանական կռւին երկու հսկայ հակառակոր-
դների մէջ, և Հայկի դէմքը այս միջավայրին առասպել-
համապատասխանում է Հնդկական բնդրա աստծուն, իսկ
գերմանական Օդինին, Հելլենական Հերակլէս աստծուն, որ
բոլորն էլ հսկայ աղեղնաւորներ են ու կռւում են իրա-

կանի և բռնութեան դէմ: (Այս հարցերը մանրամասնօրէն ուսում-
նասիրուած են Մ. Աբեղեանի «Հայ ժողովրդական առասպել-
ները» գրքում):

Տեսնում ենք ուրեմն, որ մեր Հեթանոս աղբիւրը պահ-
պանել է հին սեմական և հնդկե-եւրոպական դիցաբանու-
թեան հայկական վարիանտները, որոնք Խորենացու կողմից
են դարձի՝ համեմատելու այս հին ազգերի դիցաբանու-
թեան ու հրովական հայեացքները և միւնոյն ժամանակ
են տալիս, որ սեմական ազգերը անտեսանելի ժամանակներ
հնագոյն կապերն մէջ աղդեցութիւն են ունեցել հայոց կամ
նրանց գերը բռնող նախահայոց վրայ: Խորենացին է
նոյնպէս, թէ ինչպէս հնդկե-եւրոպական դիցաբանական ա-
ռասպելները հայոց հողի վրայ բարձր բարոյական գաղա-
փարների արտայայտիչ են հանդիսացել: Բաղդի և թագուհու-
ու սիրահարական առասպելը հայերէն վարիանտում դար-
ձել է արտայայտիչ ողջախոհութեան գաղափարին, որ իշխ-
եալ երևում՝ ինչպէս իրեն հայեցել հայ ժողովրդի
յարգանքներից մէջ: Հայկի մէջ մարմնացել է բռնու-
թեան դէմ կռւելու, անկախութիւն պաշտպանելու գա-
ղափարը: Այս կողմից որպէս սիրական նոյն գաղափարը
մարմնացնող Հերակլէս աստծու, որին ազգային հերոս են
դարձրել հելլենացիք, նոյնպէս սիրական է և նրա նախա-
տիպ Հայկը, որին հայ ժողովուրդը դարձրել է իրան նախա-
հայր և ազգութեան հիմնադիր:

Խորենացու երկրորդ Խորենացու աղբիւրը կազմում են
հայոց ժողովրդական երգերը ու առասպելները, որոնցից նե-
րանք օգտուել է իր պատմութեան Ա. և Բ. գրքերի շար-
ադրելում: Մեր Հեթանոս պատմութիւնը, ինչպէս գիտենք,
մասամբ հիմնուած է նոյն ժողովրդական առասպելների
վրայ. բայց նա գրաւոր աղբիւր է, հաւանօրէն յետոյ

ծածկուած և Ս. Գրքի ներշնչում: Այնուհետ գրաւոր, ժո-
ղովրդական երգերի հիման վրայ հիւսուած աղբիւր ունենք
Խորենացին: Հրաշքը(?) յետոյ [illegible] [illegible]
որի մէջ [illegible] խօսք անձնաւորութիւնը երեւա-
ցել Արգամը(?): Այս գրաւոր աղբիւրի ներքինի(?) անուն
չէ պահել Խորենացին, բայց իրար մէջ գովելով է խօսում
նրա մասին, յիշելով նրան «արգասաւոր ի քաջս, իմաս-
տուն(?) ի մէջ իմաստնոց իմաստնագոյն», որի «չորս հազարերգ-
թիւները» կարդալու քաջ է ունեցել իւր: [Նկատելի
է, որ այս նոյն անձնաւորութեան վրայ է ակնարկում Խո-
րենացին նաև Ա. գրքի ը. գլխում - «մի ոմն ի նոցանէ վա-
րեալ(?) փիլիսոփայութեամբ ասէր այսպէս... յորժամ չէի
[illegible], վիմարութիւն կարծելով»..., և Բ. գրքի [illegible]
«որոց ոսկեղէն ձեռոյն»: Այս նոյն գովուած, իմաստնա-
ձեռուին գուցէ լինի Մար Աբաս Կատինայ փիլիսոփան): Բայց
պէտք է գիտենալ, որ Արգամն(?) Երուանդեանց մասին [illegible]
[illegible] գրած գովեստները, որ առնուած են «չորս հա-
զարերգութիւնից», իսկապէս վերաբերում են ձեռքն Արգա-
մին, որին ամէն [illegible] յարմարում են: Այս ժողովուրդ-
եան երգերի մէջ գովելիս, [illegible] [illegible]
չել այն երգերը մէջ Արգամին գործերը. բայց Խորենա-
ցին [illegible] այդ գովեստները վերագրում է Երուանդ
և Արտաշէսի ժամանակակից Արգամին, որին յարմար-
[illegible] չեն յարմարում նրան:

Բայց այս երկու, գրական ծածկուած [illegible] ժողովրդա-
կան աղբիւրներից Խորենացին յաճախ ինչ անմիջական
կարծական(?) նիւթ է քաղում ժողովրդական երգերից և
աւանդութիւններից, որոնց պատմական անուններ է [illegible]
-վիպասանել, երգել վիպասանող, երգել թուելով, երգա-
րանութ, վիպել, բանել, առասպելել, նայելով [illegible]

բովանդակութեան և արժանահաւատութեան մասին: Այս
ժողովրդական բանահիւսութիւնից շատ անգամ Խորենացին
հատուածներ մէջ է բերում բառացի, որոնք ընդհանրապէս
յայտնի են Գողթան երգեր անունով (տես եր. 10–25). բայց
երբեմն նա բերում է նրանց կարճառօտ բովանդակութիւն-
ներ խօսքերով: Այսպէս Վահագնի մասին [illegible] [illegible]
բառացի մէջ բերելուց յետոյ ասում է. «Զսա երգել և զնո(?)
վիշապաց ասէին յերգն լուեալ նմա և յաղթել և զարդ
[illegible] նմանագոյն զՀերակլեայ նահատակութիւնս նմա եր-
գէին: Այլ ասէին զսա և աստուածացեալ և այն (կամ
անդրի) ի Վրաց աշխարհին կանգնեալ պաշտէր հասակի
[illegible] (Ա. լա): [Այսպէս [illegible]
[illegible] մասին կարճառօտ յիշում է առասպելը. «Ի-
[illegible] պատմութեանց [illegible], որ ի [illegible]
կարգին. [illegible] [illegible] և [illegible] և [illegible]
և [illegible] [illegible] [illegible]» (Բ. ի): [illegible]
[illegible] «որ յառաջ առասպելեալ» վերնագրի. [illegible]
[illegible] շատ կարճ ձևերով բերում Բիւրասպի Աժդա-
հակի առասպելները, և այլն:] Բովանդակ [illegible], [illegible]
Տիգրանի ու Արտաշէսի պատմութիւնները, որոնց համար [illegible]
րենացին օգտուել է գրաւոր աղբիւրից [illegible] որ
նա ժողովրդական բանահիւսութիւնից անմիջապէս օգտ-
ուել է Վահագնի, Վարդգէսի, Արա [illegible] [illegible]
[illegible], Վիշապազուններից, Բիւրասպի Աժդահակի, Երուանդի
[illegible], [illegible] և [illegible] մասին զրոյցներ:
[illegible] պատմութեան մէջ [illegible] [illegible]
[illegible] յայտնում է, թէ [illegible] մասին պատմում են
շատ [illegible] ու յաղթութիւններ. «Բայց [illegible]
թիւն պատմութեան [illegible] և [illegible]... թէ [illegible]
[illegible] արտաքոյ այսորիկ գրոյս հարկեալ և [illegible] [illegible].

"ապա թէ ով ի սէրն". (Հ. ծէ): Հուգոյին հայեացքից շատ տարբերւում է Թէքուն, որ Խորենացին յօժարութեամբ է յայտնում իր կարծումները շուտ ցածր այնպիսի կարծանականները որ անհնարակաները կէրէ է համարուէր, այն էլ այնպիսի հին ժամանակի և նահապետաց մասին. բայց այս հանճանչը Խորենացին կարդում էլ նոյն յերրոդ (Գլ. ժգ), յայտնելով, որ Արամի կարծութիւնը բուն թագաւորական մատեաններում չէ եղել, այլ "ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի Թուականութենէն այս գրանի ժողովեալ իրբեւ արկուեալ": Հրաչեայի (Ը) թագաւորութեան մասին գրուելով նա յայտնում է. „Հրաչեայի վերջնոյ գործք բազումթիւ յայտնի են ինձ ի Մրցասանայն, որ կարծիլն ի Գողթան գրել կտակումն, և թշնամութիւն ընդ Հլանէ և ծնունդ կարճիշն, և իւր որդւոյն Սաթինկան ընդ վիշապազունս՝ տապեալեար... մարդ նոսա և խայտայումն յիշատակութեանց, և այւուծն նոյն և երկիւղութիւն շինուածոյն, և նորանց որդւոցին և գրգռութիւն ընդ մրեակս ի ջեռն կանանց" (իթ): Այս խօսքերից երևում է, որ Գողթան վիպասանները յարկած կարծական վեպելութիւններ էին պարունակում Հրաչեայ Բ-ի թագաւորական գործերի մասին, որոնցից Խորենացին օգտուել է, ինչպէս ինքն էլ վկայում է: Նոյնը պատւում են և Արտաւազդի վերաբերութեամբ, որ Խորենացու կարծութեան մէջ պահուել է Հրաչեայ Բ-ի որդի. ջեանքի գծերն ու գործերը, ինչպէս ծնունդը, երբ „Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և դև փոխանակ եդին", մինչև մահը, երբ քաջերի ձեռքով բանտարուեց Ազատ Մասիսի վրայ և այնտեղ սպասում այն օրուան՝ երբ դուրս գայ և աշխարհն կործանէ — Դրանից էին կածեր եղել վիպասանական բանահիւսութեան: Սրանից պետք ում են, որ Հրաչեայի և Արտաւազդի մասին երգերը

ու բանահիւսութիւնները բաւական մեծ ժամանակ են ունեցել, և գուցէ սրան չէին ենթարկել, թէ նրանց հետագ ու գործունէութիւնը մասէ մաս կարծուեցին և երգուեցին են եղել աշուղների բերանով. բայց յայտնի չէ, թէ արդեօք իբրև ամբողջական միակուր կարծական վէպ, թէ մասն, ամբողջ երգերով: Հետի հաւանական է առաջինը: (Համեմատել "Սասուն ու Մհեր" վէպի հետ):

Խորենացին ինքնուրոյն եղանակ ունի ժողովրդական բանահիւսութիւններից օգտուելու: Ժողովրդական վէպը, վրոյցը, առասպելը և այլն նա համարում է այլաբանութիւն, այսինքն այնպիսի մի կարծուած, որի արտաքին, երևական բովանդակութեան տակ թաքնուած է ներքին, իրական բովանդակութիւն, ինչպէս առակների մէջ: Այդպէս՝ նա [illegible] առասպելների վրայ արհամարհանքով խօսելով՝ ասում է. „Մի՞ արդեօք յունական կերպ և ողորմ առասպելին իւրեանց հանդերձ պարզաւս, որք զմարդութիւն իրաց այլաբանաբար յիշեցին ունին թաքուցեալ": Նոյնպէս Հրաչեայ Բ-ի մասին Գողթան վիպասանների բովանդակութիւնը յիշելով՝ ասում է. „այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են ինձ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք և մեք համառօտիւք և այլաբանութիւն ճշմարտեսցուք" (Բ, իթ): Այսպիսի հասկացողութեան բնական հետևանքն այն է եղել, որ Խորենացին, երբեմն առակելս մէջ բերելով համառօտ ձևով՝ ինչ նրան մեկնում է, այսինքն այլաբանութիւնը բացատրում է, կամ, ինչպէս ինքն ասում՝ „Ճշմարտում է": Եւ ինչ որ մենք Խորենացու մէջ իբրև կարծութիւն ունինք Հրաչեայի, Արտաւազդի և ուրիշների մասին, իբրև ժողովրդական աղբիւրից առած՝ հաւանական նոյն-ինքն Խորենացու մեկնութիւնն է, ժողովրդական վէպի "այլաբանութիւնից" շինուած "ճշմարտեալ" կարծութիւն:]

Դա այսպես լինելով՝ հասկանալի է, որ Խորենացու ժամ-
կետաց պատմությունը չպետք է լինել ուղիղ, չպետք է լինել
սխալ, նայելով թէ որքան ծիրը է ընկնել Խորենացին մ-
դորդական աղբյուրի խուսելը և որքան յաջող է մեջ-
բերել այդ աղբյուրը յիրենի այլաբանութիւն է եղել: Օ-
նակ, տեսնում ենք, որ Խորենացին ծիրը բացատրութիւ-
է դարձրել «Աստղ ուսի գեղայր» երգին, ասելով թէ «Ա-
րութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց՝ փեսայութեամբ ի-
որն զամարին հասանել՝ զանեղանս ծագաղել... ասա-
և թագուհեացն յառագաստին մարգարիտ: Այսէ ծնմ-
դութիւն բանիցս» (Բ. Ծ): Նոյնպէս, բերելով «Վարդգէս մա-
ման երգը - Կարուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն...»
-բացատրում է այսպէս. «Այս Երուանդ առաջինն է, ...
կառավարեալ, զորոյ կէյրին կին առեալ Վարդգէսի՝
նեալ զատանս գայլ» (Բ. ԿԵ), (այսինքն Վաղարշապատ,
որ առաջ կոչուեցիս է եղել Վարդգէսի աւան): Այս
նութեան առաջին մասը, այնէ, թէ երգի մէջ յիշուա-
ուանդը եղել է Երուանդ Սակաւակեացը՝ կարող է
լինել համապատասխան երկրորդ մասը անկարելի ծիրը մեկն-
է «կռել կոփել զդուռն Երուանդական արքայի» խօսքին.
դրուռը կռել կոփել նշանակելիս է եղել մեկի դուռը
մեկի դատնրը հարս ուղել:

Տեսնենք մի-երկու օրինակ էլ, որտեղ Խորենացու
ժամանակի պատմութիւնը սխալ է դուրս եկել: Սա-
նիկի առասպելական երգը բերելով՝ Խորենացին
ասում է. «Զայս գեղը առասպելաբանելով վիպասա-
գելն բերեալ ասեն. «Տենչա արի արքայն Արտաշէս
սեաւն ձեղեկի» և այլն... Որ և ժամանակութեամբ
այսպէս. խանգի պատուել է առ Ալանս մորթ կարմ-
լայն ... և ոսկի բացում տուեալ ի վարդանի առ

նորիկին օրիորդն Սաթինիկ: Այսէ ոսկէօղ շիկափոկ պարանն»
(Բ. Ծ): Այն-ինչ մենք գիտենք (եր. 17-19), որ երգի մէջ
նկարագրուած է մի. կարգ առևանգութիւն, և «ոսկէօղ-
շափող» պարանը բնական բացատրութիւն ունի: Խորենացու
սխալն այստեղ առաջ է եկել նրանից, որ նա այս երգի-
մարել է այլաբանութիւն, մինչդեռ իրօք երգը այլաբանու-
թիւն չէ այստեղ, այլ իրական նկարագրութիւն:- Խորե-
նացին յաճախ յիշում է վիպասանքներին և նրանց ու-
հայոց թագաւորների մէջ եղած կռիւները, ասելով, Մարաց
Աժդահակ թագաւորը, որին սպանում է Արգամ Երուան-
դեանը, մինչև Արտաւանը, որին սիրահարվում է Սաթինիկ
և որին սպանում է Արտաւազդը: Երգերի մէջ յիշուած
վիպասանքներ առանցելը Խորենացին ժամանում է: Նա
նկարելով, որ Աժդահակ կարուերէն նշանակում է վիշապ
(իսկապէս՝ վիշապ Բաբաք կամ վիշապ Դահակ), որ մար
կարուերէն նշանակում օձ՝ գտնում է որ երգերի մէջ այ-
լաբանօրէն յիշուած վիպասանքները Աժդահակ թագա-
ւորի սերունդն են. որ Մասիսի մօտերը և վրան ապրող
վիշապները - մարերն են, որ Մուրացան նախարարութիւնը
իսկապէս մարաց (այսինքն՝ օձերի, վիշապների) առունրից է
առաջ եկել և որ Մուրացանների Արգամ նահապետը եր-
գի մէջ յիշուած վիշապազուն Արգաւանն է: Այս գիւտը
այնքան հաւանական է թուել Խորենացին, որ նա չարժէ-
նալով գրում մեկնաբանելիս, ասելով. «Եւ արդ, ով առա-
ւել առաւել պարծանօք ի վերայ մերոյ ժամանակագրու-
թեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիպասաց,
որք են յԱժդահակ ի վեր ի Մասիս» (Ա, Լ): Այն-ինչ վիպա-
սանքներն և վիշապները այս բոլոր պատմութիւնը ներկայ-
ացնում բացատրվում են բնական հերոսով. դրանք բու-
նում՝ ընդհանրապէս օձերի և վիշապների, նրանց թագաւոր-

ները ու չարքերը են մաքրն ժողովրդի ունեցած հաւատա-
լիքները են, որոնք մինչև այժմ պահպանում են հեքիաթ-
ների և քերթուածի պարմուղ առասպելների մեջ: Այդպի-
սի հեքիաթներ, աւելի մանրամասն, պատմուելիս են եղել
և Խորենացու ժամանակ, և նա նրանց ընդունել է իբրև
այլաբանական փլատոնական երգ՝ պատմական հիմք ունե-
ցող, ուստի նրանց մեկնելով՝ յարմարեցրել է պատմական
անձնաւորութիւնների. այնպէս որ այս վէպերում Խորենացու
մեկնութիւնների մեջ պատմականն ու առասպելականը խառ-
նուել են իրար: Այս օրինակով էլ Խորենացու
սրտից հայտնում է նրանով, որ անորոշացրական առաս-
պելն ընդունել է իբրև պատմական այլաբանութիւն և
աշխատել է "ճշմարտել", բայց անյաջող կերպով:
Արդէն երևում է, որ Խորենացու ժողովրդական աղբիւրն-
երուած մասերում կարելի է ուղղակիութեամբ որոշել, թէ որն
բացակայ ժողովրդականն է և որն է Խորենացու աւելացրա-
ծը իբրև մեկնութիւն կամ մշակում ժողովրդական աղբիւրների:
Այս երկու մասերը կարելի է միմեանցից լաւ զանազանել
այլպէս առաջարկի հետազոտողի խոշոր թիւրիմացութիւններից:
Խորենացու այս վիպական-ժողովրդական աղբիւրի մասին
քննական թեով յինութիւններ են կատարուած և կարծիք-
ներ յայտնուած: Մինչև 1896 թուականը բոլոր քննադատ-
ները, որ այս խնդրով զբաղուել են, ինչպէս Մ. Էմին, Գաթր-
ճեան, Ալիշան, Եմինեան, Հյուսնեան, Գարեգին Սրուանձ-
տեան, Գարագաշեան, Դուլորիէ, Ֆէտտէր և այլն, միաբան
այն կարծիքին են եղել, թէ հին Հայաստանում գոյու-
թիւն են ունեցել ժողովրդական բանաստեղծութիւններ, որոնք
կամ որքան, պատմական դիւցազնական բովանդակու-
թեամբ, և Խորենացին, ինչպէս ինքն վկայում է, յիրաւ մեծ
օգտուել է նրանցից և ինչ որ նա բերում է, իր պատմու-

մեջ իբրև ժողովրդական երգ, վէպ, կամ առասպել յիրաւի
ժողովրդական են: Մ. Էմին, որ ամենից առաջ (1850) ուշադրու-
թիւն դարձրեց հին Հայաստանի այս "վէպ"-երի վրայ, վերջը
իր ուսումնասիրութիւնն աւելի ընդարձակելով՝ հաստատեց այս
եզրակացութեան, թէ հին Հայաստանում գոյութիւն է ունե-
ցել ընդարձակ յատուկ պատմական-դիւցազնական վէպ,
նման պարսից Շահ-նամէին, և պարունակելիս է եղել հայոց
հին, հայկազուն թագաւորների պատմութիւնը, սկսած Հայկից ու
Բէլից մինչև Արտաշէս ու Արտաւազդ: Նա մինչև անգամ
կարծիք յայտնեց, թէ գոյութիւն չէ ունեցել Մար Աբասի
աղբիւրը, այլ ինչ որ Խորենացին անուանում է նրա անունով
ինքն է հաւաքել ժողովրդի բերանից, իսկ Մար Աբասի անունը
նկարել է այն նպատակով, որ նրա անունով աւելի արժանա-
հաւատ ու վաւերական դարձնէ հեթանոս Հայաստանի վէպը,
որ երբ քաղաքական անուանց ներկայացնում դասէ ընդունե-
լութիւն չգտնէր նորադարձ քրիստոնեայ Հայաստանի հողում:
(Մ. Խորենացի և Հայոց հին վէպեր, 1881):
Այս ընդհանուր կարծիքներին և Էմինի վերոյիշեալ մայրայեղ
եզրակացութեան դէմ գալիս եղաւ 1896 թւին պրոֆ. Գ. Խալա-
թեանց, որ ռուսերէն լեզուով գրած իր ընդարձակ հետազօ-
տութեան մեջ ("Армянскій эпосъ въ Исторіи Арменіи
Моисея Хоренскаго") բոլորովին նոր կարծիք յայտնեց,
պնդելով թէ Մովսէս Խորենացին չէ օգտուել ժողովրդական
բանաստեղծութիւնից կամ վէպից, այլ ինչ որ նա բերում է իբրև
ժողովրդական վէպ (երգ, վէպ, առասպել և այլ անուններով)
ընդհանրապէս գրական մշակութիւններ են՝ Ս. Գրքից և ուրիշ
գրական աղբիւրներից վերցուած նիւթերի, և մշակողն է ինքն
Խորենացին: Այս նոր կարծիքին պաշտպանելու համար հե-
ղինակը մանրամասն քննութեան է ենթարկում Խորենացու
մեջ պահպանուած բոլոր այն հատուածները ու պատմութիւն-

ներք, որոնք համարվում էին միջնադարյան աղբյուրից առնված, այսինքն՝ թէ այն հատուածները, որ խորենացին մէջ է բերում անգիտօրէն՝ իբրև ժողովրդական բանահիւսութեան նմուշներ, թէ այն հատուածները, որոնք խորենացու մեկնութիւններն են ժողովրդական բանահիւսութեան այլաբանութեան վրայ, կամ նրա „Ճշմարտելոց կարծութիւնը", և թէ այնպիսի հատուածներ, որոնց մասին խորենացին չէ ակնարկում որ առած լինի ժողովրդից, այլ այդպէս ենթադրում են բանասէրները:– ~~Այս այս կերպով անկախ վերցրած հատուա-~~ ները համեմատում է հեղինակը պանդական գրաւոր աղբիւրների հետ, ինչպէս Սեբէոսի մօտ պահուած մեր Կատինայի ինքնագրութեան (որը նա համարում է 5–7 դարերում յօրինուած՝ Անանունի գործ), Եւսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրութեան, Անանիա Շիրակացու, Եղիշէի, ժամանա- Ս. Գրքի հետ, և գրեթէ միշտ գտնում է իրական կամ երևակայական նմանութիւններ իր քննած հատուածների և այդ գրաւոր երկերի մէջ, նմանութիւններ պէպէրի, անունների բառերի գործածութեան շուրջը: Այս նմանութիւնների վրայ հիմնուելով՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ գրաւոր երկերն են եղել աղբիւր, որոնցից խորենացին կցելով, յարմարեցնելով սրբեցել է կարծեցեալ բանահիւսութիւնները. որ այս բանահիւսութիւնները չեն եղել ժողովրդական, այլ խորենացին նրանց զարդարելով՝ վերագրել է ժողովրդին, որպէս իր իսկական աղբիւրները թաքցնէ և իր հնարած առասպելներին վաւերականութիւն տայ՝ իբրև ժողովրդական բանահիւսութեան:

Բայց պէտք է ասել, որ պրոֆ. Խալաթեանց, չնայելով բոլոր իր ջանքին և գործ դրած մանրախնդիր աշխատութեան, չկարողացաւ ապացուցանել իր այս նոր հայեացքը. նա բառերի, դարձուածքների, անունների յեղեւքը

հարկաւոր ուշադրութիւնը չէ դարձնում իր քննած հատուածների ընդհանուր բովանդակութեան, ոգու և իր եզրակացութեան դրամաբանութեան վրայ. այնպէս որ միայն նա բառերի ու անունների նմանութեան վրայ հիմնուելով եզրակացնում է թէ այս-ինչ հատուածը ընդունած է այս-ինչ գրաւոր աղբիւրի հիման վրայ՝ այդ հատուածի ընդհանուր բովանդակութիւնն ու ոգին և մարդկային առողջ դատողութիւնը բացայում են այդ եզրակացութեան դէմ!

Վերը ասացինք, որ պրոֆ. Խալաթեանց անխտիր կերպով են թարկէ քննութեան է ենթարկում թէ այն հատուածները, որ խորենացին մէջ է բերում իբրև ժողովրդական բանահիւսութիւն, և թէ այնպիսիները, որոնք նա միայն չէ յիշում, այլ կամ նրա „Ճշմարտելոց" կարծութիւններն են կամ մի քանի բանաստեղծների կարծիքով միջնադարյան աղբիւր ունին: Վերջին երկու տեսակները անհամեմատ աւելի ընդարձակ ծաւալ ունին քան առաջինը– ինչ որ խորենացին բերում է իբրև ժողովրդական բանահիւսութիւն: Առարկայ չկայ, որ հեղինակի երկու տեսակի հատուածների ոչ միջնադարյան լինելը ապացուցանել. բայց խորենացին ինքն էլ նրանց միջնադարյան չէ յիշում, այլ նոր բանաստեղծները. ուստի պրոֆ. Խալաթեանց հերքել էր թէ „Հայոց վէպի" գոյութիւնը խորենացու պատմութեան մէջ, այլ այն վէպի, որ նրա պատմութեան մէջ իրապէս չկայ, այլ եղել է բանաստեղծների երևակայութեան մէջ:– Իսկ երբ պրոֆ. Խալաթեանց քննում է այն հատուածները, որ խորենացին բերում է իբրև բուն ժողովրդական երգ կամ առասպել՝ նա մեծ մասամբ սխալուած է լինում խոստովանել, թէ դրանք „կարելի է", „հաւանական է", որ իսկապէս ժողովրդական լինին: Օրինակի համար, նա ընդունում է, որ ժողովրդական կարող են լինել հետևեալ հատուածները. „Երկնէր երկին", „Հեծալ արի արքայն Արտաշէս", „Մինչ դու գնայր", „Երէ

գու յորս հեծեալ", „Հարուստ գնացեալ Վարդգէս մանուկն", „Մանկան Տիրանելոյ", „Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս" և այլն ամենամեծ նմուշները՝ որ Խորենացին բերում է ժողովրդական բանահիւսութիւնից անմիջապէս, անփոփոխ վերցրած: -Վերջապէս ուրեմն կրօն. Խալաթեանցի այն ձգտումը մերժելի է, որ հայոց մէջ վէպ չէ եղել, և ինչ որ Խորենացին բերում է իբրև վէպ՝ գրական աղբիւրներից են քաղուած, մեծ մասամբ Խորենացու ցնորք՝ ինքն իրեն հերքում է, հերքող է ինքը հեղինակը:

Խորենացու իբրև աղբիւր գործածած ժողովրդական բանահիւսութեան մասին վերջին ժամանակներս լոյս տեսաւ Մ. Աբեղեանի ուսումնասիրութիւնը, որ վերը յիշեցինք: Այս ուսումնասիրութիւնը մեծ մասամբ ընդդիմութիւն է կրօն. Խալաթեանցի վերոյիշեալ աշխատութեան, մեծ մասամբ ուրիշ կարծիքների նոյն նիւթի վերաբերմամբ և մեծ մասամբ էլ ինքնուրոյն ուսումնասիրութիւն է հայ ժողովրդական առասպելների՝ որոնք պահուած են զետեղուած Խորենացու Պատմութեան մէջ: Հեղինակը այս առասպելները համեմատում է մի շարք ուրիշ օտար ազգերի (հնդիկ-եւրոպական և սեմական) ժողովրդական աւանդութիւնների ու դիցաբանութեան հետ և մեծ մասամբ այժմեան ժողովրդական հեքիաթների, վէպերի և հաւատալիքների հետ և այսպիսի համեմատութեան հիման վրայ նա գալիս է այն եզրակացութեան, որ Խորենացու բերած ժողովրդական բանահիւսութիւնից բերած հատուածները պարզ գոյութիւն են ունեցել հայ ժողովրդի մէջ, և այս կամ այն առասպելը՝ հայկական վարիանտն է հնդիկ-եւրոպական կամ սեմական այս-ինչ առասպելի: Նա հերքում է այսպիսով կրօն. Խալաթեանցի կարծիքը, որ այս առասպելները կամ վէպերը հնարում էր ոչ ժողովրդական, այլ Խորենացու հնարածք՝ զանազան գրաւոր

աղբիւրների հիման վրայ. մինչդեռ ժամանակ հերքում է միմիայն կարծիքը, որ զարգացած մեծ ձևով էր գալիս հայոց հին վէպին և երգերում էր, թէ գոյութիւն է ունեցել մի ամբողջացած բնագրային հայկական մէջ՝ որ կարողացել է եղել հայոց մի քանի հարիւր տարուայ կարծութիւնը:- Բայց այս հիմնական կէտերից՝ այս աշխատութիւնը կարևորագոյն է նաև բազմազան թուով յաջող բացատրութիւններ Խորենացու լաւ չհասկացուած կամ սխալ հասկացուած միջանկեալ հատուածների մասին. կոյս է գալիս, որ Խորենացին լաւ լուրջ, ամեն մի բառը մտածող ու գրող հեղինակ է, որեմն և մեծ ուշադրութիւն և զգուշութիւն է հարկաւոր նրան ուսումնասիրելու համար:

Բացի վերոյիշեալ կարևոր աղբիւրներից՝ Խորենացին, ինչպէս ինքն վկայում է, օգտուել է և ուրիշ շատ գրաւոր աղբիւրներից, ինչպէս են՝ Յուլիոս Ափրիկանոս ժամանակագիր (Գ. դարի), Եւսեբիոս Կեսարացի (Գ–Դ դարերում), Յովսեփոս Փլաւիոս հրեայ հեղինակ (Ա. դարի), Ղերուբնայ Եդեսացի (Լաբուբնայ) (մեծ հեղինակ Գ. դարի մօտերը), Բառոսեքուր (Դ. դարի), Ագաթանգեղոս (Ե. դարի խմբագրութիւն), Փերմելիանոս արքեպիսկոպոս Կեսարու (Գ. դար) և ն:

Բացի այս աղբիւրներից, որ Խորենացին յիշում է յանուանէ՝ նա օգտուել է և ուրիշ հայ և օտարազգի հեղինակներից, որոնց անունները չէ տալիս: Իբրև այսպիսի, միջնորդուած աղբիւրներ բանասիրական քննութիւնը ցոյց է տուել – հայ հեղինակներից՝ Փաւստոս, Կորիւն, Եղիշէ, Վկայաբանութիւն Ս. Թադէոս առաքելոյ, գուցէ և Ղազար Փարպեցի և այլն. իսկ օտարազգի հեղինակներից, մեծ մասամբ հայերէն թարգմանութիւնից՝ Եւսեբի Ալեքսանդրացւոյ, Սոկրատ Սկոլաստիկոսի, Փիլոն Եբրայեցի, Գրիգոր Նիւսացի, Գրիգոր Նազիանզեցի, Սուտ-Կալիսթենեսի պատմութիւն վարուց Աղեք-

ռանդրի և այլն: Բայց նրանցից՝ բանաստեղծներից ոմանք իր
աղբյուր չեն կարող ավելի ուշ ժամանակի, 5-րդ դա-
րերի, հեղինակներ ու թարգմանություններ, ինչպես Ագաթանգ-
եղոսի, Սեբեոս, Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան
և Աղեքսանդրոսի վարքի հայերէն թարգմանությունները և-
ռադայն այս վերջին շրջանի աղբյուրները համարելի են
և նրանց ինդիրը կապված է մի ուրիշ կարևոր ինդրի հետ,
թե երբ է գրված Խորենացու պատմությունը, որի հետ-
րոյ կանդրադառնանք:

Զանց առնելով այն հարցը, թէ ինչու Խորենացին իր աղբյուր-
ներից մի մասը յիշում է, իսկ միւսը ոչ, հարկավոր է նշել,
որ Խորենացին սովոր է յիշել այն աղբյուրները, որոնցից
մի որոշ պատմական շրջանի պատմությունն է առնում, որոն-
ցից քաղում է իր գրելիք նյութը. իսկ չէ յիշում այն աղ-
բյուրները, որոնք մի դրվագ կամ մանրամասնություն են
պարունակում: Բայց առանձին դրությունն մեզ է փաստում,
որ հաւանօրէն Խորենացուն իբրև աղբյուր է ծառայել
բանավոր ընդարձակ պատմական շրջանի համար, այսա
դարի մասին մինչև Արշակունեաց թագավորության երկ-
ու բաժանուելը: Այս աղբյուրը նշելու թերևս պետք է
պարզել նրանով, որ Խորենացին, ինչպես և Ղ. Փարպեցին
և ուրիշ շատ հեղինակներ, վատ գաղափար ունէին այդ
պատմության վրայ, որ պարունակում այնքան անհեթե-
թություններ, որոնք Խորենացու նման լուրջ պատմագրի
աչքում ծաղրի և արհամարհանքի արժանի էին (այն ժամա-
նակուայ դեռւականով): Խորենացու սուր աչքը այնու-
ամենայնիւ այս գրուածքում գտել է կիրառելի պիտանիութ-
և նա օգտվել է նրանցից՝ արտագրելով, փոփոխելով, լրաց-
նելով ըստ իր հասկացողության. Բայց յիշել փաստորէն
աղբյուր՝ նշանակէր իր պատմութեան վարկը կորցնել: (Ասեն եր-

Այս բոլորը ինչպես ասվեցին՝ վկայում են, որ Խորենա-
ցին իր պատմությունը շարադրելու համար գործ է ածել 25-ից
ավելի աղբյուրներ: Սա մի պարզապես խանդավառ է, որի
նման ոչ մի մեր հին պատմագիրներից չէ գործ ածել, նույնիսկ
այնպիսի ժամանակ, երբ դրականությունը անհամեմատ ավելի
զարգացած էր, գրքերը մատչելի էին և աղբյուրները շատ:
Աղբյուրների այս մեծ քանակությունը գործ ածելը ապացույց է
Խորենացու լայն մտավոր զարգացման և աշխատասիրության,
որը նա ինքը անգամ յիշում է առանց քաշվելու: Բայց
մինչդեռ ժամանակ՝ աղբյուրների այս բազմությունը մի վար-
կաւոր որոշակի է, որի մեջ դժվար հարկ է շինել հեղ-
ինակին՝ երբ ունի մի անհասանելի առավելություն: Հիրավի,
վերոհիշեալ աղբյուրները գրված են պատմական անցքերից, պա-
տմական ժամանակներում, մեջ մասամբ անհայտ. նրանցից ո-
մանք ավելի հաւաստի են, ոմանք նուազ հաւաստի. կան
ուղղակի կեղծեր էլ: Նրանց մեջ ընդհանրապէս հայոց վերա-
բերեալ պատմություններ, առանց կամ ուղիղ, բերված են ոչ
թէ հաստատամբ, այլ կցկտուր կերպով, իբրև պատահական
յիշատակություն: Խորենացին իր ցանկում ունէր հայկական ոչ
թէ աղբյուրներ՝ այդքան նշանակութեամբ, այլ պատմական
աղբյուրների կորորդակներ, որոնք հեղինակը պետք է միմեանց
հետ կցէր, հյուսէր, ամբողջացնէր: Եւ այս պատասխանատու
գործը կատարելիս նա ունէր այնպիսի ժամանակագրական
աղիւսակներ, թագաւորների յաջորդութեան ցանկեր, որոնք
իրեն առաջնորդ լինէին. այդ աղիւսակներն ու ցանկերն
էլ հէնց ինքը պիտի կազմէր՝ յիշեալ կորորդակներից: Բանա-
սիրական քննադատությունը հարկ էր նրան օգնել՝ այսուհան-
դերձ իրարից զանազանելու. Բայց դրա համար էլ պար-
զեալ հարկաւոր են անհասանելի այդքան աղբյուրներ և նը-
րանց համընթաց ուսումնասիրություն, և նրանցից չորս էր

Խորենացին։ Նրա քննադատութիւնը աղբիւրների մասին նուազ է ոչ թէ փաստերի, այլ տրամաբանութեան վրայ. տրամաբանութեամբ չէ կարելի որոշել պատմական անցքերի յաջորդութիւնները, ժամանակները որոշ չափ սրան [illegible]. Այս պատճառով Խորենացին յաճախ ընկնում է պատմական և ժամանակագրական խոշոր սխալների մէջ, որոնցից խուսափելը անկարելի կլինէր նրա դրութեան մէջ մատենագրող որևէ անձի համար։

Բերենք մի քանի օրինակներ այդպիսի սխալների։ Բ. գր. ԺԷ գլխում Խորենացին պատմում է, որ հայոց Արտաշէս թագաւորը յաղթահարել է Լիւդիայոյ Կրեսոս թագաւորին։ Սոյն գլխում նա յայտնում է, որ ուրիշ պատմիչներ Կրեսոսի յաղթահարումը վերագրում են Կիւրոսին, և իր ունեցած աղբիւրի ժամանակագրական աղբիւրների հիման վրայ բա[illegible] ւական ճիշտ որոշում է, որ Կրեսոսի և Արտաշէսի մէջ 400 տարուայ անջրպետ կայ։ Բայց որովհետև յոյն հեղինակներ Կրեսոսի յաղթահարումը յայտնապէս վերագրում են պարսից Արտաշէսին ուրիշ ինչ հաստ է [illegible] ծայրում նրանց ասածին, բաց Կիւրոսի ժամանակակից [illegible] սոսին համարում է հայ սուր, հայ մի ուրիշ թագաւորի անունով։ Իր սովորութեան իր խօսքերի բերում [illegible] համարձակներ չորս յոյն հեղինակներից, և ընկնում [illegible] պատմական սխալի մէջ։

Այս սխալում Խորենացուն առաջնորդել է նաև այն կարծիքը, թէ «ի բերանոյ երկուց կամ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան», մանաւանդ որ այստեղ վկաները 4 են և «ոմանք ինձ պարտեն», յեղող այն հանգամանքը, որ «պարթև» Արտաշէսին Խորենացին ընդունում իբրև հայոց թագաւոր Արտաշէս, այն հիման վրայ հայ Արշակունիները պարթևական ծագում ունէին, և բայց

դրանից՝ մի յոյն հեղինակի մօտ ինչ կարդացել է, թէ պարթևները և հայերը նոյն են։ Երկրորդ սխալն այն է, որ Խորենացին չէ կարողացել քննել, թէ որչափ պատմաքննօրէն սորա են այդ յոյն հեղինակների վկայութիւնները և յարձակվում որ Արտաշէսին են վերաբերում։— Անտեսում ենք ուրեմն, որ Խորենացին այս հարցում, երկու դարբեր գեղեցկութիւնների հանդիպելով, «բացում խոյս խնդրոյ» առնում, ծգնում է որոշել սորայը, բայց քննելու անհրաժեշտ միջոցները չունենալով՝ սխալ իբրև ուղիղ է ընդունում, իսկ ուղիղը սուտ համարում։

Մի ուրիշ տեղ (Բ. գր.-ից) Խորենացին հայոց թագաւոր է անուանում Հեքաթին, իսկ սրա հայրին համարում Արշամին, և հայոց պատմութիւնը պարզարում է այս երկու թագաւորների գործերով, այն-ինչ սորա պատմական դէպքերութիւնները ցոյց են տալիս, որ Հեքաթը հայոց թագաւոր չէ եղել, իսկ Արշամ անունով թագաւոր, Հեքաթի հայր, առհասարակ գոյութիւն չէ ունեցել։ Ենթադրել թէ Խորենացին գիտակցաբար օտար թագաւորին հայացրել է և չեղած թագաւոր է հնարել, նշանակում է ծանօթ չլինել Խորենացու ժամանակագրական սովորութեան և բնաւորութեան։ Նա այստեղ էլ չոչ սխալուել է միևնոյն պատճառներով՝ ինչ որ առաջին օրինակում տեսանք։ Նախ՝ առաջ նա գիտէր, որ Աբգարան մեծի ժամանակ Ուռհայում, որտեղ թագաւորել է Հեքաթ, Պայազատեան սահմաններից մէջ էր մտել. իսկ որ այնուհետև նա շարունակ ենթակայ էր Պայազատեան սահմաններում՝ նրան յայտնի չէ. այնպէս որ Հայրիկում (Միջագետքում) թագաւորողը, Խորենացու կարծիքով, պէտք է Պայազատեան թագաւոր լինէր։ Երկրորդ՝ նա չունէր դրա ուներ գրաւոր աղբիւրներ, որոնց մէջ յիշուած էին Հեքաթ Արշամայ (որդի) և Աս-

Նարրուց Աբգարի ինչ որդի՝ իբրև հայ թագաւորներ: Աբգ[արի] անունն էլ առանց դժուարութեան արտագրականում էր [illegible] երէն լեզուով՝ Աւագ այր, որ յունական լեզուի յարմարութ-ներով արտաբերուել պարզել է Աբգար: Զանգով Արշամի Խորենացին գիտէր, որ եղել են այս անունով երկու թա-ւորներ, մի քանի հայ. հին իւր աղբիւրների մէջ գործա-ծուած Աբգար Արշամեայ չէր կարանայ չէր թողնում, որ Աբգարը եղել է Արշամի որդի: Այս կերպով ծննդագրութեան կարեցող յետոյ Խորենացին այս թագաւորների ժամա-նների մէջ կցկցել է այն կարծական կեղծեղութիւնները, որ գտել է վաւական աղբիւրներում: Այն-թէ՞ն կան էր մի այդ կարծական աղբիւր Աբգարի մա-քաւական էր մի ուղիղ գրուած և ուղիղ հասկացուած չև Աբգարի անուան = Աբգար Աւշամայ (= Աբգար որդեկոչի Աբգարը Խորենացու կարծութեան մէջ հայոց թա-գաւորների շարքը չմտնէր և երևակայական Արշամ թա- իւր գործերով՝ չայս աշխարհի չգար:

Այսպիսի քաղմաթիւ օրինակներ կարելի է բերել [illegible] նայում կարծութիւնքս, որոնցից կարելի է ընդհանրապէս բաշխագել, որ Խորենացին յաճախ սխալւում է շնորհիւ սխալ կամ հակառակ աղբիւրների, շնորհիւ քաղաքակ-թեան այդ կարծական աղբիւրների և ժամանակա-կան ծիրք աշխատանքների և շնորհիւ իւր կարգախօսու-ներ-աշխարհութեան զգայնութիւնը, որով հարթել՝ կոկել թէ որ իրան թուացել է անհարթ և անհաւանական, կարում, ինքնաշարում է իւր աղբիւրները, բայց այս կարողութեան, առանց կարծական այդ հիմքերի, գամ չէ քայլ անում ծնմարդութեան: Իսկ այն չէ[illegible] Խորենացին ուղղութիւնը և չոր կրամաբանութիւնը քաւ-նաւում են ինքնակարելու համար՝ նա չմայլելի յաջող-

5 հասնում: Քերենէ մի օրինակ: Խորենացին խօսում Նորաշէն մա-սին կարծելիս շատ անկապար կերպով է նկարագրում նրան-որ նա անձնական չէ ունեցել այդ իւր [illegible], ոչ մի քաղութեան չէ գոյց տուել, այլ պաշտօնեաները հպատակեցնելու հոգ չէ ունե-ցել, քաղութեան քարի անուան առնչութ է եղել հայոց (Գ., Ը): Այս Խոսրովի մասին գրելիս՝ Խորենացին գլխաւոր աղբիւր է ու-նեցել Փաւստոսին, որ սակայն գովեստներով է յիշում այս թա-գաւորին, որին կոչում է «քաջարանց, աշխարհաշէն Խոսրով»: Այն տարբեր հակառակ են Խորենացու և նրա աղբիւր Փաւս-տոսի վերաբերմունքը դէպի Խոսրով, որ ենթադրելիք ուժն է ունեն են ենթադրութիւններ անել, իսկ թէ Խորենացին յայտնի դիտումներ է ունեցել յարգայօ կարատեցնու [illegible] Արշակի որդի Խոսրովին և չէ [illegible] այլայլելու իւր քննադրը: Սակայն ուղղակի կերպով համեմատելով Խորենացու և Փաւս-տոսի գրածները Խոսրովի մասին՝ կերևենէ, որ նրանք երկուսը Խոսրովին համեմատ են միմեանց: Փաւստոս կարծում է Խոս-րովի գործերը և իւր հօգնեց գնահատում է այդ թագաւորի ինքնելով գործերը՝ գտնում ենէ նրանց ծայրէ ծայր արժան-ների, գտնում ենէ, որ այս գործերը կարողող թագաւորը ունի է լինել քաջութիւնըս, թագաւորական կարգերի կա-նոնաւորութեան, հեղինակութեան: Եթէ Փաւստոս այսու [illegible] նրան գովում՝ նշանակում է Ն. նա պրատուել, չէ կա-րողացել կամ չէ կամեցել շատ արժանաւոր գնահատել [illegible]: Եւ Փաւստոս Խոսրովին գովում է այն կարծեաց [illegible] րովը Արշակունիներին" թագաւոր է և Վերթանէս Հայրապետի հետ համակարգ. այս երկու հանգամանքը նրան Փաւս-տոսի կարգմում են «քաջարանց, աշխարհաշէն» անուն: Իսկ Խո-րենացին շատ ծրինէ գնահատել Խոսրովի ինքնութիւնը՝ Փաւստո-սի մէջ կարծուած նրա գործերը քննելով, իսկ Փաւստոսն նա ոչ մի ուղղութիւն չէ [illegible]:

Աղբիւրներ գործ ածելու վերաբերմամբ՝ հարկաւոր է հաւա-
տալ, որ Խորենացին սովորութիւն չունի իրանից հնարելու ա-
ղբիւրներ: Երբ նա յիշում է որևէ աղբիւր՝ նշանակում է այդ ա-
ղբիւրը գոյութիւն է ունեցել և ինքը նրան ծանօթ է եղել անմի-
ջական կամ ուրիշ հեղինակների միջոցով: Աղբիւրներից օգտուե-
լու մի եղանակը այս է. պահել մեծ բարեխղճութիւն, նրանց ա-
մի խօսքն ինչպէս առնելով, և միւս եղանակը՝ համաձայնե-
ցնելով նրանց մատակարարած տեղեկութիւնները այլ
մանրամասնութիւններով և լրացումներով, որ կամ իրանից ենթադ-
րում՝ իբրև հաւանական, կամ քաղում է ուրիշ հեղինակի աղբիւ-
րից:

Այսպիսի մանրամասնական բարեխղճութեան ու համաձայնութեան
շատ օրինակներ կան հայագէտ Կարրիէրի մի քննութեան մէջ
(«[...] Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ»): Այս գիտնա-
կանը, որ Խորենացու ամենախիստ քննադատներից մէկն էր, այս
գրուածքում մի քանի քններով Խորենացու արած մի սխալ-
ների հանգամանքները՝ առնում է իբրև եզրակացութիւն
Խորենացու սխալը իբրև անմեղադրելի համարում. Բայց
մանրամասնութիւնն ինչպէս ցոյց կուտայ իր շարադրութեան
ոճաւորութիւնն և միանգամայն իր աղբիւրները գործածելու
խղճամիտ (= բարեխիղճ) և համաձայնական վարմունքը":

Աղբիւրների ընտրութեան գալով՝ պէտք է նկատել, որ Խորե-
նացին մեծ մասամբ գործ է ածել հայոց պատմութեան համար
նուազ կարևոր և ոչ-արժանահաւատ հեղինակներ: Հաւա-
տարժանի աղբիւրները հայոց պատմութեան համար՝ նրան
ծանօթ են մնացել, ինչպէս Քսենոփոն, Արրիանոս, Պրոկոպիոս,
Ագաթիոս, Դիոն Կասսիոս, Ամմիանոս և ուրիշ շատ և նոյն-
էլի հեղինակներ, մեծ մասամբ ժամանակակից իրանց պատմ-
անցքերին և [...]: Երբ այսպիսի աղբիւրներից էլ օգտուէր
Խորենացին՝ շատ տարբեր կերպարանք կունենար նրա պատ-
մութիւնը: Բայց մենք յիշեցինք վերև, ինչպիսի պայմանների

մէջ գրել է նա. ուստի կարող ենք ցաւել այդ պայմանների վրայ,
բայց ոչ թէ մեղադրել Խորենացուն, որ իր գործածած ու չըն-
տրած աղբիւրների հիման վրայ արել է աւելի՝ քան կարող էր
անել այն ժամանակներում որևէ սովորական ընդունակութեան
տէր մատենագիր:

<u>Խորենացու պատմութեան նշանակութիւնն ու արժէքը</u>:— Խո-
րենացու պատմութեան նշանակութիւնն ու արժէքը պարզ որոշելու
համար՝ պէտք է նրա վրայ նայել երկու տարբեր տեսակէտից,
նախ՝ իբրև մեր հին պատմութեան աղբիւրի վրայ և երկրորդ՝ իբրև
առհասարակ մատենագրական գրուածքի վրայ:

Իբրև պատմական աղբիւր՝ ներկայումս շատ փոքրացել է Խո-
րենացու նշանակութիւնը, համեմատելով այն նշանակութեան
հետ, որ նա ունեցել է դարերով: Տասնեակ դարերով հայ ժո-
ղովուրդը իր անցեալի մասին տեղեկութիւններ կա-
րող էր գտնել միմիայն Խորենացու պատմութեան մէջ. ուրիշ
աղբիւրներ նրա համար մատչելի չէին: Եւ Խորենացին դարձ-
էր հայ ժողովրդի և գրականութեան մէջ՝ իբրև միակ [...]-
մական պատմիչ հայոց հին անցեալի, և այս տեսակէտից իրա-
ւացի կերպով կոչուել է հայոց Հերոդոտոս: Այսպիսի մեծ
նշանակութեան տէր՝ նրա գրուած ամեն մի տեղեկութիւնը անհամա-
ձայն կապուած էր, և հայ ժողովրդի երևակայութեան մէջ յա-
ռաջ մարմնացան հին ազգային երևակայական և կիսա-առաս-
պելական դիւցազունները — Հայկ, Արամ, Արայ, Տիգրան, Վաղար-
շակ, Արտաշէսներ և այլք, և դարձան իրական անձնաւորու-
թիւններ, ազգային սրբեր պատմական հերոսներ: Իբրև միակ
և վաւերական պատմական աղբիւր հայոց նախնական պատմու-
թեան՝ նա դարձաւ հայոց նուիրական գիրք, զուգահաւասար
և զուգակշիռ Ագաթանգեղոսի պատմութեան: Ագաթանգե-
ղոսը, պանծալի Տրդատով և Լուսաւորչով՝ հիմնադիրն եղաւ
հայոց եկեղեցական-հոգևոր պատմութեան, իսկ Խորենացին

իր ոչ պաշտօն պանծալի հերոսներով՝ հայոց աշխարհական-ժողովուր գրականութեան: Այս երկու հեղինակներն միացումով արտայուծէր հայոց ազգային գրականութեան, և սրանք երկուսը հիմնադիր դարձան այդ գրականութեան: Եւ յիրաւի, պատմագիրների ցուցագիր ժողովածուների մէջ առաջնակարգ առաջին տեղը գրաւ է Ագաթանգեղոսը և երկրորդ տեղը Խորենացին: Առաջին պատուութեամբ Ագաթանգեղոսին գրաւում է իբրև հոգևոր պատմիչ և իբրև առէն իր հեղինակի. իսկ նշանակութեան մէջ Խորենացին գերազանցում է նրանից իբրև հայոց պատմահայր:

Այս բացառիկ բարձր դիրքը Խորենացին պահպանեց մինչև 19-րդ դարի կէսերը, երբ պատմական քննադատութիւնը սկսեց յօշոտել նաև հայոց գրականութեան մէջ պահպանուած աւանդները: Խորենացուն սկսեցին ուսումնասիրել և համեմատել ուրիշ օտարազգի և հայ աղբիւրների հետ: Երևաց որ շատ բան կայ հայոց մասին պատմուած օտարազգի հին գրականութիւնների մէջ, որոնք պակասում են Խորենացու մօտ. շատ բան էլ, որ Խորենացու մօտ կայ՝ համաձայն չէ օտարազգի գրողների անկասկածելի վկայութիւններին: Վերջապէս հետզհետէ գտնուեցին ու համեմատուեցին այն աղբիւրները, որոնցից օգտուել է Խորենացին: Այս ուսումնասիրութիւնները դեռ շատ հեռու են վերջնական համարուելուց. բայց արդէն եղածները բաւականաչափ ցոյց տուին, որ 1) Խորենացու պատմութիւնը չէ պատմում հայոց ամենահին ժամանակների պատմութիւնը, այսինքն՝ որ նա միակ աղբիւր չէ այդ ժամանակների պատմութեան համար. 2) որ Խորենացու առանձին դէպքերութեան մէջ շատ բան կայ սխալ պատմուած կամ սխալ բացատրուած. ուրեմն առհասարակ նրա պատմած որևէ դէպքի ճշգրտութեան ստուգում: Բայց այս եզրակացութիւններով՝ չար պարզ էր, որ Խորենացուն իբրև աղբիւրի կարող չէր մեր

մերժել այն դէպքերում երբ Խորենացին իր նիւթը օգտուած էր ուրիշ՝ այժմ արդէն յայտնի աղբիւրից. որովհետև պարզ է նոյնպէս դիմել ուղղակի բուն աղբիւրին, առանց Խորենացու միջնորդութեան:

Այս երեք դիտողութիւններով՝ Խորենացու պատմութեան նշանակութիւնը, իբրև պատմական աղբիւրի՝ շատ նուազեց նոր ժամանակներում: Աւելի հեռուն գնաց նշանակութիւնը այն մասերի, որոնց համար նա բացարձակապէս օգտուել է ուրիշ հեղինակներից, ինչպէս Ագաթանգեղոսի. Մարաբաս-Մծուրնացի, Խորենացի-Տիրան-Արշակ-Պապի պատմութիւնները, որոնց համար իբրև աղբիւր են ծառայել Խորենացուն Յովսէփոս, Ղազարը և Փաւստոսը: Իսկ այն մասերում, որտեղ Խորենացին օգտուել է ազգային անգիր աւանդութիւններից, կամ այնպիսի գրաւոր աղբիւրներից, որոնք այժմ գոյութիւն չունին. վերջապէս այն դէպքերում, որտեղ նա գրում է առանց աղբիւրի, իբրև ժամանակակից կամ ժամանակով մօտ հեղինակ՝ նրա պատմութիւնը դարձեալ պահպանում է իր նշանակութիւնը իբրև պատմական աղբիւր: Այսպէս են օրինակի համար, Հայկազանց շրջանի պատմութեան մեծ մասը, Վաղարշակի, Արտաշէս Բ-ի, Կարթեների, Արշակունեաց թագաւորութեան վերջին յաջորդների պատմութիւնները և այլն: Առանց այս մասերում ևս Խորենացին անհաւասարելի կարգաւորիչ չէ, ինչպէս ծանօթացուեց դարերով, այլ շատ մատենագրաբար պատմական դէպքերի, որոնց քննել, առանձնական իրականութիւնը որոշելը, օգտուել կամ չօգտուելը մնում է քննադատ-պատմաբանին:

Որ Խորենացին երկայնում իբրև պատմական աղբիւր իր նշանակութիւնը մասամբ կորցրել է՝ սա չպէտք է համարուի մի անսովոր երևոյթ: Այս երևոյթը բնական և անհրաժեշտ է ամեն մի հեղինակի համար՝ որ գրում է որևէ ազգի պատմութիւն՝ օգտուելով գրաւոր աղբիւրներից: Եւ հետ-

նում, մինչ թարմ է մնում այն հեղինակը, որ գրում է իր ժամա-
նակի անցքերը իբրև ականատես և ժամանակակից, առանց գի-
տոր աղբիւրի. որչափ էլ սխալ ու թերի լինին նրա գրուած պա-
տմութիւնները, որչափ էլ նա իր անձնական համոզմունքով ու
շահով գունաւորած լինի բուն անցքերը՝ այնու ամենայնիւ նա
մնում է անփոխարինելի աղբիւր իր նկարագրած ժամանակի համար.
Այսպէս են, օրինակ, մեր հին մատենագրութեան մէջ Եղիշէն, Փա-
րպեցին, Սեբէոսը և այլն: Իսկ գրաւոր աղբիւրներից օգտուող հե-
ղինակից. ինչպէս և է Խորենացին, այնքան ժամանակ հարկ է
պահպանել իր նշանակութիւնը իբրև աղբիւր՝ մինչև որ գտ-
նուին ու մատչելի դառնան նրա գործածած անմիջական աղ-
բիւրները: Նոյն-իսկ այն դէպքում, երբ Խորենացին գործածած
լինէր իր ժամանակի գոյութիւն ունեցող բոլոր հայ և օտար
գրաւոր աղբիւրները, և գործածած լինէր անսխալ կերպով
ցեալ հեղինակից նոյնը չնչար-վերջալուսա դարձեալ կորցնել
անմիջական աղբիւրներին, և ոչ թէ Խորենացու միջնորդու-
Բայց պէտք է ասել, որ Խորենացու իբրև պատմական աղ-
րի մասին վերջնական հարցին յայտնել դեռ վաղաժամ է,
րովհետև նրա մասին ուսումնասիրութիւնները դեռ շարու-
նուում են, և ամէն մի ուսումնասիրութիւն երևան է հանում
նորանոր յայտնութիւններ նրա պատմութեան մէջ, որոնք ա-
քաղաքական, որոնք առաջ յայտնի չէին: Եղել են դէպքեր,
որ Խորենացու որևէ տեղեկութիւնը, որ առաջ անհամա
կերպով ընդունուած է եղել իբրև ճշմարտութիւն՝ յետոյ
ուել է իբրև անհարազատ, բայց վերջը նորից ընդունուել է
րև վաւերական: Այս վիճակին ենթարկուեց, օրինակ, Խորենացու
յիշած Մար-Աբասեան աղբիւրը, որի գոյութիւնը վերջ ի վեր
ճանաչուեց. Աբգարեան Երուանդեանի մասին Խորենացու պատ-
մուածքները ու նկարագիրը ժամանակագրական՝ բայց
րան մեծ վերաբերութեամբ. Արտաշէս Բ-ի մէջ. գրիչ

ժամանակեցին օտար հեղինակներին յիշած Աբգար Ե-ին, Երուանդի
մէջ՝ Խոսրովանիկին և այլն: Այսպիսի մերձեցումները շնորհիւ Խորե-
նացու Աբգարն Ե-ը, Երուանդը, Արտաշէս Բ-ը, որոնք մի ժամանակ
արհամարհութեան էին մատնուած իբրև անհիմն զրոյցներ՝ նորից պատ-
մական յենարանութեան ստացան: Խորենացու պատմածները առանց մա-
սին, որ առնուած են ժողովրդական աղբիւրներից՝ առանձին յարգ
ստացան, և օտարազգի հեղինակների աւանդածները հետ միասին՝
լրացնում են այս անձնաւորութիւնների պատկերները և ամբող-
ջացնում պատմութիւնը: Որ՝ ինչ հարկ է նախապէս վճռել, որ
Խորենացու Վաղարշակն էլ, Երամն էլ և այլն որպէս ժամանակ
չեն համեմատուի և նոյնացուի արդեն պատմական անձնաւորու-
թիւնների հետ, որով սրանց պատմական նշանակութիւնն էլ կերպա-
ւանգնուի՝ որից վերջացում նրանց կորել է ինքնագոյութիւնը: — Արա
հնչմէջ էլ՝ հարկ են երևան գալ նորանոր աղբիւրներ, որոնց պատ-
ճառով Խորենացու այս կամ այն հատուածը կորցնէ իր նշանակու-
թիւնը՝ իբրև ինքնակայ աղբիւրի:

Զանազան Խորենացու պատմութեան իբրև առհասարակ մի
մատենագրական երկասիրութեան արժէքին՝ պէտք է նկատել, որ
այդ արժէքը շատ մեծ եղել և է, որին մօտաւորապէս անգամ
չեն կարող հասնել մեր միւս պատմագիրները: Առանձնապէս պատ-
մութեան նա եղել է միակ հեղինակաւոր պատմագիրը հայոց
հին պատմութեան, մինչև հինգերորդ դարը: Այս երկար ժամանա-
կամիջոցում ամբողջ սերունդներ են կրթուել նրանով, նրանից ազ-
գային ինքնաճանաչութեան ոգին ստացել, նրա հեղինակութեամբ
պատմութիւններ գրել, նրան արտագրել, նրա խրատներով դաս-
կազմուել: Բայց ոչ մէկը չէ համարձակուել երկրորդ փորձ
անել՝ գրելու հայոց նախնական պատմութիւնը՝ առեղծ
սոր կերպով, նորանոր գրական և ժողովրդական աղբիւրների
հիման վրայ: "Պատմահայրը գրել է արդէն", նորից գրելու փորձ
անելը մի անմիտ յանդգնութիւն կլինէր նրանից յետոյ, և նրանից

այս կգտնուէին ու խոնարհւում Խորենացու բարձր մտաւոր ու բա-
րոյական կարողութեան, մատենագրական վաստակի առաջ:

Եւ յիրաւի, երբ մենք համեմատում ենք Խորենացուն մեր բա-
ւական թուով պատմիչների հետ, որոնցում ենք գտնում խորա-
ցանել, որոնց մատենագրական մի հսկայ, որի մօտ միւս պատմիչ-
ները թւում են մանր, միամիտ ժամանակագիրներ: Խորենացու
նշանակութիւնը իբրև հայոց առաջին արևմտեան պատմագրի
և իբրև պաշտպանող հեղինակի յաջող չերտով բացատրել է
հետեւեալ չերցով.—

«Թերթելով հայոց մատենագրական բոլոր յիշատակարանները
սկզբից մինչև ԺԸ դարի կէսը, մենք չենք գտնում Խորենացու մե-
ծութիւնն ունեցող մի այլ հեղինակ: Խնդիրը, հնարք, պատա-
ռծի մասին չէ: Խորենացին յաջողել է մի այնպիսի մեծագոր-
ծութիւն, որի նմանը նրանից առաջ և նրանից յետոյ ոչ ոք չէ
կատարել: Նա էր, որ հասկացաւ, թէ մի ազգ պիտի ունենայ
իր պատմութիւնը. Հայ հոգևորականների մէջ նա էր միայնակը
փորձեց անցնել Մովսէս Քաղացորի և Գրիգոր Լուսաւորչի
ժամանակից վերջ. Խորասուզուել հնութեան խաւարի մէջ և
դուրս կանչել այնտեղից սրուերներ: Միւսէն լուսաւոր և լայն
հայեացքի տէր էր այս հոգևորականը, որ կարդացու հասկա-
նալ, թէ իր աչքերը չի բաւէի, երբ նա մօտենայ հեթանոսու-
թեան, սիրել նրան, սպանել գէթ նրա երգերին ու զրոյցներին:
Հոտնէ մանրամասն նկարագրութիւններ էլ չեն հասել մեզ
թէ ինչ առասպել վկայութիւններ կոյր բացատրել Խորենացին
իր խիզախ մտքով իրագործելու: Գրաւոր յիշատակարաններ
մնացել երկրի մէջ, բերանացի աւանդութիւնները, երգերը, առակ-
ները ոչնչացուել էին քրիստոնեայ կղերի ձեռքով: Հայաստան
չուներ մտաւոր խոշոր կենտրոն, ուրիշ էր հարուստ գրադարան-
ներով. Հաւաքել եղածը, պահել գէթ կցկտուր տեղեկութիւններ
-այդ էլ վիթխարի աշխատութիւն էր: Այդ գործը ունէր չափ

թերութիւններ, և միանգամայն հրաշք կլինէր, եթէ ոչինչ թերութիւն
չունենար: Մեր ժամանակի քննադատը, նայած հարուստ գրա-
դարանի մէջ, շրջապատուած աղբիւրների առատութեամբ, հեշտ
գտնում է Խորենացու սխալները, մանաւանդ այն դէպքերում,
երբ նրա կոչած տեղեկութիւններն ու թուականները չեն հա-
մաձայնում արտաքին պատմագրութիւնների հետ: Բայց հարկ
է, ինչ Խորենացին էլ ունէր այդ բոլոր յարմարութիւնները
այն հին ժամանակներում, Հայաստանի մի վանքի մէջ:—Բաւական է,
ոչ: Հարկաւորութեամբ լինելով գրել երկրորդական, կասկածելի
աղբիւրներ, ունենալով իր առաջ ազգային զգոյշ աւանդու-
թիւններ, առասպելներ, երգեր մի խառն կոյտ, նա այնքան հե-
ղինակական հոյակապութիւն, քննադատական մեծ կարողութիւն ու-
նէր, որ կատարեց հնար եղածին չափ ճշտութիւն անելով, կա-
նգնեցնել գիրքանին անկիւնները, պատմական հաւատարմութիւն
ունենալ նութիւն շահագործել կցուցութեամբ:

Մենք այժմ չենք կարող երեւակայել անգամ այն պայթյու-
նը, որ գործած պիտի լինէր այդ պատմութիւնը, երբ դուրս գա-
լով ձեռքից հոգևորականի խուցից, մտաւ գաղջահոգիների:
Եթէ չմոռանանք, որ ազգերը իրանց կերպաւորութեան մէջ սկզբն-
ական առաջ իրանց պատմութիւն են որոնել. երբ այդ առաջ
ունենանք, որ քննադատութեան, գիտակցութեան առաջին պայ-
մաններից մէկն է իմանալ, թէ ինչ էր մի ժողովուրդ երէկ,
անցեալ օր, որտեղից է գալիս նա և ուր է գնում, ինչ արդե-
ւնքներ կրել ընդհանուր պատմութեան ասպարէզում, այն ժա-
մանակ հեշտ կլինի ընդունել, որ հայ ժողովրդի համար միան-
գամից յայտնագործութիւն պիտի լինէր այդ հնութեան այդ
պատկերը, ուր կանգնած էին Հայկեր, Արամներ, Տիգրաններ,
Արտաշէսներ և այլ ազգային առասպելական թէ պատմական
հերոսներ: Խորենացին աւանդել հայերին հայրենասիրութիւն, որ
կապուած է մարդուն երկրի հետ, բայց է անում նրա հոգու առաջ

երկրաւոր գործերի խորհուրդը, համակարծում էր թէ երկինքը և երկնա-
քաղաքացիութիւնը չէ միայն, որի համար պէտք է ուրանալ անձնա-
կան կարողութիւնը, կրքեր, աշխարհը: Եւ դժուարութիւնը անհաղթ-
ելի էր = Քրիստոնէութիւնը, որ մի ամբողջ դար (Դ. դարը) ո-
չնչացրել, հալածել էր հեթանոսութիւնը, վերջապէս հաշտուեց
իր այդ թշնամու հետ. հայրենի աստուածներին երկրպագած մարդ-
կանց մէջ շատ սիրելի անուններ յայտնուեցին, որոնք դարձան
ազգի կարծիք. աշխարհի ունայնութիւն և երկնային սխրանքներ
երգող եկեղեցական մեղեդիների մէջ ձայն քաղցրացրեց հայ հին
գուսանի բամբիռը: Խորենացին փառքի գագաթնակէտին հա-
սաւ:

Եւ այդ փառքը բնական էր, քանի որ Խորենացին մի հայր
Հէնց այդ հանգամանքը, որ մեռած էր Խորենացին, բերում էր
հայոց պատմութեան պաշտօնութիւնները, և մեծ ծերունին, ծեր-
րութեան այդ կարմանակի սիրահարը, շատ էլ բաւական չէր
մնար, երբ իմանար, որ մինչև վերջն էլ այդպէս մեռած կիրի
որ իրան վիճակուած է այդքան բայառիկ, վերին աստիճանի պատ-
ւաւոր տեղ գրաւել պատմագրութեան մէջ: Հարկաւոր
շատ այդպիսի ուսումնական, լայն հոգու և հայեացքների
անձինք: Իսկ չէ կարելի կանանցել, որ Խորենացին ամենագէտ
էր, որ նրան յայտնի չէին քոյր գրաւոր աղբիւրները, բայց
այն պատմական նշանակութիւն ունեցող երգերն ու զրոյցները
կրած էին հայ ժողովրդի մէջ: Միայն մի „Գինեկը Գողթան"
չէր կարող էր տալ, երբ այնտեղ գնային, ամրանեցող նորէն
ճանի հայր Խորենացիներ: Արդէն շատ չէին այդպիսի մարդիկ
այնքան առելի շատ յիշատակարաններ չէին կանգնած
ամէնքն հարուստ ու բովանդակալից չէին հայի անցեալ
թիւնը, ուրեմն և առելի մօտիկ ծշմարտութեան, առելի հեշտ
նահրեւի: Բայց հայոց ազգին այդպիսի բախտ չէր վիճակուած
Խորենացուն ընդօրինակում էին, բայց Խորենացու ոգին ոչ

ունեցել: Ու ծերութեան հասակում շրջան-շրջան գնեղեցութիւններ
ժողոված, պատմութեան մի ուրուագիծ արեղծած Խորենացին մնաց
միակ հեղինակաւոր անձ հայ պատմագրութեան մէջ, որին խորը
մեծութիւնը, որի պաշտօնութիւններն ու սխալներն անգամ նուի-
րագործուեցին, դարձան որբացան ճշմարտութիւններ, բայց որի
դաշանկն ու ոգին թէ առանցելի, թէ իրողութեան և թէ մո-
լորութեան մէջ - խորապես(?) այս - քննողներին քննութեան ուղե-
ցոյցին են, մեր մէջ կորցրած, իրանց նման երբէք չունեցած:
(Հայկական դպրութիւն, հատ. Ա., եր. 339-343):

Ինչ բանի մէջ է երևում Խորենացու մրցաւոր և քաղաք-
ական բարձր կարողութիւնը չափ դաշանը, որով նա այնքան գե-
րազանցում է բոլոր հայ պատմագիր-հեղինակներից:

Երբ միասին համախմբենք այն բոլոր առանձնայատկութիւնները,
որ նկատում ենք Խորենացու պատմութեան մէջ և բնորոշում են
նրան մեծ միրաւի կերտենք, որ նա մի արտասովոր երևոյթ
եղել մեր գրականութեան մէջ: Այստեղ ամփոփենք համառօտ կեր-
պով այդ յատկութիւնները, որոնցից մի քանիսը արդէն վերը
մէջբերել:

Խորենացին առաջինն և միակն եղաւ, որ գրեց հայոց ազգ-
գային պատմութիւն սկզբից մինչև իր ժամանակները: Նա մի
արեղծագործութիւն էր, "ի ցեղօ հայոց ազգի" էր մի ազգի անցեալ-
ում, երբ կարելի է ասել թշնամաբար մի վշտալից էր մեր ազգի
համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտէր, թէ ով է ինքն և ինչ
ծագում ունի: Ցոյց տալով հայ ազգի ազնուականութիւնը Ս. Գրքի
հետ, ծագեցնելով հայերին Յաբեթի սերունդից նա հայ ազգին
պատուաւոր տեղ տուեց ընդհանուր ազգերի շարքերում: Աստուածա-
յին հայերին աշխարհագրութեան ժամանակներից Հայկից, նշա-
նակելով այս նահապետներին իբրև հայոց առեղծուածը, առաջնու-
թեան սիրահար ու թէ քաջութեան ոգին նա փառաւոր ու
սիրելի դարձրեց հայերին իրանց ծագումը:

Այս ստեղծագործութեան համար նա գործ է ածել բազմաթիւ աղբիւրներ՝ թէ՛ նիւթեր հաւաքելու և թէ նկարագրութիւններ, ձևեր, կերպեր(?) վարդապետութիւններ փոխ առնելու համար։ Նա գիտէ և օգտուել է այնպիսի աղբիւրներից՝ որոնց չէր գործ ածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և յետոյ։ Բայց նշանաւորն է ոչ այնչափ բազմաթիւ աղբիւրների գործածութիւնը, որչափ այն սուր քննադատութիւնը, որով հեղինակը կարողացել է գնահատել մի(?) ... նախապատուութիւն այս կամ այն հեղինակի մօտ և նրանից օգտուել. այն-ինչ մի սովորական ժամանակագիր ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնի նրանց վրայ։ Նա չէրին(?) միջոցներով մի ցեղաբանական(?) հոյակապ շէնքը կառուցել, և այս է պատճառը, որ մտածում(?) են, թէ Խորենացին իրաւ(?) իբր ածել(?) հայոց պատմութիւնը։

Հատկանշական(?) յիշելու է, որ Խորենացին առաջինն և միակն եղաւ, որ գնահատեց ազգային անցեալ աւանդութիւններ իբրև պատմական աղբիւր և նրանից մեծ չափով օգտուեց, բոլ(?) կողմից լուսաբանելով ու լրացնելով այդ աւանդութիւններ և պատմական չափ վերածելով։ Այսպիսի աւանդութիւններ ևս(?) ժամանակի արհամարհուած էին առհասարակ. նրանց արժէքը ... հայրը(?) ծանացուցել(?) յունականներով(?) ... նուած։ Բայց Խորենացին, որ ... հինգերորդ(?) դարում ոչ միայն ճանաչել այդ արհամարհուած գանձը, այլ և գործնականով(?) կարողացել օգտուել նրանցից՝ իր միտուր(?) կարողութեամբ անշուշտ և համեմատ բարձր դիրք է վիճակ(?) բոլոր ժամանակակիցների, նախորդ ու յաջորդ հեղինակներից։

Խորենացին միջոցով(?) իր մատենագրութեան մէջ սովորութիւն յիշել գործածած աղբիւրները։ Սիրելի(?) նրա ժամանակի գրող հեղինակները այս սովորութիւնը չունին (ինչպէս Եղիշէ, Փաւստոս, Ագաթանգեղոս)։ Ներկայումս քննադատները մեղադրում են նրան, որ չէ յիշում բոլոր աղբիւրները. բայց այս մեղադրու-

թիւնը արդար չէ։ Աղբիւր. յիշելը ընդհանուր պահանջ(?) է եղել հայոց հին հեղինակների (և շատ նորերի) մօտ. Խորենացին, ընդհակառակը, բացառութիւն է կազմում նրանով՝ որ յիշում է իր աղբիւրների մեծ մասը։

Խորենացին պատմական գրականութեան մէջ մտցրեց ժամանակագրութիւն, և առաջին մի թագաւորի կամ հայրապետի գահակալութիւն, առաջին մի նշանաւոր դէպք. աշխատում է որոշել ժամանակագրութեամբ երբեմն նաև սինքրոնիզմով (այսինքն՝ համաժամանակ դէպքերով)։ Ժամանակագրութեան այնչափ մեծ կարևորութիւն տալիս, որ մի տեղ ասում է. "Չէ է պատմութիւն արդար՝ առանց ժամանակագրութեան"։ Եւ այս մի նախապատուութիւնը, այնպիսի հեղինակաւոր անձի կողմից տուած՝ որչափ մեծ ազդեցութիւն ունեցել յաջորդ պատմագիրների վրայ, որոնք առհասարակ աշխատում են որոշ ժամանակագրական թուեր դնել իրանց պատմած անցքերի ու գահակալութիւնների համար։ Այն-ինչ Խորենացուց առաջ մեր հեղինակները համշուէին(?) ժամանակագրութիւն (Ագաթանգեղոս, Փաւստոս), կամ շատ անճշտաբար կարող(?) (Կորիւն, Եղիշէ, Ղազար և Փարպեցի)։

Այս յատկութիւնները կազմում են Խորենացու պատմութեան արժանիքը, գեղեցիկ(?) կողմը։ Սրանց համապատասխանում(?) են արատքն, գեղեցկական(?) կողմը։ ... վերաբերմունքը դէպի մի շարք ներքին յատկութիւններ - հեղինակի վերաբերմունքը ... պատմական աղբիւրները, դէպի հայոց ազգն ու նրա պատմութիւնը։

Այս կողմից նախ և առաջ խիստ աչքի է ընկնում Խորենացու քննադատական ուղղութիւնը, որ բազմաթիւ արտայայտութիւններ ունի։ Նա քննադատում է իր աղբիւրները, գահակալներին(?) ... անհնարութիւնը, նշանաւոր պատմական անցքերը, և շատ իր ... ... որ ... ... է ... այս ... օգտուում նրանից։ Նա այն ... է ... այս ...

[illegible] չնորհութիւնը, որ միևնոյն հեղինակի միևնոյն գրուածքի մի մասից օգտւում՝ արդէն համարելով, իսկ միւս մասից չէ օգտւում ոչ Աշխարհագրութեան նոյն պատմէ"(Փերմեշեանի մասին, Բ...) երբ նա Փաւստոսից օգտուելով հանդերձ նրանից այնքան տարբեր բաներ է պատմում՝ պարծանք մեծ մասամբ այս ժխտողական ոգին է, որով շատ բան Փաւստոսի պատմածներից համարում է սուտ կամ անհաւանական:-

Այս ժխտողական ոգու մի ուրիշ հետևանքը, որ Խորենացու պատմութեան գլխաւոր յատկանիշներից մէկն է համարւում է, որ նա տեղ չէ տալիս հրաշքների իր պատմութեան մէջ, նոյնիսկ այնպիսի տեղերում՝ երբ իր աղբիւրները հրաշք են պատմում, այլ էլ ընդունելի մարդկային ձևին: Բերենք մի օրինակ: Փաւստոս (Դ. Զ) պատմում է, որ Ս. Ներսէս ուրիշ եօթանասուն մարդկանցով աքսորուեց մի անջուր անապատ կղզի, որտեղ ոչ բոյս ոչ արմատ, այլ միայն աւազ ու ապառաժ քար: Այստեղ մի ամիս անօթի ծարաւ մնալով՝ շատերն սկսեցին նուաղել, թուլանալ: Ս. Ներսէս նրանց մխիթարում, յորդորում է աղօթել և Աստծուց օգնութիւն խնդրել: Այս բոլորը միասին երկրպագած ծունր են դնում, և ահա սաստիկ քամի է բարձրանում, որ ծովից ձուկը դուրս է շպրտում անթիւ քանակութեամբ չոր և ցամաք: Նրանք չեն ունենում փայտ վառելու. բայց յանկարծ ձուկը դուրս նետուած փայտը ինքն իրան բոցավառւում է: Այնպէս յետոյ ջուր է պէտք լինում. Ս. Ներսէսը աղաչը փորում, և բղխում է քաղցր ջրի աղբիւր: Այս դէպքով շատը վրայ այս մարդիկ ապրում են ինչ տարի:- Խորենացին, որ Փաւստոսից այս պատմութիւնն առել առանց ուշքի հետևել դէպի այս մերձակայքը. նաւաբեկութիւնից ազատուածներն ամբողջ պահեցան, ուտելով կարմար (ձուկ է կարմիր) անպատ. "յերևութեանցն Աստուծոյ յերեւեալ լինէին ամիս ութ յայց որ ձողն ընծենայր ինտանիսն"(Բ. Զ.): Այստեղ դարձեալ

Աստծու նախախնամութիւնը, բայց ոչ այն հրաշք, այլ ամէն ինչ բնական և հնարաւոր է:- Այսպիսի օրինակներ պատմաբաններից կարելի է բերել, որոնցից ուղղակի հետևում են, որ բնապաշտական, գերբնական Խորենացին մերժում է իր պատմութիւնից իսկի մի պարզ որ չէ յարմարւում պատմական "Աշխարհութեան ու ոգին": Միայն բացառութիւնը նա անում է իր սիրելի վարդապետի Ս. Մեսրոպ Մաշթոցի վերաբերութեամբ, երբ յիշատակում է որ գաղափար վրայ լուսաւոր խաչի նշանն երևեց. բայց սրա համար էլ նա չէ բաւականանում միայն ժամանակակից և աշակերտ Կորիւնի յայտնի վկայութեամբ, այլ ուրիշներից ևս պրուցում է նոյնը. "որոց լուսոյ ի քաղաքս և ի հաւատարիմ արանցն", և միայն այսպիսի վաւերական վկայութիւնից յետոյ թոյլ է տալիս իրան պատմել վերոյիշեալ նշանը:

Այս ժխտական ոգին մանաւանդ գնահատելի, կարելի է ասել պարծանալի է այն՝ երբ ինչպէս ուսենալ, որ Խորենացին անգամ հաւատացող քրիստոնեայ է և չընդունում հրաշքի գոյութիւնը ընդհանրապէս, որ նա հոգևորական և ապրել է հնգերորդ դարում:

Նոյն ժխտական ոգու արդիւնք է և Խորենացու վերաբերմունքը դէպի հեթանոսական աւանդութիւնները և ժողովրդական վէպերի երգերն ու առասպելական անձնաւորութիւնները:- Խորենացին Եւհեմերոս յոյն փիլիսոփայի (Ա. գլուխ Գ. աւ) վարդապետութեան հետևող է և հաւատացած է, որ հեթանոսական աստուածները իսկապէս եղել են մարդիկ, որոնք յետոյ ժողովրդի երևակայութեան մէջ աստուածացել են իրանց երևելի գործերի յիշատակով: Այսպէս՝ Խորենացու մօտ չոր մարդ են Հայկը, Արամը, Տիգրանը, Վահէն, Բէլը, որոնք յետոյ եղել են ժողովուրդների աստուածութիւններ:

Սորա համ Սուրբ Աստղիկ, Բարշամին, Անահիտ, Վահագնը [illegible] նաւագոյնները և այլն, որ առասպելական հերոսներն ու երգերն

են գործեալ վերածուած են նրա մօտ համարեա մարդկային դիմքի: Ժողովրդական անհաւատալի դիւցազնների համար նա աշխատում է փնտրել գտնել մի բնական բացատրութիւն, կամ նրանց յարաբերում է ուղղակի սուտ: Հայկէ Ազդէի մասին (Բ. Ը.); Երուանդի աչքերի կախարդական զօրութեան մասին (Բ. խէ) և այլն: Ժողովրդական և բնապաշտական առաջ չէ շուարում, գիտակցութեամբ չէ ընդունում. այլ առաջ գրամաբանութեան վերլուծութեան է դիմում՝ որոշելու համար, թէ աւանդութեան մէջ որն է իրականութեան կորիզը և որն է երևակայական կաձուածոյքը:

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեր նկարագրելիս չոր կողմնակի դիտող, անտարբեր արձանագրող չէ. այլ հոգով ու սրտով կապւում է նրանց հետ. ցցում է խրատել և գնահատում է նրանցա չէ բաւականանում միայն պատմելով. պատմութիւնը, նրա համոզմունքով, անցքերի չոր պատմութիւն չէ, այլ մի գիրք որի մէջ անցքերը պէտք է լուսաբանուած լինեն, անձնաւորութիւնները գնահատուած. մի գիրք է, որ ընթերցողին ուղեցոյց պէտք է լինի կեանքի մէջ, առաջնորդելով նրան դէպի առաքինութիւն և բարեգործութիւն: Այս պատճառով նա շարունակ կանգ է առնում կարևոր անձնաւորութիւնների վրայ՝ գնահատելով նրանց գործերը, չարը գովելով, վատը պարսաւելով: Այն անձնաւորութիւնները, որոնք հերոսներ են եղել ուսման, գրականութեան կամ դաւանքում. հայրենիքի թշնամիներին հալածել են ու հայրենիք պահպանել. յաղթութիւններով փառաւորել հայ անունը. քաղաքական բարեփոխութիւններ, արհեստներ, արուեստներ կրթութիւն են մտցրել հայ ժողովրդի մէջ. ընդհանրապէս ջանացել ժողովրդի մտաւոր, ընկերական, բարոյական և քաղաքական առաջադիմութեան համար՝ արժանանում են ընդհանուր անհամար ու խելացի գովեստների: "Որանց անուն յիշատակը մնում է աշխարհում". որանք "մեռանելով յետոյ

շարունակում են ապրել". որանք "մահկանացու մեռնելով՝ անմահ են թողնում իրանց յիշատակը": Ընդհակառակը, այն անձնաւորութիւնները, որոնք ոչինչ օգտակար գործ չեն անում հասարակութեան համար, անփոյթ են լինում "անուն յիշատակի" թողնելու, այլ միայն իրանց շուայտութեան համար են ապրում՝ խորհնայու արգարայք և խիստ պատասուին են ենթարկւում, թէ ուխտադրժողները, վայրենի, որովայնի սիրուն, աշխանքներ մեծացող, անմիտ, անզգամ և այլն: Նուագին պատահարի մէջ են մտնում Արտաւանները, Երուանդեանները, Արշակը, Սահակ Բագրատունին, Ս. Լուսաւորիչը, Սահակ և Մեսրոպ և այլն. Երկրորդների շարքում գտնում ենք Երուանդին, Խոսրով փոքրին, Արշակ Բ-ին, Պապին և ուրիշներին:

Իր պատմածների, գնահատութեան մէջ Խորենացին անաչառ է խիստ, միևնոյն ժամանակ բծախնդիր և անկաշառ: Նոյն մի շարք թագաւորների այնպէս խիստ խօսքերով պարսաւելը պէտք է գալիս, որ նա չէ խղճում ազգային պարծանքը վիրաւորելու երկչոտ զգացմունքից. նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չէ ճանաչում, և երբ համոզմունքը թելադրում է մի բան նա ասում է համարձակ, թէկուզ դրանով շատ սրտեր վիրաւորուին, նուիրական կարծած զգացմունքները ցաւեն.— Ահա մի օրինակ: Յայտնի է, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, իր կրած անպատմելի չարչարանքներով, մի ամբողջ աշխարհի կրիստոնէական լուսով լուսաւորելով՝ Հայոց եկեղեցու նուիրապետութիւնը հիմնելով ու ծննդեամբ հայ ազգի և եկեղեցու ամենասիրելի, ամենաժողովրդական սուրբ, նուիրելի անձնաւորութիւնը դարձաւ: Եկեղեցու մէջ նրա անունը նշանակ մեծ յիշուել՝ թէև բարեխօսի առ Աստուած, Ս. Հայրապետի, Յովհաննէս Մկրտչի, Ստեփաննոս Նախավկայի, առաքեալների ու մարգարէների հետ միասին (տես "Բարեխօս ունիմք" շարականը): Նրա յիշատակի համար երեք տօն սահմանուեց — մուտքն ի վիրապն, ելն ի վիրապէն, Գիւտ նշխարաց. նրա անունով տաճարներ կա-

ուսուցումը։ Ժողովուրդն աղօթելիս միշտ նրան էր յանձնում քա-ջերոս (տես Ղ. Փարպեցի)։ Եւ ահա Խորենացին, իբրև կարծածան, այս երջանկայիշատակի սուրբը նորից աչքառու է դարձնում, և համեմատելով Ս. Սահակին հետ՝ վերջինիս կոչում է սուրբ, մեծ, երկրորդ նահապետ, մերոյ լուսաւորութեանց լուսաւոր վերակացու, գործակից և հաւասար ծննդ մերոյ նախաշաւիղ և լուսաւորութեան նահապետի»։ Լուսաւորչին դասելի է առաւելութիւն ինքն վիճակի և առաքելոց. բաց այնուհետև երկուս «զուգաքան և հաւասարագործ» են. Բայց այստեղ նա ծանուցում է քաջ-ուրի առաւելութիւնը. որովհետև [illegible] սահմն բ-ելու և ծաղկելու մէջ միմեանց հաւասար լինելով՝ քաջուրը այն առաւելութիւնն էլ է ունեցել, որ յորդորական խօսքերով կամ հրամաններով նուաճել է ժողովուրդը նոր կրօնքի դաւ։ – Հայոց համեմատութիւն անելու, Սրբազան քահանայի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին հաւասարակշիռ համարելու համար՝ պէտք էր ունենալ Խորենացու լուսաւոր, խորաթափանց միտքը և իրական համարձակութիւնը։ – Նոյն համարձակութեամբ դիտում ենք և ուրիշ դէպքեր, մանաւանդ Ողբի մէջ, ուր նա անխնայ հարուածում է հայոց բոլոր դասակարգերին յանդիմանելով ամէն դասակարգի բոլոր արատները։

Խորենացին հայրենասէր է՝ այս բառի ամենալայն նշանակութեամբ։ Հայրենասէր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փառաւոր, անկախ, իր հայրենակիցներին առաքինազարդ, խաղաղասիրուած, ազատ։ Հայրենասէր է նրանով, որ իր անու գրչով հարուածում է տգիտութիւնը, անգործութիւնը, մոլութիւնները, և գովում է գիտութիւնը, օգտակար գործունէութիւնը, առաքինութիւնը։ Հայրենասէր է նրանով, որ ուրախանում է ազգի ուրախութիւններին և ցաւակից է նրա ցաւերին։ Բայց այս հայրենասիրութիւնը կոյր չէ, գիտակից, և չէ փոխվում մոլեռանդ հայրենամոլութեան (շովինիզմի), երբ ամեն ինչ ազգ-

վարդագոյն, չափազանց է թւում, երբ ազգի պակասութիւնները ինքն առաքինութիւն են երևում, կամ անհամբերելի են մնում, վերջապէս վերագրվում են օտարի, թշնամու ազդեցութեան. Երբ մարդ կորցնում է չափի ու կարշածի զգացողութիւնը, երբ հայրդ իր ազգին է վերաբերում։ Սակի դառերով պէտք է արդարացնել Խորենացու այս կարծ, բայց գիտակցութեամբ չի խօսերը, որ թռչում է, թէ՝ որքան նա չար է ըմբռնում մեր ազգի հանճարական գործերը և միևնոյն ժամանակ սիրում է նրան. «Թէպէտ և եմք ածու փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, զորս ոչ մի ոք չէ յանձին կալեալ մատենագրել» (Ա. Գ)։ Որքան բարձր զանգուած պէտք է լինէր հեղինակը, որպէսզի չայն պէտք լինէր նրա միաւոր գեղեցիկ խորհուրդը, որ անկեղծ հայրենասէր լինելով հանդերձ՝ յարդարանար ծանուցել հայ ազգի մեր դիրքը ուրիշ ազգերի շարքում, և անկեղծութեամբ խոստովանէր այս։ Սա այնքան կզգացութիւն և ինքնագիտակցութիւն պէտք է օրինակ առնել նոյն-բան մեր լուսաւոր մանկանցներում։

Խորենացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արուեստները, մարդկանց գրքերը առհասարակ՝ լուսաւորութիւնը։ Մարդ արդէծուած է շատ կարգերի Վաղարշու. այդ մարդու քաջան յարգութիւնը, շատ Խորենացու, բանաստեղծութիւնն է, և ոչ որ բանաստեղծութիւնը կարգարուն է, հետաձուր լինելով ուսման և գիտութեան՝ Վաղարշու կարգեր, առաւաձանման կոչուելու արժանի է համարձակ (Բ, ա)։ Հայոց բանաստեղծական ուղիղ գնահատութեամբ նա ներբողում է մեծ Սահակ Պարթևին նաև այն կարծանիքով, որ նա հետաձուր եղաւ գիտութեան և հրաւ առաջարկեց գրել հայոց մատենութիւնը։ Այնուհետև գովաբանում

պաշտն է նա Եզրոմէոս եղբայրակիցն, որ գիրութիւնները ծաղկեցրել
եկեղեցում և Հռիփսիմեայ հոյակապ ճարտարապետ Անէսին
Ս. Սահակին և Մեսրոպին, որոնց հայոց լուսաւորութեան մէջ նրանց
գործերը եղան:- Իբրև ուսումնասէր մարդ նա անպայման հասկացել
է յունական ոճը, յունական գիրքերը, ծերակատեզով նրանց
ձայնը, խաչկէնեան(?) և ասորական ուսումը դեռ գիրքերը: Մեր
ժամանակակից լեզուով խօսելով՝ նա հզօրագոյն է արևմտեան
ամէն եւրոպական քաղաքակրթութեան, նրան բարձր համարելով
արևելեանքը դեռ տարածանքը:- Խորենացու այս յունականութիւնը
խնդրել յունական ոճը և գիրութեան ձևը, շատ պայծառ
է երևում զանազան առիթներով: Օրինակ, օրինակ, նա թողնելով
պարսկական և խաչկէնեան աղբիւրները, որոնց մէջ շատ յիշատակ-
կարաններ են եղել մեր ազգի մասին՝ նա յոյն պատմագիրներից
է առնում մեր ազգաբանութիւնը (Ա, Բ): Օրինակ առասպելների
մասին խօսելով հիշում է նրանց անհամ, անմիտ, անհամեմատ, և այլն,
այնպէս յունական առասպելները հիշում է "ոգեր ու
ոգիք, որք չմտածողութեան իրանց այլաբանական ձևերով ու...
Թելադրեցաք"(Բ. գրքում առաջ., Ա):- Հայոց գրերի գիւտի մասին
պատմելիս՝ նա կցուցանում է տառերի անունը դաս, որպէս
չեղեալ ասորական աղբիւրները այս գործում. մինչև Հռո-
փանոսին, որ էր "հռչակաւոր արուեստի հելլէն դպրութեան"
Սամոսայ քաղաքից (Հռոմէացոց) փոխադրում է Սամոս կղզին (Յու-
նաստանում), (եթէ առանց Սամոս բառը գրչագիրներում աղաւաղ-
ուած չէ). իսկ տառերն արհամարհական անուններով է կոչում
Թէոդոս կայսրի և Հերմիս կայսրերի բերելով (Գ, ծէ):- Այս
տեսէք Խորենացին յունական գիրքեր ազատ, յունական քաղ-
քագրութեան արդարէ լինելով՝ այդ գիրքի և քաղաքագրութեան
համոզուած պաշտպանը և հզօրագոյնս դարձաւ խուսափ Հայա-
ստանում:

Ոճը, լեզուն: Պատմութեան ներքին այս յատկութիւնն

համապատասխանում է նրա արտաքին արտայայտութեան չափ-ոճը
լեզուն, որովհետև նայելով շատ բնէնուրոյն ոճ են նրա մէջ միայն խո-
րհնայուն յատուկ: Հիմնելով բնագրող, ձևագրող, պարզ նա
միշտ վսեմ է և բարձր և երբէք չէ իջնում գռեհկութեան. յարձե
նա մի պատմող է, որ բերանից երբէք դուրս չէ գալիս աւե-
լորդ բառ՝ խօսքին կշռելով և պատասխանի դէպի արդարացու:
Թէ՛ գովեստի և թէ պարսաւի, թէ՛ վշտի և թէ ուրախութեան ար-
տայայտութեան, թէ՛ վայրկեանի և թէ ժամերի մէջ- նա միշտ վեհ է
և վսեմ նա թւում մի պարտաւէր, հերոսական գործական
ձերունի, որի հոգեկան զանազան յուզմունքների արտայայտութիւնները,
նրա պատմութիւնները և հեգնութիւնները կարծես ոչ մի բոլորովին
մոռանում, թէ ով է յուզողը, խօսողը: Հիմնելով իր նշանագրած
անցքերի ու անցքերի հետ, խոր համոզմամբ խօսելով նա պայծառ
և արտայայտիչ: Նրա խօսքերը ծանրակշիռ են միշտ և խոր դրոշմ-
ուած են թողնում ընթերցողի վրայ. երբեմն ցնցում է հար-
դարձը նրա հետ, երբեմն վայրկենով լցնում, երբեմն արտասուել
տալիս: Նա իր խօսքի ոճով կարդացողին ներարկում է իրան
և իր զգացածը պատուաստում նրա սրտին ու հոգուն: Հիմնելով
բարձր հրթութեան վեր ու բնական անսովոր խելքի վեր մարդ
նա հիւթալից է, կարող: Նրա խօսքի մէջ բացակայում է դատարկ
բառը, այն որ խօսքին նոր իմաստ չէ տալիս, այլ ծանրացնում
է դժուարացնում: Խորենացին դասիս է միայն ի-
րական ձևերով, խտացրած. այս պատճառով նրա ամէն մի խօսք
մարդ ձուլած, խտացրած, իմաստալից է և ոչ այնքան հեշտ հասկանալի, այս
դժուարութեան, իմաստալից է և ոչ այնքան հեշտ հասկանալի, այս
դժուարանում է ընթերցողի հոգին լուրջ ուշադրութիւն, երբեմն
նոյն-իսկ մեծութիւն հասկանալու համար նրա միտքը կամ
առեղծուածային ասացուածքը:- Նա գեղարուեստական ճաշակ
ձայնով և պարզութեան բնածին զգացմունք ունի, այս պատ-
ճառով և պարզութեան բնածին զգացմունքով ներ-
ծառով ոճի մէջ նկարչական կարծանակ պարզութիւն և ներ-
դաշնակութիւն պարմանում նրա թեմին համապատասխան: Բնական բնա-

ւորութիւն որ ունի նիւթի՝ նոյն բնութիւնն է պահում և ոճ: Երբ նկարագրում է կերպերներ, տեսարաններ՝ արտայայտում է կայնածաւալ հանգարդ, գեղարուեստական ոճ, նմանութիւններով, փոխաբերութիւններով զարդարուած: Երբ պատմում է անցքեր՝ արտայայտում է գործոնեայ ոճով կարճ, անշաճոյժ, արագընթաց ոճ: Երբ դատողում է անում կամ քննադատում՝ նկարագրում է փիլիսոփայական գրուածքներ, ռամկամածաւալ, միթին ոճ: Այս զարդարուող միջակեան այն բնականոյն կարծիք, թէ Խորենացին համառօտաբան հեղինակ է: Նա գիրք գրեց և՛ համառօտ, գրեթէ միայն լինելու և թէ մանրամասնօրէն երկարաբանելու:

(Բերել օրինակ՝ կարդալ Հայկի պատերազմի և Բէլի մահուան պատմութիւնը (Ա, ժա): Համառօտաբան Խորենացին խօսքի վարպետ է. ինչպէս ճարտար արհեստաւորը գիտէ գործիքներից իւրաքանչիւրը տեղին գործածել, և նրա վարձ չեռքում առնէ մի գործիք որևէ կատարում է իւր նշանակը, որով արտայայտում է, նուրբ ու յարմար ձեռագործ. այնպէս է և Խորենացին խօսքի վերաբերութեամբ: Նրա վարձ գրչի տակ խօսքի քանոր յարմարութիւնները իւրաքանչիւրը իւր տեղում, գործ են ածվում յաջողութեամբ, որով արտայայտում է ընդհանրապէս գեղարուեստական, պատկերաւոր, կայծերաւոր ոճ: Ահա այս յատկութիւնն է պատճառ Խորենացին կոչուել է Քերթողահայր:

Խորենացին արդար լինելով [illegible] բարձր հրթռութիւն և ունենալով յունական դրաշաւորութիւնը՝ լեզուի մէջ էլ արդ[illegible] այրում է [illegible] և յունարէն լեզուի ազդեցութիւն: Նրա լեզուն արուեստական է, [illegible] բարեխառնուած, և յունաբանութիւններով լի է: Ճոխութեան, [illegible] պարզ լեզուն որ այնպէս [illegible] է ընթանում [illegible] և [illegible] [illegible] քաղաքացիութեան Խորենացու մօտ: [illegible] կայծում [illegible] երգերը հարուածները, որոնց մէջ փայլում են ճոխութեան լեզուի ոգին, և այս համգամանքն էլ [illegible]

որ Խորենացին այդ հարուածները յիրաւի ճոխութիւն է վերցրել և ոչ իրանից հարադրել:

Ճշմարտանութիւններից յիշենք մի քանի տեսակները, որոնք գործածւում են Խորենացու լեզուի մէջ. Հայկական հոլովով ենթակայ՝ անորոշ դերբայի մօտ (օր. «Արդեցիք ինչ... [illegible] յաշխարհս [illegible] իմ լինել». — «Եւ առէին զոգեցն յերկիրն հայկական կայս լինել»): Երկրորդական նախադասութիւնը յարաբերական դերանուան հետ՝ զիմաւորից առաջ դնել, և այս դէպքում յարաբերեալ հոլովը համաձայնեցնել յարաբերականի հոլովին հետ («Որինչ ինչ ի գիրս յայս արդեօք ըստ քան սիրելի՝ քան թէ որ յաղագս սորա էին զոմեալք և պարտութիւնք յերկարել». — «Ընդ ի միջօրայ բողոք կայս էեալ որ ունին էոյինքն են զայրոյ ազգէ»): Երկրորդական նախադասութիւնները դնել դնել դերբայներ, համաձայն յունարէնի ոգուն և հանգամանք հայերէնին. («իսկ մերոյն ոչ այսպիսի ինչ խորհեցելոյն մնայրն յիշատակեալ ի վերջինս». «Եւ այսոյիկ այսպէս կարդացելոյ նշանայ և որ ինչ ունիր այսոյիկ». «Զայս Արդար մեր թագաւոր, եղբայրն Նորա առ Զաւլուս երթալ ով». «Զաւկէնարիկն այնորիկ առն ուրախացուցանել»): Հայկական սեռի ինդիրներ՝ կրաւորական բայերի մօտ. («իշխանացեալ իւրում հարկանի յումեմն առներ պգլոյին». «ի կնոջէն ի թագաւորական հարկանեն յերկար ժամ ինչ ընդարմացեալ»): Ընդունել դերբայը իբրև որոշիչ գործածել անորոշ որպէս սպասելու էր անորոշ դերբայ իբրև կապուած. («վասն սրելոյ անուանց և գործոյ նոյն ի քարոզս արքունի». «Ցոյց գրելոյ շինուածոյ՝ յարեւ ցորեն ի վերայ»): Նախդիրներ գործածութեան, բառերի դասաւորութեան արուեստականութիւն. («ի մերոյս վերայ շահագործեալ յարձակէր պէրութեան». «կամիմ կեոյս հրամանութեան յարմարել կեանս». «որ կնոջէն ի թագաւորական հարկանի». «Զանգուլ հովուոյն ի վերայ հեղասա[illegible]

ծովք շարժունս ծանեայ»․ ոչ արտաքուստ ուարել այսուրիկ ի ներքս ամէն խորհեցան ստանդակութեանս բժառըն»: — Եւ ուրիշ շատ երկասիրներ):

Երբ մենք ի նկատ ենք առնում այս բոլոր՝ ներքին և արտաքին յատկութիւնները, որոնք բոլորը կրում են հասարակ համոզմունքի, լայն աշխարհայեցողի, չուրք քննադատութեան, գեղարուեստական ճաշակի, բարձր կրթութեան, առողջ հայրենասիրութեան, հերանքին անձանձրոյթ աշխատասիրութեան դրոշմը՝ այն ժամանակ կհասկանանք, թէ ինչու Խորենացու գործունէութիւնը պատմական դարերով միայն գերիշխողն է եղել հայոց պատմական մատենագրութեան մէջ: Այսպիսի ընդունակութիւններ գոնէ մասամբ ունեցող ոչ մի հեղինակ չէ եղել մեր մէջ յաջորդ երկար դարերի ընթացքում. ուստի Խորենացին միշտ մնացել է բարձր վեհութեան մէջ, անհամեմատելի: Նրա ազդեցութիւնը հայոց գրականութեան վրայ դարերի ընթացքում՝ դժուար է ճիշտ որոշել, բայց պէտք է շատ մեծ լինի: Յաջորդ պատմագիրներից շատերը ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրական ոճը. (Սեբէոս, Ղևոնդ, Յովհաննէս կաթողիկոս, Վարդան և այլն): Նրա գործունէութեան քննական բովից անցած պատմական անցքերն ու անունները նուիրագործուել և առանց նոր քննութեան ուղղակի ընդունուել են բոլոր յաջորդներից. թագաւորների շարքը և նրանց գործերը, ժամանակագրութիւնը — Խորենացունն են, որոնք կրկնուել են յաջորդաբար դարերի ընթացքում: Խորենացին իր հեղինակութեամբ ճնշել է միւս աղբիւրները. այնպէս որ յետագայ պատմագիրները դարձել նրան են դիմում այն դէպքերում, ուր նա օգտուել է ուրիշ յայտնի ու մատչելի աղբիւրից, ինչպէս օրինակ Փաւստոսից: Իսկ թէ ի՞նչպիսի ազդեցութիւն է ունեցել Խորենացու գործունէութիւնը հայ ընթերցող դասակարգի մտքերի, աշխարհայեցողի ու ճաշակի վրայ՝ չէ կարելի որոշել, քանի որ քննութեան նիւթեր պակասում են. բայց ի նկատի ունենալով նրա մեծ ազդեցութիւնը յետագայ դարերի պատմագրութեան վրայ՝ կարելի է առանց սխալուելու ենթադրել, որ

մտքերի վրայ էլ պէտք է թողած լինի նոյնքան մեծ ազդեցութիւն: Երբ նրա նկարագրած պատմական հերոսները, ինչպէս Հայկը, Արամը, Տիգրանը և այլն, այնքան մարմնացան հայ ժողովրդի մէջ, նրա սիրելի պատմական անունները դարձան, կարելի՞ է կասկածել, որ Խորենացու գործունէութիւնը հայոց ժողովրդին ինքնաճանաչութիւնն և հայրենասիրութիւն չներշնչեց, որ նրա աշխարհայեցողներն ու ոգին էլ չազդեցին ժողովրդի մտքի ու սրտի վրայ: — Այս ազդեցութիւնն անտարակուսելի շատ աւելի մեծ կլինէր՝ երբ ընթերցանութիւնը տարածուած լինէր հայ ժողովրդի մէջ և գիրքը մատչելի: Դժբախտաբար յայտնի է, որ մեր մէջ ընթերցող դասակարգը հին ժամանակ եղել է գրեթէ միայն հոգևորականութիւնը, այսինքն մի դասակարգ՝ որ ունենալով իր կրօնական-վանական մտքերն ու հոգսերը, այնքան հեռու, կարելի է ասել հակառակ աշխարհային մտքերին ու հոգսերին՝ չէր կարող մեծ ներգործութիւն ունենալ իշխանական տոհմերի ու հասարակ ժողովրդի ազգային պատմական աշխարհայեցողի վրայ. իսկ այս վերջին երկու դասակարգերը, որոնց այս կամ այն չափով ազգային կրթութիւնն ու ոգին կարող էին մեր պատմութեան ընթացքին որոշ ուղղութիւն տալ՝ մեծ մասամբ անգրագէտ էին, ուստի և չէին կարողանում պատմական մատենագրութիւնից անմիջապէս օգտուել:

Խորենացու՝ հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրայ ունեցած ազդեցութեան տեսակէտից մասամբ կարող է համեմատուել Եղիշէն իր "Յաղագս Վարդանայ և հայոց պատերազմին" կոչեցեալ գրքով. քննական ոգու կողմից նրա հետ մասամբ կարող է համեմատուել Ղ. Փարպեցին իր պատմութեամբ ու թղթով: Իսկ բոլոր գծերով նրա հետ գոնէ մօտաւորապէս համեմատուող մեծութիւն մեր պատմական գրականութեան մէջ միանգամայն բացակայում է: Նա իր ոգով ու աշխարհայեցողով աւելի մօտ է մեր ժամանակի լուսաւոր ու բարեխիղճ հեղինակի

կան ինքներուդ կարի մթութեան մէջ աղօթք ու գրոց հոգեւորականի: Այս արևմտեան (յունական) դրականութեան կատարեալ կողմերի մրաց և կարուաւոր ներկայացուցիչն է մեր ամբողջ հին գրականութեան մէջ:

<u>Աշխարհութեան տպագրութիւնները և թարգմանութիւնները:-</u>

Խորենացու Աշխարհութիւնը արժանացել բազմաթիւ տպագրութիւնների, թարգմանութիւնների և առարկայ է եղել մեծաքանակ քննութիւնների, որոնք մի ամբողջ մատենագրութիւն են կազմում:

Տպագրութիւնների մէջ առաջինն է Ամստերդամինը, 1695 թուին, որը կատարել է Թովմաս եպիսկոպոս Վանանդեցին, հետևեալ վերնագրով. "Աշխարհաքանութիւն գոհմըն յարբեան, յօրինեալ ի մեծ Խորենացւոյ յետևեալ վարդապետէ և յոգներամբ քերթողահօրէ. ի խնդրոյ կայսերաց Սահակայ Բագրատունւոյ: Հարցար և բուն կայծութիւն նախնեացն առաջնոյ, բազմօրինակ, Նախարարաց և հայրապետաց Հռոմեան ազգին, սկսեալ ի հայկ նահապետէ մինչև ցՎրթանէս թագաւորն մեր": Տպագրութիւնը կատարուած է մի ձեռագրի վրայից, ուստի շատ աղաւաղութիւններ է պարունակում:

Այս տպագրութիւնը, մասամբ ուղղագրուած, արտատպել են Ուիստոն եղբայրները 1736 թուին Լոնդոնում, իրանց լատիներէն թարգմանութեան մէջ:

Յաջորդ երկու տպագրութիւնները կատարել են Վենետիկի Մխիթարեանները 1753 և 1827 թուերին փոքր գրքով: Վերջինը ունի մի քանի կարգերներ և բաւական թուով տարբեր ընթերցուածներ ուրիշ ձեռագրերից, որոնք ներբերուած են ծոցի վերջում:

Չորրորդ տպագրութիւնը, դարձեալ Վենետիկում, կայս ութեան 1843 թուին, Խորենացու մեւս գրուածքների հետ միասին "Մատենագրութիւնք Մովսիսի Խորենացւոյ" վերնագրով: Այս տպագրութիւնը նախորդներից համեմատաբար լաւ էր, որովհետև կատարուած էր մէկ ձեռագրերի բաղդատութեամբ և իրա-

քանիսիւր երեւի տաս կարուածածէր տարբեր ընթերցուածներ հարևորներից:

Այս տպագրութիւնը կրկնուել Վենետիկում 1865 թուին:

Հինգերորդ տպագրութիւնը, բայց առանց տարբեր ընթերցուածների, փոքր գրքով և կարճերներով, տպուել Վենետիկում 1881 թուին: (Միայն կայծութիւնը):

Թիֆլիսում 1881-ին արտատպուել Խորենացու կայծութիւնը Վենետիկեան 1865 թ. տպագրութիւնից առանց տարբեր ընթերցուածների:

Առհասարակ այս բոլոր տպագրութիւնները էլ աւելի կամ պակաս կարևոր թերութիւններ ունին, և Խորենացու կայծութեան քննական տպագրութեան կարիքը շատ զգալի է:

Խորենացու կայծութիւնը թարգմանուած է եւրոպական շատ լեզուներով և երկու անգամ աշխարհաբար հայերէն: Առաջին, հրատ. թարգմանութիւնը կատարել է լատիներէն լեզուով Ուիստոն եղբայրները, Հինգերորդ արձակի մատենագրական հատուածներից, որ ներկայումս ոչ մի տեղ չէ գտնւում:

1736 թ. Լոնդոնում լոյս տեսաւ Խորենացու կայծութեան երկրորդ լատիներէն թարգմանութիւնը, այս անգամ հրատարակ, Ուիստոն եղբայրների աշխատութեամբ: Որոնք իրանց լատիներէն թարգմանութեան հետ դրին և հայերէն բնագիրը, և բազմաթիւ ծանօթութիւններով լուսաբանեցին կայծութեան նիւթը, մանաւանդ դժուարութիւններ ունին այն աղբիւրները մասին, որոնցից օգտուել է Խորենացին: Կայծութեան չեշտին և Խորենացու Աշխարհագրութիւնը, նոյնպէս հայ բնագիրը լատիներէն թարգմանութեամբ, և իբրև յաւելուած "Թուղթ Խորենացւոյ առ Սահակ և թուղթ Սահակ առ Խորենացի երկուց", հայերէն բնագիրը յունարէն և լատիներէն թարգմանութեամբ:- Կայծութեան հայերէն բնագիրը, որ Ուիստոնները տպեցին, առնուած էր Ամստերդամի տպագրութիւնից, բայց մի քանի աղաւաղութիւն-

ներ ուղղուած: Ուիսթոնների այս աշխատութիւնը, բաւական ընդար-ձակ առաջաբանով հայոց լեզուի և Աստուածաշնչի հայերէն թարգ-մանութեան մասին, բազմաթիւ ծանօթութիւններով, յաւելուածով ու ցանկերով՝ գիտական գնահատելի գործ էր, որ մինչև այժմ էլ պահպանել է մասամբ իր նշանակութիւնը:- Այս հրատարակութիւնն էլ ներկայումս հազուագիւտ է և թանկագին:

Ռուսերէն լեզուով Խորենացու Պատմութիւնը թարգմանուել է երեք անգամ. ~~առաջին անգամ Յովսէփ սարկաւագ Յովհաննիսեանի ձեռքով~~, որ տպագրուած է Պետերբուրգում 1809 թուին. իսկ երկրորդ և երրորդ անգամ գիտնական Ն. Էմինի ձեռքով, որոնք տպագրուեցին Մոսկուայում 1858 և 1893 թուերին: Վերջին երկու թարգմանութիւններն ունին ծանօթութիւններ, թարգմանուած են գեղարուեստական լեզուով և ճշտութեան կողմից՝ լաւագոյններն համարւում են Խորենացու թարգմանութիւնների մէջ:

Երեք անգամ էլ Պատմութիւնը թարգմանուած է Ֆրանսերէն. ~~առաջին երկուսը՝ Լը Վայեան դը Ֆլօրիվալի աշխատութեամբ~~ 1836 և 1842 թուերին, իսկ երրորդը՝ Վիկտոր Լանգլուայի ձեռքով 1869 թուին, որ զետեղուեց նրա Հայ պատմագիրների ժողովածուի Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ: Երեքն էլ ունին ծանօթութիւններ. լաւագոյնն է Լանգլուայի թարգմանութիւնը:

Իտալերէն թարգմանուած է Խորենացու պատմութիւնը երկու անգամ. ~~առաջինը Յովսէփ Կապպելլետտիի ձեռքով 1842-ին~~, իսկ երկրորդը՝ լաւագոյնը, Մխիթարեան միաբանութեան ձեռքով, ընդարձակ ծանօթութիւններով, որ տպագրուեց երկու անգամ - 1843 և 1850 թուերին:

Գերմաներէն թարգմանուած է մի անգամ, Լաուէրի ձեռքով՝ 1869 թուին, ծանօթութիւններով, ընտիր թարգմանութիւն:

Հունգարերէն թարգմանուած է մի անգամ, Ք. Սոնգոթի ձեռքով, 1893-ին:

Հայերէն աշխարհաբար թարգմանուած է երկու անգամ, [illegible]

վարդապետ (վերջը եպիսկոպոս) [illegible] ձեռքով 1889-ին և 1898 թուերին: Ունի ընդարձակ առաջաբան և բազմաթիւ ծանօթութիւններ, որոնք քաղուած են առաւելապէս մասամբ նախորդ թարգմանութիւնների ծանօթութիւններից և ուրիշ քննադատական ուսումնասիրութիւններից:

Ցնայելով այս բազմաթիւ թարգմանութիւններին, որոնցից ամեն մէկը ձգտել է նախորդից գերազանցել ճշտութեան կողմից և լուսաբանել է Խորենացու այս կամ այն մութ հատուածը՝ այնուամենայնիւ մինչև այժմ չկայ Խորենացու Պատմութեան կատարեալ հարազատ թարգմանութիւն: Սրա պատճառը մասամբ այն է, որ տպագրուած բնագրերն էլ դեռ շատ պակասութիւններ ունին, որոնք դեռ պէտք է ուղղուին բազմաթիւ ձեռագրերի բաղդատութեամբ ու նոր քննական հրատարակութեամբ. և երկրորդ այն որ եղած բնագրերն էլ շատ անգամ սխալ է հասկացուել: Խորենացու մասին գրեթէ ամեն տարի լոյս են տեսնում նորանոր ուսումնասիրութիւններ, որոնց մէջ հետզհետէ ուղղագրւում են աղաւաղուած հատուածներ, կամ պարզաբանւում են սխալ հասկացուած տեղեր: Դեռ շատ աշխատանք է հարկաւոր՝ մինչև որ մաքուր բնագիր ստացուի ու ճիշդ հասկացուի, և այնուհետև միայն կարելի կլինի ունենալ կատարեալ թարգմանութիւն:

<u>Պատմութեան բնագրի բաղդատութիւններ կատարուած</u> են երկու անգամ: Առաջին բաղդատութիւնը հրատարակեց Յակոբ վարդապետ Կարինեանը Թիֆլիսում 1858-ին հետևեալ վերնագրով. „Բաղդատութիւն պատմութեան Մովսիսի Խորենացւոյ, տպագրելոյն ի Վենետիկ, ընդ երկուց ձեռագրաց": Առաջաբանի մէջ հրատարակիչը յայտնում է, թէ իր ձեռքին ունեցել է Խորենացու մի ընտիր ձեռագիր, հայոց 1123 թուականին (=1674) արտագրուած մի հնագոյն ընտիր ձեռագրից, որ գրուած է եղել „յազգագս Ներսէսի Համբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսի": Այս պատճառով այս ձեռագիրը սովորութիւն է եղել կոչել Համբրոն-

եան օրինակ:- Բաղդատութեան մէջ յետագիրը, այլ ինչ-ինչ ընթերցուածներ չէ պարունակում:

Երրորդ բաղդատութիւնը կատարել է պրոֆ. Նիկ. Մառը, որ տպագրուած է Պետերբուրգում 1892 թուին: Ձեռագիրը, նոյնպէս մէջ դարից է և պարունակում բազմաթիւ տարբերութիւններ տպագրուածից, որոնց մէջ կան շատ հետաքրքրականները:

Այս բաղդատութիւնը թէև համառօտ ու սեղմ ձևով, բայց բովանդակ լիակատար է, նշելով բոլոր մանր տարբերութիւններն էլ:

<u>Քննութիւններ Խորենացու անձի և պատմութեան մասին:</u>

Բացի այն հազարաւոր ծանօթութիւններից, որոնք ցրուած են Խորենացու պատմութեան վերջերեւոյ թարգմանութիւնների մէջ և որոնք նպատակ ունին պարզել Խորենացու պատմութեան զանազան մութ կէտերը, ցոյց տալ աղբիւրները, տեղեկութիւն տալ հեղինակի անձի մասին՝ լոյս են տեսել առանձին գրքերով, բրօշիւրներով ու յօդուածներով հարիւրաւոր մեծ ու փոքր, կարևոր և անկարևոր ուսումնասիրութիւններ միևնոյն նպատակով: Այս ուսումնասիրութիւնների բաւական մանրամասն ցուցակը տուած է Հ. Յ. Տաշեանի "Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վիեննա" ընդարձակ ցուցակային աշխատութեան մէջ, Վիեննա, 1895): Մենք կյիշենք միայն ամենակարևորները:

Հ. Հանգչուան 1861 թուին տպագրեց Պետերբուրգի գիտութեանց ճեմարանի օրագրում մի ուսումնասիրութիւն Խորենացու գործածած աղբիւրների մասին. (հայերէն թարգմանուած "Կռունկ" ամսագրում 1863-ին): Այս ուսումնասիրութեան մէջ Հանգչուան փորձ է հաւաքել Խորենացու կենսագրութեան վերաբերեալ նշումները, բոլոր տեղեկութիւնները այն հեղինակների մասին, որոնց անունները յիշում է Խորենացին իբրև աղբիւր, և հաւաքել է այդ հեղինակներից առած այլ ինչ-ինչ հատուածները:

1874-6 թուականներին պրոֆ. Ք. Պատկանեանը տպագրեց Պետ-

Բուրգում մի շարք յօդուածներ՝ ընդհանուր վերնագրով "Վանի արձանագրութիւնները և նրանց նշանակութիւնը Առաջաւոր Ասիայի պատմութեան համար" (Ванскія надписи և այլն): Այս յօդուածներում նա երկար կանգ է առնում Խորենացու պատմութեան Ա. գրքի մի քանի գլուխների վրայ, քննելով Խորենացու յիշած աղբիւրները և համեմատելով նրա նահապետների յաջորդութիւնները Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան մէջ բերուած գահակալների ցանկերի հետ:

1876 թուին դուրս եկաւ գերմաներէն լեզուով Գուտշմիդի նշանաւոր քննութիւնը "Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան արժանահաւատութեան մասին", որի թարգմանութիւնը և քննադատութիւնը տպագրուեց "Բազմավէպում" 1877-8 թուերին: Գուտշմիդը քննում է Խորենացու պատմութիւնն ընդհանրապէս, գտնում է նրա մէջ կասկածելի և ոչ արժանահաւատ աղբիւրներ, բազմաթիւ սխալներ պատմական տեղեկութիւնների մէջ և քաոսային ու սխալ ժամանակագրութիւն:- Այդտեղ նա առաջինը լուրջ ուշադրութիւն է դարձնում Սեբէոսի պատմութեան սկզբում զետեղուած "Անծանօթի" առաջին դպրութեան վրայ (Մար-Աբաս Մծուրնացի) և նրան համարում է Խորենացու գործ:

1880 թուին Ն. Գարագաշեան իր "Քննական պատմութեան" առաջին հատորում մանրամասն և խիստ քննութեան ենթարկեց Խորենացու պատմութեան առաջին գիրքը, դիտաւորապէս Մար-Աբասեան աղբիւրը, որը գտաւ անվաւերական [illegible] յոյն մատենագիրների հաղորդած տեղեկութիւնների վրայ հիւսուած: Նոյն հեղինակը իր աշխատութեան յաջորդ հատորներում (1894 թուին) քննեց Խորենացու պատմութեան երկրորդ և երրորդ գրքերն էլ, որոնք գտաւ շատ թերի պատմական և ժամանակագրական տեսակէտից և ամբողջ պատմութիւնը համարեց աւելի ուշ ժամանակի գրուածք:

1881 թուին լոյս տեսաւ Ա. Կարիէրի ուսումնասիրութիւնը՝ "Mo-

сей Хоренскій и древній эпосъ армянскій" վերնագրով, որի մէջ հեղինակը հերքում է Մար-Աբասեան աղբիւրի վաւերականութիւնը և կարծիք է յայտնում, թէ այդ անունով ծանօթ կարծական նիւթերը առնուած են ժողովրդական վէպերից:

1883-ին Գուտշմիդը "Բրիտանական Հանրագիտական բառարանում" զետեղեց մի յօդուած Խորենացու մասին, որի մէջ կարծիք է յայտնում, թէ Խորենացու Պատմութիւնը գրուած է ոչ թէ Ե. դարում, այլ Է.-ում, 634-642 թուականների մէջ: Նա այս կարծիքին հիմնուում էր նախ այն բանի վրայ, որ Պատմութեան մէջ կարդացւում են մի քանի աշխարհագրական ու բեղագրական անուններ՝ եօթներորդ դարից ծանօթ, և գլխաւորապէս այն բանի վրայ, որ Խորենացու անունը կրող Աշխարհագրութիւնը անկասկած գրուած է Է. դարում:

1890-ին Միաբանը (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) ցոյց տուեց, որ Առաջին Գրքի բովանդակութիւնը ամբողջապէս Մար-Աբասից չէ առնուած և աշխատեց որոշել Առաջին Գրքի մէջ այն հատուածները, որոնք Խորենացին առել է Մար-Աբասեան աղբիւրից:

1891-ին լոյս տեսաւ Հ. Կարրիէրի քննութիւնը՝ "Մովսէս Խորենացի և նահապետների ծննդաբանութիւնը" վերնագրով: Նրա մէջ հեղինակը աշխատում էր ապացուցանել, թէ Խորենացին չէ ունեցել Մար-Աբասեան աղբիւր, այլ ինչ որ նրա անունով դրել է ինքն է հնարել: Խորենացին և Մար-Աբասը նոյն անձնաւորութիւններն են: Բայց յետագայ մի գրուածքի մէջ նա յետ առաւ իւր այս կարծիքը:

1893-ին լոյս տեսաւ նոյն Կարրիէրի մի ուրիշ քննութիւնը՝ "Նորագոյն աղբիւր Մովսիսի Խորենացւոյ", որի մէջ ցոյց է տալիս, թէ Խորենացին օգտուել է եօթներորդ դարում գրուած յունարէն թարգմանուած աղբիւրներից, ուստի նրա Պատմութիւնը չէ կարող Ը. դարից առաջ գրուած լինել: Այս և յա-

ջորդ մի քանի քննութիւնների մասին յետոյ կխօսենք:

1894-ին Ն. Մառ և 1895-ին Վետտէր ուսումնասիրութիւններ ունեցին Աղեքսանդր Պատմութեան այսպէս վերնագրուած Ն. գրութեան, որի հեղինակը կոչուած է "Անանուն", և ապացուցին, որ այդ գրութեան մէջ յիշուած Մար-Աբաս Մծուրնացու նմանութիւններ ունի Խորենացու Մար-Աբաս Կատինայի հետ եզրակացրին, որ Խորենացին արդարև ունեցել է Մար-Աբասեան աղբիւր:

1895-ին Հ. Կարրիէրը հրատարակեց մի նոր ուսումնասիրութիւն Խորենացու մասին, "Աբգարու վրայ Խորենացու Պատմութեան մէջ", որ Խորենացուն նուիրուած նրա աշխատութիւնների մէջ ամենայաջողն է: Այստեղ հեղինակը համեմատում է Խորենացու պատմածը Արշամի, Աբգարի և Սանատրուկի մասին իր գործածած աղբիւրների հետ: Համեմատութիւններից պարզ երևում է, թէ ինչ ազատութիւններ ունի Խորենացին աղբիւրներից օգտուելիս:

1896-ին հրատարակուեց Գ. Խալաթեանցի "Армянскій эпосъ въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго" աշխատութիւնը, որի մասին արդէն խօսեցինք: Այս աշխատութեան մէջ հեղինակն ի միջի այլոց քննում է և Աղեքսանդր վերամբեցեալ Ն. գրութիւնը իբրև աղբիւր Խորենացու, և գտնում է, որ նա գրուած չէր է լինի Ը-Թ դարերում, իսկ Խորենացու Պատմութեան գրութեան ժամանակն դնում է միջև Թ. դարը.

1897 թուին Գ. Խալաթեան և Գալ. Տէր-Մկրտչեան միաժամանակ քննութեան ենթարկեցին Խորենացու Պատմութեան Գ. գրքի ԿԷ. գլխի մի հատուածը, որի մէջ նկարագրուած է Ս. Մեսրոպի, և ցոյց տուին, որ այդ նկարագրութիւնն առնուած է Է. դարի վերջերում հայերէն թարգմանուած Աղեքսանդրոս հայրապետի վարքից:

1898 թուին Յ. Թաղիադեան գրեց մի ուսումնասիրութիւն «Փաւստոս Բիւզանդացի և իր պատմագիրքը» վերնագրով, («պատմագիրքը» բառը դրած հակառակ Խորենացուն): Հեղինակը այս գրուածքում աշխատում է ցոյց տալ, թէ Խորենացին իր Պատմութեան Գ. գրքի համար շատ օգտուել է Փաւստոսից, առանց աղբիւրը յիշելու. բայց նրա պատմածները այլայլել է յաւելումներով, շատ չհասկանալով Փաւստոսին: Այս աշխատութիւնը աչքի է ընկնում և մի յանդգնութեամբ — չափազանց համարձակ, գրեթէ հայհոյական լեզուով, որ դարձ է ածուած Խորենացու անձնաւորութեան դէմ:

Նոյն 1898 թուին Նորայր Բիւզանդացին հրատարակեց իր քննութիւնը «Հայերէն հին գրականութեան քննիչներ» վերնագրով. որի մէջ քննելով Խորենացու և Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան ու Սեւերիանոսի ճառերի հայերէն թարգմանութիւնների յարաբերութիւնը ապացուցանում է, որ Խորենացին օգտուել է այս գրուածքների յունարէն բնագրից, բայց նրանց թարգմանիչները օգտուել են Խորենացուց:— Քննութիւնը կիսատ է մնացել:

1899-ին Ա. Կարրիէրը հրատարակեց «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները» համառօտ գրուածքը, որի մէջ աշխատում էր ցոյց տալ, թէ Խորենացին ինչ որ գիտէ հայոց հին հեթանոսական կրօնի և աստուածների մասին՝ բոլորն առել է Ագաթանգեղոսի պատմութիւնից, և նրա գործածած աստուածների յունական անունները (Արտեմիս, Հերակլէս, Աֆրոդիտէ և այլն) համապատասխանում են Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութեան մէջ գործածուած անուններին:

1899-ին դուրս եկաւ «Սեբէոսի պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի» ուսումնասիրութիւնը, որ նպատակ ունէր ցոյց տալ թէ Սեբէոսի պատմութեան սկզբում դրուած երկու դպրութիւնները, որ համարւում էին անծանօթ հեղինակների գործ՝ նոյնինքն Սեբէոսինն են, և յետոյ որ Սեբէոս գրել է իր պատ-

մութիւնը ոչ ուշ քան 668 թուականը և իր աղբիւրների շարքում (Բ. դպրութեան վերնագրում) յիշում է և Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը՝ նշանակում է որ Խորենացու պատմութիւնը դեռ Սեբէոսի և Սեւերիանոսի թարգմանութիւններից առաջ էլ գոյութիւն ունէր և հռչակուած էր:

Միևնոյն թուին նոյնպէս հրատարակուեց Մաքրաս Լ. Շահրնեանի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ «Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց ուղղագրեալ և ծանօթագրեալ» վերնագրով. որի մէջ առաջարկւում են բազմաթիւ բացատրութիւններ և ուղղագրութիւններ Խորենացու Պատմութեան մութ կամ աղաւաղուած համարուած տեղերին: Ուսումնասիրութիւնը ընդարձակ լինելով կանգ առնելով Խորենացու Ա. գրքի Ա. գլխի վրայ՝ այնտեղ էլ մնաց թերի:

1901 թուին լոյս տեսաւ Մ. Աբեղեանի «Հայ ժողովրդական առասպելները» ուսումնասիրութիւնը, որ 1899 թուից սկսած մաս-մաս հրատարակւում էր «Արարատում»: Այս աշխատութեան մասին խօսել ենք արդէն:

Նոյն 1901-2 թուերին անգլիացի հայագէտ Կօնիբիր մանրամասն քննութեան ենթարկեց Կարրիէրի և մասամբ Խալաթեանցի նորագոյն կարծիքները, թէ Խորենացու պատմութիւնը, իբրև աղբիւր գործածած լինելով Զ-Է դարերի գրութիւններ՝ չէ կարող որ Է-Թ դարի հեղինակութիւն լինի: Կօնիբիր մի առ մի համեմատելով այդ «աղբիւրները» մի կողմից Խորենացու և միւս կողմից Դ-Ե դարի ուրիշ գրուածքների հետ՝ ապացուցանում է, որ թէ՛ Խորենացին և թէ Զ-Է դարերի այդ «աղբիւրները» օգտուել են Դ-Ե դարերի հասարակաց աղբիւրներից, և թէ Խորենացու Պատմութիւնը գրուած է Ե. դարում, որի հետ յարմարում է և լեզուով և ոճով: (Այս քննութիւնը տպուած է «Հանդէս ամսօրեայում» 1902 թուին յուն.-օգոստ.):

1902 թուին լոյս տեսաւ պրոֆ. Ն. Մառի մի յօդուած ռուսերէն լեզուով — «Арабское извлеченіе изъ Сирійской Хро-

нии Марибаса" (արաբերէն չափածոյ Մարիբասի ասո-
րերէն ժամանակագրութիւնը): Այս կէտում մեզ Ն. Մառը
յայտնում է, թէ Փարիզի ազգային մատենադարանում գտնուած
է Մարիբաս Քաղդէացու ժամանակագրութեան՝ արաբերէն
լեզուով, բայց ասորական գրերով (կարշունի): Ինչ ժամա-
նակով այս համառօտ ժամանակագրութեան հետ՝ համեմատել
է, որ նա թարգմանուած է ասորերէնից և ներկայացնում է
քաղուածք աւելի ընդարձակ բնագրից: Այս բնագիրը, որ ներ-
կայումս չկայ, եղած կլինի այն աղբիւր Խորենացու պատմու-
թեան համար, և Խորենացին յիշելով Մար-Աբաս Կատինայ ա-
սորի հեղինակի գիրքը՝ չէ կեղծել, այլ յիրաւի ունեցել է
այդպիսի աղբիւր: Այս է նորագիւտ ժամանակագրութեան բերած
առաջին հետևանքը: Այնուհետև կէտում մեզ բերուած են
մի քանի օրինակներ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ անհարկաւոր
են եղել յարձակումները Խորենացու վրայ, իբրև թէ նա յե-
ղաշրջել է պատմական իրողութիւններ ըստ իր քմահաճոյքի:
Այսպէս, ցոյց է տալիս, որ այս Մարիբասեան ժամանակագրու-
թեան մէջ էլ Աբգարը կոչուած է հայոց թագաւորազն մեծ,
էլ Ներոնէի թագաւորը կոչուած է երկու անունով-Ներոն-
կես-Ագրիպաս. նոյնպէս էլ Հեղինէն (Աբգարի կին) կոչուած
է Միջագետքի թագուհի և Հռիփսիմեայ-(Հռիփսիմեանների հետ
նա կապուած է գնում): Այս է նորագիւտ ժամանակագրութիւնը
բերող երկրորդ հետևանքը: Բայց սրանից՝ պրոֆ. Մառ կանխա-
կան կարծիքներ է յայտնում այս ժամանակագրութեան, Սեբէոս-
եան Մար-Աբասի և Խորենացու Մար-Աբասի յարաբերու-
թեան մասին, Սեբէոսեան Մար-Աբասին աւելի մօտիկ համա-
րելով բնագրին, որի գրութեան ժամանակը համարում է Ն-
Զ դարի երկրորդ կէսը, իսկ Խորենացու պատմու-
թիւնը... ժամանակը աւելի ուշ:
1903 թուին լոյս տեսաւ պրոֆ. Խալաթեանցի ընդարձակ

ուսումնասիրութիւնը ռուսերէն լեզուով "Армянскіе Арша-
киды въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго" (իբրև
շարունակութիւն նրա Армянскій эпосъ ուսումնասիրութեան).
Այս գրուածքում հեղինակը մի առ մի քննում է Խորենացու
ամբողջ պատմական մասը՝ ժողովրդական աղբիւրներից քաղուածք-
ները և գալիս է եզրակացութեան, որ Խորենացու պատմութիւնը
չունի պատմական արժէք, այլ ունի գրական մեծ արժանաւո-
րութիւն և բերում է նորանոր փաստեր, թէ այդ պատմութիւնը
շարադրուած է Ը-Թ դարերում:

Այս ուսումնասիրութիւններս յարուցին առաջին կարգի քննա-
դատութիւններ և նորանոր ուսումնասիրութիւններ, այնպէս որ
Խորենացու անձի և նրա պատմութեան վերաբերեալ գրակա-
նութիւնը ընդարձակ ծաւալ ստացաւ, որի մանրամասն ծանօթու-
թիւնը արդէն մատենագիտութեան խնդիրներից է:

Խորենացու միւս աշխատութիւններից մէջ ամենից հետա-
քրքրականն է նրա "Աշխարհացոյց" կամ աշխարհագրութիւնը, որ
բովանդակում է մաթեմատիկական աշխարհագրութիւն իբրև նե-
րածութիւն և այնուհետ իրեն ժամանակի ծանօթ աշխարհի քաղաքական
աշխարհագրութիւնը: Ամենից մանրամասն է Հին Հայաստանի
բաժանումը նահանգների և գաւառների, բերդաքաղաքների շա-
րունակած քաղաքներով, նշանաւոր գետերով, լեռներով, ծո-
վերով, կենդանիներով, հանքերով: Հեղինակը ասում է, որ ինքը
հետևել է Պտղոմէոսի աշխարհագրութեան և նոյն Աղեքսանդ-
րացու Պապոսի աշխարհագրութեան: Բայց անկախ Հայաստանի վե-
րաբերեալ մասում նա ինքնուրոյն է կամ օգտուել է ազ-
գային աղբիւրներից:

Այս աշխատութեան մասին կատարուեցին կարևոր
գիտական քննութիւններ, որոնցից ոմանք հերքում էին նրա հա-
րազատութիւնը, այսինքն Խորենացուն պատկանելը, իսկ ոմանք
պաշտպանում էին վաւերականութիւնը:

Առաջին քննադատն եղաւ նշանաւոր հայագէտ Ժ. Սէն-Մարտէն, որ 1819 թուին կարծիք յայտնեց, թէ այս գրուածքը պարունակելով աւելի նոր ժամանակի աշխարհագրական անուններ, ինչպէս Ֆռանկ, Հռոմ, Դոյս (= Դանուբ գետ), Հրկան, Հաբաշ, Քաւարս չէ կարող Խորենացու գործը լինել, այլ կազմուած է ոչ վաղ քան տասներորդ դարում: Սէն-Մարտէնի այս կարծիքին դէմ ելան Վենետիկի Մխիթարեանները. որոնց համաձայնութեան գլխաւոր ապացոյցն այն եղաւ, որ նրանք հրատարակեցին Աշխարհացոյցի նոր, լաւագոյն բնագիրը չորս ձեռագրերի համեմատութեամբ (կցելով Խորենացու մատենագրութեան մէջ 1843 թուին), որոնցից այն բնագիրը, որ աւելի առաջ ունէր Սէն-Մարտէնը (Մարտէնի դիտողութիւնը), շատ աղճատուած էր և անհարազատ կտորներ էր պարունակում:— 1873 թուին նշանաւոր աշխարհագրագէտ Կիպերտը մի կենսոյում կարդաց այս Աշխարհացոյցի մասին և ասաց, թէ քաջ թողնելով Աշխարհացոյցի վերջին մասը և մի քանի եղանակով յաւելուածները մնացածը կարելի է վերագրել Խորենացուն, գրուած Ե. դարի առաջին կէսում: Իսկ այդ վերջին մասը, որ վերաբերում է Պարսկաստանին կազմուած պէտք է լինի նրա կարծիքով եօթներորդ դարում:— 1877 թուին պրոֆ. Ք. Պատկանեանն նորից հրատարակեց Աշխարհացոյց ռուսերէն թարգմանութեան հետ միասին, մանրամասն ծանօթութիւններով և յառաջաբանով: Նա կարծիք է յայտնում, թէ Աշխարհացոյց լեզուի կողմից ամենևին նմանութիւն չունի Խորենացուն և պարունակում է աշխարհագրական մի քանի անուններ, որոնք եօթներորդ դարից առաջ չէին կարող լինել (մեծ մասը Սէն-Մարտէնի յիշածներից): Բայց որանից նա ցոյց է տալիս, որ Աշխարհացոյցի մէջ յիշուած Կոստանդին Հնդկացին ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Զ դարում ապրող յոյն Կոսմաս Հնդկացուն, որի

Քրիստոնէական Տեղագրութեան հեղինակ է հեղինակը: Ուրեմն Աշխարհացոյցը, գրուած լինելով Է. դարում, չի կարող պատկանել Ե. դարի հեղինակ Մովսէս Խորենացուն, այլ Է. դարի պատկանելով, նրա հեղինակն է Անանիա Շիրակացին, որ Է դարում համբաւաւոր էր Հայաստանում իբրև մաթեմատիկոս: Համաձայն իր եզրակացութեան Ք. Պատկանեանը իր հրատարակութեանը դրել է այսպիսի վերնագիր. «Армянская география VII века по Р. Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому)».

1881 թուին Վենետիկում Ա. Վ. Սուքրեան տպագրեց այս Աշխարհացոյց, ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ միասին, ընդարձակ նոր ձեռագրից, որ շատ մեծ տարբերութիւններ ունի նախկին արտագրուած հրատարակութիւններից, մանաւանդ աւելի է ընդհանուր աւելի մանրամասնութեամբ (գրեթէ նախկին բնագրի կրկնապատիկ ծաւալով) և լեզուի համեմատաբար կարգաւորութեամբ: Հրատարակիչը անհամաձայնելի է համարում, որ Աշխարհացոյց անշուշտ Խորենացունն է: Արան ապացոյց է բերում լեզուն, որ միանգամայն նման է Խորենացու լեզուին, և հայեցակէտերը ու դատողութիւնները նմանութիւնը, որ նշմարւում է Խորենացու Պատմութեան և այս Աշխարհացոյցի մէջ: Բայց այս հրատարակութեան մէջ էլ մնում են այն յետոյի անունները (Ֆռանգ, Հռոմ, Մաջաս, Թուրք և այլն), որոնք կասկածելի էին դարձնում Աշխարհացոյցի Ե. դարում գրուած լինելը. ընդհակառակն, յիշւում են նրա մէջ երբեմն պարսկական անցերի անուններ, որոնք եօթներորդ դարում են ապրել: Հրատարակիչն այս անունները համարում է ընդմիջարկութիւններ:

Արդեօք այս Աշխարհացոյց Խորենացունն է թէ ոչ այս հարցը դեռ կարօտ է մանրագրական հետազօտութիւնների: Մինչև լեզուից դատել և եզրակացութիւն հանել չէ կարելի.

(Ք. Պատկանեանը Աշխարհացոյցի հեղինակ համարում էր ոչ Խորենացուն, այն-ինչ Անանիային հեղինակն էր կարծում): Յատուկ անունները և պատմական տեղեկությունները, որոնք ներքաշել են ուշ, թէ Աշխարհացոյցը 5. դարի գործ է, կարող են և ընդմիջարկություններ լինել, կարող են չլինել և հարկավ: Խորենացու և Աշխարհացոյցի մեջ եղած տեղեկությունների նմանությունը կարող է առաջ եկած լինել մի գրվածքի ազդեցությամբ մյուսի վրա, կարող է հետևանք լինել երկուսի մի հեղինակի գործ լինելուն: Վերջապէս դեռ խնդրի տակ է, թէ երբ է յօրինված Խորենացու Պատմությունը. եթէ վերջ ի վերջոյ ապացուցվի, թէ դա 5. դարի կամ ավելի ուշ ժամանակի գործն է՝ դրանով կլուծվի և Աշխարհացոյցի հեղինակի հարցը, և նա կվերագրվի Պատմության հեղինակին: Եթէ, ընդհակառակն, ապացուցվի, թէ Պատմութիւնը 8. դարի գործն է՝ այս դէպքում Աշխարհացոյցը կամ ուրիշ հեղինակի գործ պէտք է լինի ընդունել կամ ապացուցանել, որ նրա մեջ գտնուած կասկած յարուցանող փաստերը ընդմիջարկություններ են:— Գուտշմիդը գերմանացի գիտնականը, ինչպէս միշտ, համարելով Խորենացու Պատմությունը 7. դարի գործ՝ հիմնվում էր ի միջի այլոց Աշխարհացոյցի վրա, որը նա համարում էր անկասկած Խորենացու գործ և անկասկած 7. դարում գրուած:

Պիտոյից գիրք: Խորենացուն է վերագրվում «Պիտոյից» կոչված գիրքը: Այս գրվածքը, որ գրեթէ Պատմութեան չափ մի ընդարձակ գործ է՝ շարադրված է Թէոնոսի անունով աշակերտների համար և պարունակում է հռետորական խրատներ և բազմաթիւ փորձնական օրինակներ՝ շարադրություններ գրելու այս կամ այն ճարտասանական ձևով: Այդ ձևերը տասն են— Գովք (որի անունով անվանված գիրքը

կոչված է Պիտոյից), խրատ, եղծումն, հասարակաց տեղի, Ներբողեան, Պարսաւ, Բաղդատութիւն, Քաղաքանութիւն, Ստորագրութիւն և Դրութիւն: Այս ձևերից իւրաքանչիւրի էութիւնը համառօտ բացատրելուց յետոյ հեղինակը տալիս է մի քանի օրինակ (5–7), այնինչ շարադրութիւն որոնց նիւթի մասին պահանջված չէ ոչ: Օրինակ, Ներբողի ձևով գրված են ներբողական (գովասանական) շարադրութիւններ՝ Մովսէս մարգարէի, Յոբնոս, գարնան, պատերազմի և այլոց մասին: Բաղդատութեան ձևով բաղդատված են առանձին շարադրութիւնների մեջ Աբրահամ և Եղիա, մշակութիւն և զինուորութիւն, գարուն և ամառ, այր և նաւահանգիստ, ցիւ և արջառ, ձիթենի և արմաւենի: Շարադրութիւններից իւրաքանչիւրը բաժանված է հատուածների, նախապէս բացատրված կանոնների համաձայն, որոնցից աշակերտը կարողանայ ըմբռնել, թէ ինչպէս և ինչ մասերից է նա բաղկացած:

Պիտոյից գրքի լեզուն, համեմատած Պատմութեան հետ, շատ աւելի մութ է և յունաբանութիւններով լցված, այնպէս որ դժուար հասկանալի է գրաբարի մէջ քիչ վարժութիւն ունեցողին: Գործ են ածւում այնպէս նաև խորթ, օտարոտի քերականական ձևեր, օրինակ՝ «որ նեւ անցիւ» (=յանցիւ), «նմինչ» (=նորին), «ցուցանիւր» և այլն (=կէսկոչական և հրամայական սեռերի համար, փոխանակ՝ ցուցանէր և այլն), «նէ, նէյրա, «ևն (=նա, նորա՝ իգական սեռ): Այս պատճառով՝ նա ի նկատ առնելով բովանդակութեան նուազ հետաքրքրականութիւնը՝ շատերը կարծել են, թէ Պիտոյից գիրքը Խորենացու գործը չէ: Սակայն [illegible] գերմանացի գիտնականը մանրամասն քննելով Պիտոյից գրքի բովանդակութիւնը և լեզուն՝ եկաւ այն եզրակացութեան, թէ նա անտարակոյս Խորենացունն է:— Կարելի է կարծել,

որ այս գրուածքին Խորենացին գրել է արտասահմանից նոր վերադարձած ժամանակ, երբ դեռ գտնվում էր յունաբանական ճեմ-ւոր և ասորաբանական ուսման ասպարէզի ազդեցութեան տակ: Մա-րիներ ունենալով նրա լեզուն աւելի հայկական ոճական կեանքի և մշակման հայերէնին ընտրութեան շնորհիւ, պա-կասելով սահման ոճի մշակութիւն և կարող, որ երևում է Պիտոյից գրքում և ամենայաջող կերպով արդարացուել է Պատմութեան մէջ:

Խորենացուն են վերագրւում և ուրիշ մանր գրուածքներ.— Պատասխանի թղթոյն Սահակայ (Արծրունւոյ), ի Նո-գեայ վանքում գտնուող Սուրբ Աստուածածնի պատկերի մասին պատմական տեղեկութիւն, Ճառ Վարդավառի, Պատմութիւն Հռիփսիմեանց և Ճառ Հռիփսիմեանց: Սրանցից առաջինը քաջ ընդհանուր հետաքրքրութիւնը ունի և մատենագրա-կան նշանակութիւն Խորենացու անձի և Պատմութեան նկատ-մամբ: Արծրունեաց Սահակ իշխանի թղթում յիշուած է Խորենացու Պատմութիւնը իբրև «Գիրք Քաղաքացութեան ին-խանին». բաց պատասխանի առաջաբանը շատ յիշեցնում է Պատմութեան առաջաբանը՝ մտքով ու ոճով, նոյն-իսկ միևնոյն նախադասութիւններ գործածութեամբ:— Պատմութիւն Հռիփ-սիմեանց շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում այն ճանապարհի և տեղերի մասին, որով եկան Հռիփսիմեանք:— Հռիփսիմեանց ճառը, որ շատ երևոյթին գրուածքայա կոյսե-րի գոնին եկեղեցում կարդալու համար՝ հետաքրքրական է այն կողմից, որ ներկայացնում է Խորենացու նախընթաց գրական գործը: Հեղինակը այս գործը կոչում է «առաջին երգուհք ի մեր Նորաբոյս հօգւոյս, որ չէր սիրէ, սրբե-ցելոյ իմաստէ բարւոյն»: Գրուածքն էլ պարունակեա աղխոյժով և վառ երևակայութեամբ արդարացնում է այդ խօսքերը: Լեզուն արուեստական է, բայց աւելի պարզ

է և յուսահատութիւնը այսպէս քան Պիտոյից գրքում. ուստի եթէ Խորենացունն է ինչպէս՝ պէտք է ենթադրել, որ գրուած է դեռ յունական ուղևորութիւնից առաջ:— Սրա մէջ պա-տահում են մի քանի, կարծ նախադասութիւններ, որոնք գտնվում են և Պատմութեան մէջ:

Այս մանր գրուածքների մասին դեռ չեն եղած գիտնա-կան հետազօտութիւններ, ուստի և նրանց հարազատ կամ ան-հարազ լինելու հարցը դեռ կարօտ է քննութեան:

Խորենացուն վերագրւում են շարականները (Կարգաց Քա-հանայի, Մաշտոցի և ուրիշները) հետևեալ թարգմանու-թիւնները.— Սուտ Կալլիսթենէսի Պատմութիւն Մեծին Աղեք-սանդրի.— Փիլոնի Եբրայեցւոյ մատենագրութիւնք.— Ճառք Գրիգորի Նազիանզացւոյ.— Գրիգորի Նիւսացւոյ մի ճառ մանկունքն բեթղեհէմի.— Ճառք Բարսղի Կեսարացւոյ, և համանօրէն Սեղոսի խրատք և Աղոմփրոնի Աւագի: Խորենացունն են համարվում այս գրուածքների թարգմա-նութիւնները նաև ոճի նմանութիւնը դարերից և երկրորդ՝ այն այլ ասելու փոխառութիւններից, որ արել է Խորենացին իր Պատմութեան մէջ այս գրուածքներից:

Երբ է գրուած Խորենացու Պատմութիւնը: Ի նկատի առ-նելով այն ժամանակագրական տեղեկութիւնները, որ Խորենացին տա-լիս է իր մասին, և բոլոր այն վկայութիւնները, որ տալիս են Խորենացու մասին մեր պատմագիրները՝ ընդհանուր պարա-ծուած համոզմունք էր, թէ Խորենացին ապրել է ուրեմն գրել է Ե. դարում: Մասնաւորները դարի կէսերից, երբ բանասէրները համեմատ աւելի մեծ ուշադրութեան դարձրեցին Պատմութեան գրուելու ժամանակին՝ պակասաւոր կարծիքներ էին յայտնվում. նաև ենթադրում էին, թէ Պատմութիւնը գրուած պէտք է լինի Վարդանանց պատերազմից առաջ. քանի որ այդ պա-

գերազմի մասին յիշատակութիւն չէ անում. յետոյ ժամանակը ընկերութեց մինչև վաթսնական թուականները: Դիւլորիէ ևս թէև Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութեանց առթիւ ժամանակին և քաղաքականի պարագայի այլևս չէ նրա գրութեան ժամանակը ընկերութեց աւելի ուշի ներքև: Կարապետ Եզեանցը 1887-ին, հիմնուելով մի պատմական վկայութեան մի ժամանակագրական վկայութեան վրայ, Պատմութեան գրութեան ժամանակը դնում էր 486-ից մինչև 490 թուականներում. իսկ 1898-ին, մի ուրիշ հիմունքով, Պատմութեան գրութեան ժամանակը դնում էր Ե. դարի քսան վերջի և Զ-ի սկզբի մէջ:- Յ. Հ. Մաշեան (1892-ին), համեմատելով Պատմութիւնը Մուր Կալկիւթեցեան Ճեմարանի ձեռագիր վարքի-ների, որի թարգմանութիւնը նոյնութեամբ վերագրուում է Խորենացուն, ենթադրում է թէ վարքը թարգմանուած լինի ոչ ուշ 486-ին և այդ ժամանակ շատ քիչ յետոյ գրուած լինի Հայոց Պատմութիւնը:

Բայց 1892 թուից սկսած մինչ քննադատական հայեացք երևան եկաւ քննադատութեան մէջ, որ մինչև այժմ դեռ յեղյեղուում քաղաքաթիւ թեր և դէմ կարծիքներ առաջ բերելով, բայց դեռ չէ յանգել վերջնական եզրակացութեան: Այս հայեացքը կայանում է նրանում, թէ Մ. Խորենացու Պատմութիւնը գրուած է ոչ թէ Ե. դարում, այլ շատ աւելի ուշ, Է-Ը-Թ դարերում (զանազան քննադատների կարծիքներ), որովհետև նրա մէջ գործ են ածուած աղբիւրներ և կան պատմական և աշխարհագրական գիտելիքներ այն դարերից: Այս հայեացքը արտայայտող և պաշտպանող եղաւ Ֆրանսիացի հայագէտ, այժմ հանգուցեալ պրոֆ. Կարրիէր, որ և շատ հետևողներ գտաւ:

Ճիշդ է, Կարրիէրից դեռ առաջ էլ յայտնուած էր կարծիք Պատմութեան աւելի նոր ժամանակի գործ լինելու

մասին, (օրինակ՝ Լաւրոզ գիտնականը դեռ 18-րդ դարում կարծում էր, թէ Պատմութիւնը գրուած է ոչ ուշ քան Թ. դարում. իսկ 1883 թուին Գուտշմիդ Պատմութեան գրութեան ժամանակը որոշեց 634-642 թուականների միջոցում). Բայց այս կարծիքները արձագանգ չէին գտնում գիտնականների մէջ, մինչև որ Ա. Կարրիէրը շօշափեց Խորենացու Պատմութեան աղբիւրների հարցը և սրանց հիման վրայ հաստատեց իր հայեացքը:

Կարրիէր համեմատեց Խորենացու Բ, ԿԹ գլուխը (Կոստանդիանոս Մեծի վարքի մասին) Սեղբեստրոսի վարքի վկայութեան հետ, որի հայերէն թարգմանութիւնը կցուած է Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութեան: (Սոկրատի և Սեղբեստրոսի երկու հայերէն թարգմանութիւն գոյութիւն ունի. մէկը համառօտ և սառոյն յունարէն թարգմանութիւնն է յունարէնից, միւսը՝ համառօտուած և պարզաբանուած, և պարունակում է բազմաթիւ ընդմիջարկութիւններ թարգմանչի կողմից: Առաջինը կոչում են Մեծ Սոկրատ, երկրորդը՝ Փոքր Սոկրատ): Համեմատութիւնից Կարրիէր եզրակացրեց, որ Խորենացու վերոյիշեալ գլխի համար իբրև աղբիւր է ծառայել Սոկրատի հետ կցուած Սեղբեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւնը: Ահա մի փոքր բնորոշ հատուած համեմատութեան համար:

Խորենացին ունի.- "Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմինայ (կամ Մաքսիմինեայ) ի դստերէն Դիոկղետիանոսի՝ յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և ըստ այսմ վկայեալ ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ լի բոլոր ընդհանուր մարմնոյն ապականեալ վասն յանդգնութեանն: Զոր ոչ կարացին բժշկել արքունական կախարդքն և մարսիկեան (կամ մարզիկեան) բժիշկն" և այլն:-

Փոքր Սոկրատի Սեղբեստրոսի վարքն ունի.- "Բայց հրապուրեալ ի կնոջէն իւրոյ Մաքսիմինեա ի դստերէն Դիոկղետիանոսի և առաւել հալածանս եկեղեցւոյ յարուցանէր.- և բազում

եղեն վկայք... յայնժամ եղեփանդական բորոտութիւն կալաւ զմա-
րմին թագաւորին Կոստանդիանոսի առաջանէր, որպէս ի խրատ
առ ի յԱստուծոյ լեալ: Վասն որոյ արիողեան (կամ արիողական)
կախարդք և արիողեան բժիշկք ոչ կարացին օգնել" և այլն:

Մեծ Սոկրատի Սեղբեստրոսի վարքն ունի.—"Իսկ զի նա
վրդովելոյ զնա հալածել քրիստոնէից... իսկ Կոստանդիանոսի
զաւուր կամաւոմբեայ Թիկնեբրանոսի գուսար ունելով զին
կեացուցանէ ի քրիստոնէից ասպառ. քէն այս եղեփանդական
բորոտութիւն զար բոլորն ընկալեալ մարմնոյ վիրաւորեալ
ուստի ամենայն ասացեալ արիողեանն կախարդք և մաքրել
բժիշկք... ոչ կարացին օգնել նմա" և այլն:

Երբ Սոկրատի կարճութեան և Սեղբեստրոսի վարքի հ-
ին թարգմանութիւնները, ինչպէս երևում է ձեռագիրների ց-
րուցական յիշատակարաններից, կատարուել են եօթներորդ դա-
րի վերջերում (Սեղբեստրոսի վարքը 678 թուին, Երան Գրիգոր
Զորափորեցու ձեռքով, իսկ Սոկրատը 696 թուին, Փիլոն Տի-
րակացու ձեռքով): Ուրեմն կատարած էր եզրակացութիւնը.—
եօթներորդ դարի վերջերում գրուած աղբիւրից օգտուող Խոր-
ենացու կարծութիւնը չէր կարող Ը. դարից առաջ գրուած լի-
նել: Այս մտքը աւելի որոշ արտայայտեց Մրաւքանը, թէ "Ը
թուից առաջ Խորենացու Պատմութիւնը չկար":

Հետազօտութիւնը շարունակելով՝ Կարիեր և ուրիշ հետա-
ները գտան ուրիշ գրուածքներ Է–Ը դարերից, որոնք աղ-
բիւր էին ծառայել Խորենացու Պատմութեան. օր. Սոկրատի
եկեղեցական պատմութիւնը (հայերէն թարգմանութիւնը) (Ս. Ն-
նէի և Կիրլոս դարձի մասին, Զիրաւր Ծաղկապատմարի նե-
րագիրը և այլն), Մաղաղաս և այլն: Հերձական կրօն. Խալ
և Մրաւքան Ժամանակագրութեան գրան և հրապարակեցին մի
ւական ընդարձակ հատուած Մեծ Սեղբեստրոսից, որ գրեթէ բա-
ռացի նոյնով պատմում է և Խորենացու մօտ: Այս հատուածն

Մեծ Սեղբեստրոսի մէջ (Սեղբեստրոս Պապի համար ասուած).
"Զմանկի ամբարշտութիւն և մարգահաճութիւն առ ի նո-
րա վարս տեղի գտանէր ոչ ուրեք կարասյին. այլ հեզև բա-
րեհամ և բարեխօսօղ գոլով՝ և երկնայնոյն կարգադրեալ
առողջութեամբ զինքն քողոքիկ ցուցանէր. վասն զի փոյր պես-
ցեամբ հրեշտակական. քանիւ զրամապայծառացեալ, գոր-
ծով սուրբ, մարմնով արդարափայլեալ, աստ(ա)սիրէ անձնո, խորհրդակ-
ցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սի-
րով անխղճաւոր: Այլ վասն զի կբոլորան նորա կուսութիւնն
ու եմ քաւական աւել առ ի մասնաւորական նորա գոր-
ծեցելոյ զարձուցիկ կբանաւ":

Խորենացու մէջ (Գ. կէ) (Ս. Մեսրոպի մահին).—"Զմանկի
ամբարշտութիւն և մարգահաճութիւն ի նորա (կամ առ
ի նորա) վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ
և ցաւակամ և բարեխօսօղ գոլով՝ և երկնայնոյն կար-
գադրեալ առողջութեամբ զինքն քողոքիկ ցուցանէր: Զմանկի փոյր
պեսցեամբ հրեշտակական, մրոտ ծննդական, քանիւ պայծառ,
գործով ծուծիալ, մարմնով արդարափայլեալ, աստասիրէ անձնո,
խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող,
սիրով անխղճաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ: Այլ վասն զի
կբոլոր ուղղութիւնս նորա ու քաւական եմ աւել ի հան-
գիստ նորա նշխարացն զարձուցիկ կբանաւ"

(Խորենացու մէջ "մրոտ ծննդական" և "ուսուցանելով
անձանձրոյթ" խօսքերը՝ հեղինակի աւելացրածներն են բնագրի
մէջ, ցոյց տալու համար Ս. Մեսրոպի երախտիքը տառերի գիւ-
տի և հայ ժողովրդին ուսուցանելու գործում:—Սեղբեստրոսի
վարքի թարգմանութեան մէջ "զրամ+ա+պայծառ+ացեալ" զրա-
ռայի կազմուած է յունարէն բնագրի բառի համաձայն, որ
Խորենացու մէջ արտայայտուած է աւելի պարզ բա-
ռով՝ "պայծառ"):

Այս գիրքը կարծես անպատճառ ներդրել պէտք Պատմու-
թեամբ գրուեցաւ ժամանակի հարցը, որի հետ և նրա վաւերա-
կանութիւնը: Զինուեցին նոյն-քան հերքողներ, որ արդէն Պատ-
մութեան վրայ. աւելցրին "սուտ" բառը, (Պատմութիւն այդն Խորենացու), որանով համեմատելով շատ շատ, թէ այդ Պատ-
մութիւնը մի անվաւերական կեղծիք է, ուշ ժամանակի մի
անծանօթի կողմից յարմարուած ու վերագրուած Ե. դարու
պատմիչ Խորենացի անունին:

Բայց այս աղբիւրներից, որոնք մտածում էին Պատմու-
թեան ուշ ժամանակի գործ լինելը՝ զինուեցին, համ հայոց
արդէն, ուրիշ պարսկական և աշխարհագրական հրաղութիւններ,
որոնք նոյն քանն էին ապացուցանում: Այսպէս Խորենացին
գիրք (Բ. մզ) Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ, Չորրորդ Հայք, այն-ինչ
այդ բաժանումն եղաւ Յուստինիանոս կայսեր հրովարտակով
536 թուին:— Խորենացին յիշում է (Գ. մը), թէ Զաւրոսի (Բ)
հասաւ մինչև Բիւթանիա. այն-ինչ պարսիկները այստեղ հասան
են առաջին անգամ միայն 608 թուին:— Խորենացուն
ծանօթ է Սենեքի գործածութիւնը. (Խորենացու այս խօսքը
—"Եւ կցեցուցանող բեր կենոց ի պաւաղեայ քանանայոց
և անուն հոչէ ազգին Սպրուներ", թէ է, մեծնելով այսպէս
"որան չեռնոյներ հագցնող է ընդդրում քանանայոց սեռուն-
ներից և այդ ցեղի անունն դնում է Սպրունի. Սպրու-
նի բառն էլ բացատրում էին յունական [illegible] (Sprun-
gant) բառից, որ նշանակում է ցեռնոյ).— ծանօթ է և պ-
տառաքաղ. այն-ինչ այս տարբերակները շատ աւելի
ուշ ժամանակի գործածութեան մէջ մտան, Է-Թ դարե-
րում, ուրեմն նրանք չէին Ե. դարում, և Խորենացին
նրանց չէր գիտենալ.. երբ Ե. դարում չէին եղել գոր-
ծա:— Եւ այլն:

Միւնչև այսպէս հերքողներ երևան էին գալիս մի

հայոցից բնաւորութեան դրող հերքողութիւններ, որոնք
ցցրում էին ապացուցանել, թէ Խորենացու անունը դրող Պատ-
մութիւնը Է-Թ դարերի գործ է՝ միւս կողմից երևան էին գա-
լիս ջատագովութիւններ և հերքողութիւններ, որոնք աշխատում
էին հերքել վերոյիշեալ մերժողական փաստերը կամ նրանց
այլապէս բացատրել, նպատակ ունենալով ապացուցանել, թէ
Պատմութիւնը արդարև Ե. դարի գործ է:

Այսպէս Վիեննայի Միխիթարեան Հ. Բ. Սարգիսեանը 1893-ին
հրատարակեց մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն, որի մէջ աշխա-
տում էր ապացուցանել, թէ Սոկրատի և Խորենացու մէջ ե-
ղած նմանութիւնները պէտք է բացատրել հակառակ կերպով.
—Խորենացին օգտուել է յունարէն բնագրից, իսկ Սոկրատի
հայ թարգմանիչը օգտուել է Խորենացուց:

Իսկ Սեղբեստրոսի վարքի և Խորենացու մէջ եղած
նմանութեան (Յովհաննիսեանի վարքի մասին.— Ն. Մառը
բոլոր փիլիսոփայութիւնը դեռ չէր նկարուած) նա կարծում էր,
որ թէ՛ վարքի հեղինակը և թէ Խորենացին միմեանցից անկախ
կերպով օգտուել են ընդհանուր յունարէն մի աղբիւրից, որի
բնագիրն էլ հրատարակեց Բ. Սարգիսեանը:

1897 թուին առաջին անգամ տպագրուեց Սոկրատը և
Սեղբեստրոսի վարքը (ընդարձակ և համառօտ միասին), Մեսրոպ
Վ. Տէր-Մովսիսեանի ջանքով: Հրատարակիչը առաջաբանում
մանրամասն քննութիւններից եզրակացնում է հետևեալը. Խորե-
նացին չէ ծանօթ Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան,
և ոչ էլ որևէ կերպ օգտուել նրա յունարէն կամ հայերէն
բնագրից, բայց օգտուել է Սեղբեստրոսի վարքից, թէև ոչ մեր
ձեռքը հասած հայերէն թարգմանութիւնից:— Մովսէս Խորենա-
ցին շատ յայտնի և համարեա կանոնական նշանակութիւն
ստացած հեղինակ էր այն ժամանակ, երբ կրճատում էր [illegible]
Սոկրատը և համառօտը խոնարհելով նրա մեծ հեղինակութեան

առաջ՝ նոյն-իսկ իր քննադատը չար այնժմ է փոխում, շարունակ օգտուելով Խորենացուց": Այս մտքերը յայտնելիս՝ Ն. Մառը վարկածները ինչպէս չունէր Մեծ Սեղբեստրոսից փոխառութիւ- Ն. Մառի ներքոյի մէջ: Երբ այս փոխառութիւնը հրապարակուեց՝ նոյն քննադատը հարցից փոխեց յօգուտ նոր հայեացքին թէ Խորենացու Պատմութիւնը Է-Ը դարերի գործ է:

1898 թուին Գրիգոր Խալաթեանցին մանրամասն և հիմնահամեմատութեամբ անպարտելի ձեւով ապացուցեց, որ փոքր Սոկրատը խմբագրուել է Խորենացու Պատմութիւնից, և խմբագրի ընդարձակը համառօտելիս՝ անպայման օգտուել է Խորենացու Պատմութիւնից իբրև հանրածանօթ և հեղինակաւոր աղբիւրից: Նրա այս ուսումնասիրութիւնը, որ պատճառեց "Մշակ" լրագրու- հասնելով Մեծ Սոկրատի հեղինակութեան՝ հիմք մնաց:

1899-ին լոյս տեսաւ "Սեբէոսի Պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացին" ուսումնասիրութիւնը, որի մէջ ապացուցանում է թէ Է. դարի հեղինակ, Սոկրատի և Սեղբեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւններից քաղած առաջ գոյութիւն ունէր արդէն Խորենացու Պատմութիւնը և հրապարակուած էր: (Մշեւ. էր. 258 և 259):

Վերջապէս 1901-2 թուականներին անգլիացի հայագէտ Կոնիբիր հմտալից քննութեան ենթարկեց նորից Խորենացու այն հատուածները, որոնք նմանութիւն ունէին և փոխառութիւն էին համարվում Մեծ և փոքր Սոկրատից, Սեղբեստրոսից, Մալալասից, առհասարակ բոլոր այն աղբիւրներից, որոնց վրայ հիմնուել էին եղել Կարրիէր և նրա հետևողները: Նա յայտնում թէ սխալուած ինքը, ենթարկուելով Կարրիէրի մերկացումների յօգուտներին, համարել էր, թէ Խորենացու Պատմութիւնը ուշ ժամանակի գործ է: Միայն աւելի նոր ծանօթանալով չյայտնուած աղբիւրներին՝ ինքը փոխեց իր կարծիքը և այժմ համոզուած է որ այդ Պատմութիւնը գրուած է Ե. դարում: Նրա եզրակացու-

թիւններից գլխաւորները սրանք են. Խորենացին ինքն է ծառայել իբրև աղբիւր փոքր Սոկրատին. Մեծ Սոկրատի և Մեծ Սեղբեստրոսի հայերէն թարգմանութիւնից օգտուել է արդարև Խորենացին, բայց այս թարգմանութիւնը չէ կատարուել Է. դարում Փիլոն Տիրակացու ձեռքով, ինչպէս բոլորն ընդունել են առաջ, այլ կատարուած է շատ վաղ, Ե. դարում և գուցէ հէնց իր Խորենացու թարգմանութիւնն է: Լեզուն յիշեցնում է Ե. դարի ուրիշ թարգմանիչների լեզուն: (Գրիգոր Խալաթեանցն էլ վերոյիշեալ յօդուածում յայտնել էր կարծիք, թէ Մեծ Սոկրատն ու Սեղբեստրոսը աւելի հին թարգմանութիւն են, բայց ապացոյցները թողել էր ուրիշ ժամանակի): Մալալաս իբրև աղբիւր չէ ծառայել Խորենացուն, այլ երկուսն էլ օգտուած են անհայտ ձեւով մի հնագոյն նոյն աղբիւրից, որ դեռ չորրորդ դարում գոյութիւն ունէր:

Այս փաստերը բաւականաչափ հերքում էին Կարրիէրի և նրա հետևողների եզրակացութիւնը, որ զրկում էր Խորենացուն իբր թէ աւելի նոր ժամանակի աղբիւրներ գործածելուց: Նոյն-իսկ նորագոյն կարծիք պաշտպանողները յայտնեցին, որ Կարրիէրի բերած հիմքերը արդէն հնացել են իրանց աչքի, և երբ Խորենացու Պատմութիւնը դեռ ուշ ժամանակի գործ համարել՝ այդ ուրիշ փաստերի հիման վրայ պէտք է լինի:

Իբրև այսպիսի նորագոյն փաստ պէտք է համարել պրոֆ. Մառի յայտնած կարծիքը 1902 թուի սեպտեմբերին Մար-Աբասեան աղբիւրի մասին արած կենսագրութեան մէջ, որ վերը յիշեցինք: Հայագէտ պրոֆեսորը ասում է հետևեալը. «Խորենացու Պատմութեան գրուելու ժամանակը որոշելու անհնարին հիմքերն են նրա պատմութեան ընդհանուր ոգին, որ պէտք է հերկում ազգային է, երկրորդ՝ որ հեղինակը սիրահար է յունական ուսման և գիտութեան, և երրորդ՝ որ նա ընդունում է անհիմն պատմական աղբիւրներ, որոնք յայտնապէս առա-

բացման ժողովն ունին նաև ազգային նշանակութիւն, որովհետ նշանաւոր չափով հիմք են կազմում նրա պատմութեան: Այս-պիսի մէջբերումները, հասկանալի է, չէ կարող վերագրուել հին-գերորդ դարին, որ հայոց քրիստոնէական գրականութեան առաջին դարն էր, այլ բաւական աւելի նոր ժամանակի, երբ բացառապէս ասորական ուղղութեանց աւանդութեան կարգն էր անցած, և նրան փոխարինող յունաբանութիւնը գրականու-թեան մէջ հարկադրել էր առաջ բերել ազգային ուղղու-թիւն: Խորենացու պատմութեան ժամանակի այս ընդհանուր որոշմանը... ըստ իս համապատասխանում են և նրա արտա-քին յատկութիւնները, ի միջի այլոց և լեզուն՝ որով գրուած է": Ուրիշ տեղ նոյն չեզոքման մէջ պրոֆ. Մառը յայտնում է, թէ Խորենացին, թէև յունասէր, արհամարհում է ասորական ու-սումը և վրդովւում է իր գրական հակառակորդների, ա-սորասէրների հետ. զանգ է գործ դնում նուաստացնել ասոր-ների նշանակութիւնը, որոնցից հասել ասորական գրութեան համբաւի հետ, որ դեռ չէր թուլացել Հայաստա-նում:

Սակայն այս ընդհանուր հերքող գծերը չեն բաւական Խորենացու պատմութիւնը Ե. դարի գործ համարելուն: Այդ-պիսի ոգին, որ այնպէս վառ կերպով նշմարւում է այս պատ-մութեան մէջ, հետևանք է ոչ թէ ուշ ժամանակի (Է-Ը դա-րերում այսպիսի ոգի չէ էլ նշմարւում մեր հեղինակների մէջ), այլ այն աշխարհի, որի մէջ երկար ժամանակ մնացել է հեղինակը և բարձր կիրթութիւն ստացել, այսինքն՝ Յունաս-տանի: Յունաց կայսրութիւնը կարգաւորող, յոյների ազգային ինքնաճանաչութեան, ազգային հպարտութեան և սիրուն ան-կաշկանդ [illegible] եղողը չէր կարող օտար մնալ այս ոգուն: Ինձ չէ կարծելու, թէ այս ոգին չէր կարող արտայայ-տուել դեռ Ե. դարում, որ մեր քրիստոնէական մատենագրու-

թեան առաջին դարն է եղել: Թէև որ Հայաստանում գո-րումէր ասորական դպրութիւնը, անկասկած հայոց նորաբող-բոջ մատենագրութիւնն էլ գտնուած էր նրա ազդ. բայց այս դրութիւնը երկար չտևեց՝ հազիւ հասաւ մինչև Ե. դարի կէսերը: Յիշենք էլ, Խորենացուց էլ գիտենք, որ գրե-րի գիւտի ժամանակ, Ե. դարի սկզբում, հայոց մշակութ յարա-բերութիւնը Ասորիքի հետ էր. այնտեղ գնաց Ս. Մեսրոպ՝ գրերի գիւտը հոգալու, այնտեղ ղարաւ իր աշակերտներին՝ ուսման-կացու. այնտեղ էին ուղարկում և կաթողիկոս, արքէն ուսուծ, աշակերտների՝ թարգմանութիւններ անելու, և մենք գիտենք, որ մեր անդրանիկ թարգմանութիւնները միրաւր ասոր-երէնից են կատարուած: Բայց հէնց Ս. Մեսրոպի կենդանու-թեան ժամանակ (գուցէ թէև հետևանք նրա ձեռնասարկա-ւորութեանց՝ դէպի Բիւզանդիոն), մի ուրիշ հոսանք սկսուեց-հոսանք դէպի արևմուտք, դէպի յունական ուսումը: Որչափ բնորոշ և հետաքրքրական է Խորենացու այն վկայու-թիւնը, թէ Ս. Մեսրոպ և Սահակ աւագ աշակերտներից Յով-սէփին և Եզնիկին ուղարկում են Եդեսիա թարգմանութիւն-ներ անելու, պատուիրելով որ այնուհետև նրանց նոյն գործի համար ուղարկեն Բիւզանդիոն: Սրանք գնում են, բայց լուրեր ստանալով, թէև թէ մեծ ուսուցիչները ուրիշներին են մղաւիր Բիւզանդիոն ուղարկել իրանց ի-րանց դէմ, առանց ուսուցիչների թոյլտուութեան քաղաքն դիմում են Բիւզանդիոն, "Նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց": Սրանց նախանցելով՝ Բիւզանդիոն են գնում նրանց ընկերներն էլ, Ղևոնդ և Կորիւն, գալով իրանց դէմ: Այնտեղ են գնում վերջապէս և Յով-հան ու Արձան: Որքան ուրեմն բուռն պէտք է լինէր երիտասարդ սերունդի մէջ ձգտումը դէպի յունական դէպի արևմտեան քաղաքակրթութեան լոյսը, որ այս աշակերտ-

ները, իրանց պաշտելի ուսուցիչների կամքի հակառակ, ընթեր-ցումը դէպի այն են դիմում: Երբ այս աշակերտներից շատե-րը [illegible] թուականներին, ասորական դպրոցին աշակեր-տելուց յետոյ, այնքան բուռն ձգտում ունէին դէպի Յու-նաստան, դէպի յունական ուսումը, որչափ ուրեմն աւելի մեծ պէտք է լինէր յաջորդ սերունդների յունասիրութիւնը, որոնք ասորական դպրոցի աշակերտութիւն չէին էլ ենթարկուած, այլ ուղղակի Հայաստանից ուղարկւում էին յունական դպրո-թեան և ուսման ամենահռչակաւոր կաղաքները — Աղեքսան-դրիա, Բիւզանդիոն: Այն-պէս Ս. Սահակ և Մեսրոպ, որոնք իրենք ևս սերունդ, առանձնութեամբ կապուած էին ասորա-կան դպրոցի ու գրութեան հետ ժամանակի ընթացքում քարեփոխեցին իրանց ուղղութիւնը և մօտեցան յունական գրութեան. սրան ամենալաւ ապացոյց, բայց ուրիշ ե-րևոյթներից, կարող է համարուել այն, որ Ս. Գրքի առա-ջին թարգմանութիւնը, որ եղել էր ասորերէնից՝ վերամշա-կեցին յունարէնի հետ բաղդատելով:

Այսքան ուրեմն փաստերը ցոյց են տալիս, որ յունա-կան ուսման ու գրութեան սէրը, յունասիրութիւնը, իբրև հակադրութիւն ասորասիրութեան, Հայաստանում սկսուել էր Ե. դարի [illegible] թուականներին և հետզհետէ գնալով զարգացաւ. և Ե. դարի վերջում սաստիկ յու-նասիրութիւնը ոչ միայն անախրօնիզմ չէ, այլ անխուսա-փելի հետևանք է նախընթաց սերունդների ուսումնա-կան ճանապարհորդութիւնների դէպի Յունաստան: Ղա-զար Փարպեցին, որ գրել է նոյնպէս Ե. դարի վերջերում, նոյնչափ սիրահար էր յունականութեան և արհամարհող ու ընդդէմ ասորականութեան. ինչո՞ւ նոյնպէս չէր կարող լինել և Խորենացին միևնոյն ժամանակ: Երբ այս երկու հեղինակները այդպիսի ոգով, ժամանակագրական կարգով

ուղղութեամբ այնքան նման են միմեանց. ինչո՞ւ գրելու ժա-մանակի վերաբերութեամբ պէտք է բաժանուին միմեան-ցից դարերով:

Իսկ աւելին պէտք է ասել. յունասիրութիւնը բնական է հայոց մատենագրութեան մէջ յատկապէս Ե. դարում, երբ եկեղեցիների մէջ դեռևս բաժանում չկար, երբ յոյն գրա-կանութիւնից հայոց գիտնականները յագեցնում էին իրանց ծարաւը, առանց կասկածելու, թէ նրա մէջ թոյն կըլինէր թաք-նուած: Իսկ Ե. դարից յետոյ, երբ հայոց եկեղեցին վճռա-պէս անջատուեց յունականից՝ երբ ատելութիւն, փոխադարձ ատելութիւն, հալածանքներ սկսեցին երկար դար երկու ազ-գերի յարաբերութեան մէջ՝ այսպիսի յունասիրութիւնը ան-բնական կըլինէր, եթէ ոչ անկարելի:

Պրոֆ. Մառի նկարած միւս երևոյթը, այն է՝ որ Խորենա-ցին կռւում է ասորականութեան դէմ հակառակ է գու-գալիս նրա այն մտքին, թէ Խորենացին գրել է այնպիսի ժամանակ՝ երբ քաղաքական ասորական ուղղութիւնը ա-ւանդութեան կարգն էր անցած: Երբ "ասորական գրութեան համբաւը դեռ չէր թուլացել Հայաստանում" նշանա-կում է, որ նա դեռ աւանդութեան կարգը չէր անցել. կռւում են, վիճում են գոյութիւն ունեցող հակառակորդի հետ, և ոչ թէ աւանդութեան կարգն անցած, գոյութիւն ունենալուց դադարած մի դպրոցի հետ: Այս երևոյթը պարզելը մեզ պէտք է բերէ բոլորովին հակառակ եզրա-կացութեան — այսինքն որ Խորենացու ժամանակը Ե. դա-րի վերջն է, երբ դեռ ասորական ուղղութեան ներկայա-ցուցիչներ կային, երբ ասորական դպրոցը դեռ բաւական ուժեղ դասը էր ներկայացնում, որ պէտք էր կռուել, նշանակութիւնը նուազեցնելու աշխատել:–

Ասորական աղբիւրներ գործածելը, որ Խորենացին գործա-

մաքրութեամբ է անում ժառանգաւորները) երբ կարող է միթէ նշանակել՝ այդ այն է, որ Խորենացին Ե. դարի հեղինակ է, երբ ասորական գրականութեան ազդեցութիւնը դեռ բացառ չէր անհետացել:

Ինչ վերաբերում է Պատմութեան լեզուին, որի մէջ յու-նայի բառաձևերը և դարձ. Սա նկատում են նշաններ այդ Պատմութեան ուշ ժամանակի գրուածք լինելու՝ պէտք է ասել, որ բերուած միջանի օրինակները բաւական չեն համոզելու, թէ այդ լեզուն Ե. դարին չէ պատկանում: Խորենացու լեզուի մէջ չկան այնպիսի երևոյթներ, ոչ բառական-մական և ոչ քերականական, որոնք չպատկանէին Ե. դարում գոյութիւն ունենալ և գործածուել: Երբ ինչպէս առնենք Ե. դարում գրուած կամ թարգմանուած բազմաթիւ երկերը [illegible], սկսելով մեր Մաշտոցից մինչև աշխարհաբարի պարկութեան հասնող Ղ. Փարպեցին, անհասկանալի-յունաբան Դաւիթ Անյաղթից մինչև Ներկ(?) ժողովրդական Փաւստոսից չենք կարծանայ, որ այդ դարում գրուած լինի Խորենացու Պատմութիւնը, որի մէջ դրսևորւում է դիրոգական(?) արուեստականութիւն և կատարեալ յունաբանութիւն, միանգամայն մատենագրական նուրբ ճաշակ:- Ահա ինչ է ասում Խորենացու լեզուի մասին Նորայր Բիւզանդացին, որ դուլ ամենահեղինակաւոր անձն է մեր հին մատենագիրների լեզուի նկատմամբ. «Ինչ թէ որչափ է Խորենացու լեզուն կամ ոճը, պարզապէս չկայ, որ մերթ առ և մերթ առն՝ չար հետք չմնայ ի սխալնելի հայկաբանութենէ յետնեալ ազգերոցս Հռոմայ և Պարսից... Հայոց երբ էր բոլոր ամենայն դասական (classique), ունի այնպիսի առաւելութիւններ և գեղեցկութիւններ, զորս ընդունայն է փնտռել ի գրութիւնս Եղիշէեայց, Եզնիկեայց, Կորիւնեայց և Փարպեցւոյ, քան թէ ի Պատմագրութիւնս Եօթներորդ-

-րորդ դարուց... որոց անկարելութիւն անգամ բողոք չէ Խորենացի, որ կարող ըլլայ իրեն հաւատարեցնել»: («Մշակ», 1898, № 192):

Անտեսում ենք ուրեմն, որ մինչև այժմ եղած քննութիւններին մէջ չկան այնպիսիները, որոնք հաւաստիքէին Պատմութեան գրութեան ժամանակը աւանդական Ե. դարից բացնելու մինչև Է-Ը դարերը: Բերուած բազմաթիւ փաստերը, որոնք իբր երևոյթին անհերքելի են՝ մանրամասն քննութեամբ հերքւում են: Բայց կան. բաւական թուով հակառակ փաստեր, որոնք վերին աստիճանի անհաւանական, նոյն-իսկ անկարելի են դարձնում Պատմութեան գրուելու ժամանակը մինչև Է-Ը դարերը քաշելը: Հետաքրքրական է այս փաստերը լսել մի եւրոպայի հմուտ հայագէտ Քերանից(?), որ նոր հայեացքի ընդունելուց յետոյ նորից դարձել է նախկին աւանդական հայեացքին Պատմութեան գրուելու ժամանակի նկատմամբ: Ահա թէ ինչ է ասում Կոնիբիր(?) այս մասին առիթով.-

«Երկար ժամանակ ընդունած էի ես ուսուցչացս Կարրիէրի կարծիքը, բայց միշտ անհանգիստ կզգայի մտքիս, թէ այսպէս կարծելով՝ անհնար և անստոյգ բան մը ընդունած կըլլամ, գտնելով գրական կարմանակ(?). վասնզի այս երևակայութեամբ հիմնուողին այս և այլ պարագաներ այլ, որ իրբենց նման չունին: Ընդունած ըլլալով ասոր, թէ անծանօթ մէկ մը իբր 760-ին կարգադրեց իր հայրենեաց պատմութիւնը մինչև 450 (յ.Ք.) տարին, ծայրէ ծայր իբր գրեաց մտնելով իրեն գոյութեան այն երանգն, ոճը, նախապաշարմունքը և սովորական(?) պայմանները, որոնք, որչափ գիտենք՝ գտուցիւ կայիրէին ի Հայս Ե. դարում:

«Ե. ընդունած ըլլամ, թէ Ը. դարու մատենագիրն, թէև իւր գործը ցուցնէ թէ ժամանակակից մըն է, և թէև ծրագիր [illegible] Ե. դարու մեծանուն գրող մը ըլլալու էր-հրաշագա-րծ

դում և ընկալագրութենէ կարծ շատ կոչյ մշակեալ (?), ամենայն տեղ մեալ անհնարինութիւն անգամ չըներ այն ամեն կրկնե-ցուցիչ դէպքերուն, որոնք պատահեցան 450-էն մինչև 750։ Օ-րինակի համար՝ իր գործոյն ուսարդը յուշիկ ողջ մը, որ ամեն ընթերցողի միրտը կշարժէ, գրած է այն յծբարկութեանց վրայ, որ 451-ին (?) պատահեցան. բայց իր սիրոյն ամենևին շար-ժած չեն երևար այն աւելի մեծագոյն յծբարկութիւնք, որ տիրեցան Արաբական աշխարհակալութենէն։ Ցրօնական իրե-րու մէջ իր գրութիւնը կցուցնէ կինքը բուռն և կայր կուսա-կից մը. բայց իր անյանձն արշագանք մը հասած չէ Քաղ-կեդոնական ժողովին, որ իր հայրենակիցները դաշն ու վրայ արաւ 500-էն առաջ։ Այն 750-ին, երբ գրած ըլլալու է՝ ամեն հայ մեծապատ կիներ նոյն վէճին արշագանքներով, և Ներքեսպիր Հայոց ու Հոյրապայ Համառօտութիւնն, որ-մէ օրինակած կ'րուներ այնպէս դիւրութեր կը է այս ամենով։ Նախայն իր ընդարձակ և երկարութեան մէջ ամենագոյն անհարկութիւն մանգամ կայ։

«Գ. Կարելի կ'ընդունիլ - և աւելի ևս Ը. դարուն - հայ վանա-կան մը, որ երբ նայած է գրելու հետաւոր անցեալի մը ժա-մանակագրութիւնը՝ կրցած ըլլայ վերանալ, անգամ ինքնիր ու կա-ռուցել այն ամենէն, որ իր շուրջն ու առջևն էր, և ինք այդ անցեալին մէջ կարդեալ տեսակական ժամանա-կած մը։ Նա միայն կպատմէ 400-450-ի դէպքերը, այլ և ընդա-րակէ ամենայն իր ունեցած մտածութիւնն, այնպիսի ինքն-րակութեանը և հնարուական ներունեան, որ երևէ չի հայտնի քան անհամաձայն չի ժխտելի նոյն դարու հաւ-քալու կեանքարութեան։ Թէև գրած ըլլայ իր 750-ին, կր-ցած ըլլալու է իր նկարագրութեանց 400-450 շրջանին այն-պէս մշակութեան յէլեր, որ Բաղամկայ, Եղիշէ, Ղազար Փար-պեցիոյ, Կորեան ուսումնասիրութեանց կռանէ անցեր մ.

խորենացւոյ գիրքն ուսումնասիրելու առանց ամենևին կասկած, թէ կրնանք մը ժամանակագիրք հեղինակներէն անցած Ը կամ Թ դարուն։ Թէկկէրեն իր մէջ վիրագրութեան մէջ իրեն նախապատ-րաւ Եղիշէ օրինակելու Ջենայ թագաւորի (1702-1714) դարուն ձևերն ու ոճուն, և իր նորագիւտ քաղուեան մեծ գործ մը ըն-կալուելու ամենէն։ Բայց Ռնոսեան Երևոյին առնելու ճարտ-կութեան մէջ՝ Թէկկէրեն անհրաժեշտ մէջ ընկլյա՝ երբ համե-մատուր Ը դարուն գրող այս հայ վանականին հետ, որ կենդե-ցաւ՝ Ե. դարու ոճով գրելու յետնագեալ ըլլալ։ Կերթէր ապա-ցել, որ այս Ը դարու պարմագրին ալ հանձարեղ գրող մը իր ժամանակակիցներէն շատ վեր ու նշանաւոր ըլլար իր նկարա-գրութիւններովն։ Բայց այսպէս չի գտնուիր. իր ժամանա-կակից իւրև Հեթումագրեալ գործ կցեցնել ուզած կրել ըլ-լալ Համառօտութիւն մը (Ներքեսպիր Հայոց և Հոյրապայ է. դարու քաղաքանութեան), որ թէ օր առաջ կայ գտած էր. Բայց պատահական ինչպէս իրեն նոյնպէս ամենուն վերաբեր-կալ։

« «Ուսուցանութեան կարծերու ենթադրութեամբ այսպիսի գրական կարծանացիներ ընդունել պէտք է ըլլալ։ Կրնու հանգերը՝ ժամանակ մինչև ալ համոզել երեցան իր փաստերը։ Ներաի եմ, որ կրցայ ապացուցել այն ենթադրական կռծին, որ ան-խուսափելի կ'երևար և սակայն այնպէս դժուարութիւններ կպարունակէր»։ (Հանդէս ամս., 1902, Մարտ)։

Այս ենթադրութիւններու վրայ աւելցնելու է և մի ուրիշ ենթադրութիւն, որին պէտք է ընդհարուելին՝ երբ Խորենացու Պատմութեան Է-Ը դարերը գործ համարէին։ Կարծեմ թէ իր Ե. դարում ապրել է մի նշանաւոր հայ մատենագիր Մովսէս անունով, որին յիշում են Ե. դարում Ղ. Փարպեցի (Թղթ. նեցի ...րբոյն Մովսէս» և այլն, տես երես 178)։ Այն յիշում է և մի այլ իմանագրի կոչելով Նրանիքերողապաշտ

երանելի Մովսէս եպիսկոպոս", համարելով նրան Բագրեւանդի և Արշարունեաց եպիսկոպոս Ե. դարում: Մեր կողմից՝ հաւանական է, որ Է-Ը դարում Հայոց պատմութիւնը գրող հեղինակը չէր կոչուել Մովսէս Խորենացի. (որովհետև անհնարելի էր, որ նա Է-Ը դարերում իր մասին ակնարկէր, թէ ես աշակերտել եմ Ս. Մեսրոպին և նրա հրամանով Աղեքսանդրիա եմ գնացել սովորելու), այլ անշուշտ այդ անծանօթ հեղինակը մատենագրական կեղծիք պէտք է գործէր և իր շարադրած Հայոց պատմութիւնը վերագրէր Ե. դարում ապրած Մովսէս Քերթողահօրը: Այս այսպէս լինելով, բնականաբար պահանջուէր, որ այդ անծանօթը Հայոց պատմութեան մէջ Մովսէս Քերթողահօրը այնպէս դուրս բերէր, որ կարդացողը հաւատար, թէ նա՝ Ղ. փարպեցու և ուրիշների յիշած Մովսէսն է. օրինակ, պէտք է յիշէր նրան իբրև եպիսկոպոս, պէտք է յիշէր, որ նա հալածուած է ոգէր աբեղաներից և այլն: Այն-ինչ այս բաները չկան Հայոց պատմութեան մէջ:- Բայց գլխաւորն այն է, որ այս դէպքում մեր առաջ կբացուէր այսպիսի երևոյթ. մի կողմից՝ Ե. դարում ապրած է լինում մի շատ նշանաւոր մատենագիր, Մովսէս անունով, լուսաւորիչ, ոգե-րահալած գրքերի հեղինակ, բայց ոչ մի տեղեկութիւն նրա մասին, ոչ մի պատառիկ նրա այդ ոգերահալած գրքերից մեր ձեռքը չէ հասնում. իսկ միւս կողմից՝ Է-Ը դարերում լոյս աշխարհ է ելնում Մովսէսի անունով մի շատ նշանաւոր մատենագրութիւն, որի նմանը չկայ մեր բոլոր գրականութեան մէջ - անյայտ հեղինակի գործ: Երկու դէպքն էլ վերին աստիճանի անհաւանական են:

Յիշենք վերջապէս և այն, որ Հայոց պատմութեան մէջ հեղինակը ոչ միայն վկայում է իր իբրև Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտի մասին, այլ և պատմական դէպքերի մէջ երևում է իր անձնաւորութեամբ այնպիսի կերպով, որ միայն ժամանակակիցը կարող էր անել: Օրինակ, երբ պատմում է Վաղա-

Մաշտոցի երկրորդ թարգմանութեան ձեռնարկելու փորձը՝ աւելացնում է. "Բայց քանզի անգէտ էին մերում արուեստի՝ ի բազում ժամանակս Երացեալ գործն գտանէր" (Գ. կա): Թարգմանիչներն Բիւզանդիոն գնալը Հայոց մեծերի՝ ամեն մի խմբին մի փուլ է ցնում. Յովսէփն ու Եզնիկը գնում են այնտեղ առանց ուսուցիչների թոյլտւութեան. Ղևոնդն ու Կորիւնը գնում են նոցա նախանձելով, կարգեալ իրանց կամքով. Յոհանն ու Արձանն ուսուցիչները ուղարկած են լինում առաջուց. Բայց արանքէ էլ "յուշաբար ուղևորեալ՝ և ծուլաբար գեղերեալ" ժամանակ են վարժում Կեսարիայում: Այսպիսի տեղեկութիւններ կարող էր հաղորդել միայն ժամանակակից հեղինակը, որ անձնական շահագրգռութիւն ունէր՝ իր ընկերակիցների վրայ մրմռուք չգցելու և իրեն իրան իբրև ամենայառաջադէմ և ամենասիրելի աշակերտ ներկայացնելու: Իսկ Է-Ը դարերում գրող անյայտ հեղինակի համար հոգեբանօրէն անհնարելի էր Ս. Սահակին, Մեսրոպին և նրանց առաջ աշակերտներին կոչել "անգէտ մերում արուեստի", այսուեր չգցել երանելի թարգմանիչների վրայ յօգուտ Մովսէս Խորենացու, որին ոչ տեսել էր և ոչ ճանաչում: Բարձեալ միայն ժամանակակից հեղինակը կարող էր Ողբի մէջ բացականչել. "Ուր կուսարք զորանցն ժողովուրդ՝ առ բարի աշակերտացն հանգիստ... ոչ հայրականն բարքառեալ կուարձութիւն՝ մատուցէ ինձ յաղթահարեալ յորդւոյս": Ժամանակակից հեղինակի արդէն չա-ոչ էին բղխել այն դառն, յանդիմանական դանգատները, որ ուղղուած են հայ ժողովրդին՝ իր վերաբերութեամբ ան-դարբեր, այլ և ընտանական դէրք բռնելուն պարծանօք: "Եւ չի այսուհետև զշմարիտ այսպէս, միաբանեալ մեռուք վրանգիտե և մեք... Արդ երբ լինի տեսցես Վարուժայ, ևորք ի թագաւորութեանէ յաշտա Վարուժայ կրկնեալ նուաստացուցին՝ այս է, այլ կեն մեր բանս առ Վարուժայ յա-

ղաքս ի չէնջ վկանդրյա՝ որոց վկանդէ և աշխարութեան սերա-
կանէ: Այլ սակայն ասացից. Ո՞վ որ ի չէնջ բռնաւ վասն մեր,
ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ որ քան յօժարեցուցանողական
ցորդորական. ո՞վ որ յերրակս մեր քեռնաքարչս, ո՞վ որ ի մաքն
մերում հանդիսից, ո՞վ որ զուն զամ օրանց մեզ պատրաստեալ:
Թողից զայն, զի և ոչ ըստեղծս զարս և զդիրութիւնս, հան-
դերձ սնորի փառաւորութեամբն և զարարի ցեղութեանութեամբն
սանձահարեցէք. այլ նիք նոյս անմրութեան զչեր ոստմնա-
րեացդ դալով քարս՝ քրքրեցէք առաւել քան զխնոյն քա-
քեղոճնի" (Բ, ղԲ):

Ընդունելի է ենթադրել, որ Է–Ը դարի անծանօթ հեղի-
նակից իրան համար անծանօթ Մովսէսի քերթանը այսպիսի խօս-
քեր գրէր. այս խօսքերն ասելու համար՝ մարդ պէտք է ինքն
զգացած լինի իրական դառնութիւնը, որոնց պէտք է այրուած
լինի, և "ի յաւելուածոյ սրտի" խօսի:

Այս բոլոր փաստերը ու դատողութիւնների հիման վրայ
մենք հարկադրուած ենք խոստովանել անունը որոշ ժամանակով համա-
րել Է դարի գործ, Է դարում ապրած նշանաւոր մատենագիր
քերթողահայր և փիլիսոփայ Երանելի Մովսէսից շարադրուած:

Այսպիսով հետազօտութիւնները անկուշտ վերադարձնականում են
պարզել ժամանակին գրուելու ժամանակի հարցը, որ ներկայ-
ումս դեռ լինելութեան առարկայ է: Ինչ էլ որ լինի վերջնական
եզրակացութիւնը — բաւական է որ նա միանգամայն կարանեցի
և ճշմարիտ լինի — պէտք է մեզ ընդունելի լինի: Ոչ կանխակալ-
կարծութիւն, ոչ մոլեռանդութիւն, ոչ ազգային հեղծ ու [illegible]
և ոչ նոր գիւտ անելու ձգտումն չպէտք է մեզ [illegible]
հետևող ժամանակակից — մարդ լինելու թեամբութիւն պէտք է
լինին մեզ ուղեցոյց, այլ միմիայն սէրը դէպի ճշմարիտը, որ բո-
լոր գիտութիւնների էլ նպատակակէտն է:

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0373305

64.435